

СОЙИМ ИСҲОҚ

ҚАБРДАН ЧИҚҚАН ҚУЛ

Тарихий-саргузашт роман

Биринчи китоб

«Зиё» нашриёти
Гулистон — 2007

1032915
2

«Сиртдан тинч дарё», «Юлдуз кўкда сўнади», «Осмон устуни» каби ҳикоя ва қиссаларни ўз ичига олган китоблар муаллифи Сойим Исҳоқ (Сойим Исоқов)нинг ушбу романида XIX асрда, Бухородаги мангитлар сулоласи вакили Насруллохон замонида юз берган воқеалар ўз аксини топган ва икки оила муносабатлари орқали асар ғояси очиб берилган ҳамда севги-муҳаббат, одамийлик, садоқат каби инсоний туйғулар улуғланиб, риёкорлик, мансабпарастлик, ҳасад сингари иллатлар қораланган.

Романнинг «Қабрдан чиққан қул» деб номланган ушбу биринчи китоби Сиз азиз ўқувчиларда илиқ таассурот уйғотади, деган умиддамиз.

© Сойим Исҳоқ,
«Зиё» нашриёти,
2007 й.

БИРИНЧИ БОБ

Милодий 184... йилнинг кеч кузи.

Бухорода ҳали изғирин совуқлар бошланмаган эса-да, қиш нафаси сезилиб қолган. Дарахтларнинг қизарган, сарғайган япроқлари салгина елда тупроқ йўлларга, ариқ ёқалари ва ҳовлиларга дув-дув тўкилади. Ёз қушлари кўчиб, ўрнини қарға-зоғлар эгаллаганига анча бўлди. Осмонга бот-бот қорамтир булутлар чиқиб, нимадир ёғадигандай бўлади, лекин ёғмайди. Гўё куз қишга ўрнини бергиси келмай, у билан жон талашаётганга ўхшарди.

Алҳол қиш енгди. Бир куни бомдодга яқин бўралаб қор ёғиб, ҳаммаёқни кўрпадай ўраб олди. Оппоқ момик қор дарахтларнинг бутоқларига елимдай ёпишиб, шохларини ергача эгиб қўйди. Шўрлик чумчуқларга қийин бўлди: дон қидириб, уйларнинг бўғотларида, ҳовлиларнинг қори куралган жойларида тинимсиз чирқиллашади, молхона эшикларининг тирқишларидан, орқа деворлардаги бекитилмай қолган тешиклардан ўзларини ичкарига уради. Мушукнинг чангалига тушмаса, ичкаридан бирор егулик топишар.

Қор ёққани ҳамда одина куни бўлганидан бирор ҳунар ёки савдо-сотиқ билан шуғулланувчилардан бошқа ҳамма ишни тўхтатган. Лабиҳовуз масжидида ўқилган жума намозидан кейин зарур иши борлар турли томонларга тарқалиб кетишди. Масжид яқинидаги бозор тимлари фақат намоз пайтидагина бўшайди: муаззиннинг азони эшитилгач, сотувчи ва харидорлар молларини жой-жойида қолдириб, устига наमतми, бўйрами тортадилар-у, шоша-пиша таҳоратини қилиб, масжидга шошиладилар. Намоздан сўнг, тимларнинг йўлакларида яна одам гавжумлашди.

Аср намози пайтида ҳам шу ҳол такрорланади. Намозхонлар издиҳомида аркдан келган аъёнларни одатдагидек миршаблар қўриқлаб кетишди. Олдиндаги ғўлабир, шопмўйлов ясовул ҳар замонда пишиқ хом чармдан эшилган узун қамчисини ҳавода шақиллатиб, бор овозда “пў-ўш-шт!” деб қўяди. Ортда икки миршаб амалдорларнинг йўлини муҳофаза қилишади. Аслида, бундай даҳмазанинг кераги йўқ эди. Бу намозга амир, қушбеги ва девонбегилар келишмаган. Масжидда одам жума намозидагичалик кўп ҳам эмас. Шунга қарамай амалдорлик сарвати, ҳукуматдорлик қондалари бузилмасин дейишган шекилли, муҳофизлар ўз юмушларини одатдагидек бадастир, кам-кўстсиз бажармоқда эдилар.

Амалдорлардан орқароқда башанг кийинган икки йигит келмоқда. Бири буғдойранг, калта кузалган мўйлови ўзига ярашган, истараси иссиққина, шериги бадқовоқроқ, чўзинчоқроқ юзлари оқ-сарикқа мойил, мўйлови сарғиш. Ўзларини тутиши ва қимматбаҳо кийимларига қараб аслзодаларданлигини билса бўлади. Ёшлари нари борса йигирма иккилардадир.

Бозор тимларидан ўтганларида кўчани тўлдириб келаётган намозхонлар турли томонларга тарқалиб кетишди. Йўл четидаги лойга қоришган қорни ғичирлатиб босиб келаётган йигитларнинг ўзларигина қолишди.

— Бугунча мутолаани бас қилиб қайтсоқми,—деди бадқовоқ йигит шеригини тўхтатиб. — Не дерсиз, ё аркка борамизми, Шунқорбек?

Шунқорбек бир зум ўйланди. Афтидан, мутолаани давом эттириш нияти бор. Аммо арк кутубхоначиси Алибек хаттот шомгача ўтирармикан? Баъзи мансабдорлар каби масъул лавозимда эмас у. Бугун кутубхонага келмаса ҳам бўларди. Атайлаб улар учун келган. Зарур уй юмушлари бордир. Қайтиб боришса, дилига малоллик келтиришар.

Шунқорбек ноилож шеригининг фикрига қўшилди:

— Арк кутубхонасидан мудом фойдаланавериш насиб бўлурмикан, Абдубори, — деди афсус оҳангида. — Румий ҳазратларининг рисоаларини зуд тугатмоқ

ниятинда эрдим. На илож, буни янағи жумаға қолдирмасақ бўлмайди чоғи.

— Валиаҳд ҳазратлариға айтиб, ўшал китобларни уйингизға олсанғиз бўлмасми? — сўради Абдубори Шунқорбекнинг чақнаб турган кўзлариға тикилиб. — Музаффар ҳазратлари илтимосинғизни илтифотсиз қолдирмаслар. Бир оғиз шипшитсалар, Алибек хаттот истаған китобинғизни муҳайё қилур.

— Алибек хаттотдин уйға китоб сўрамоқ жонини сўрамоқдай гап. Касб тақозосидурки, ушмундоқ қаттиғ турурлар. Валиаҳд ҳазратлариға йўқ деёлмасалар-да, кўнгиллари озор топур.

— Сиз ўқиётқон китобларни доруламорада бировни қўлга олмоқиға ишонмасмен. Оларни эъзозлаб ўқийдурғон киши топилғонидин ул Хожай кутубхона қувонмоғи лозим эмасми?

Бу гап Шунқорбекка ёқмади. Ўзи-ку, айрим тарих китобларини нари-бери титкилаб, уйқусираб ўтиргани бўлмаса, тайинли бир иш қилмайди. Қозизода Румийдай алломаи замоннинг рисоаларини менсимай тилга олиши ортиқча. Шунга қарамай ўзини босиб, ётиғи билан гапирди:

— Ундоқ деманг, Абдубори, бу китобларни қадрловчилар, элчилик, албатта топилур. Бироқ, алар биз киролған кутубхонаға киролмаслар. Биз, назаримда, динда кўп чуқурлашиб кетғонмиз. Асри саодатда Пайғамбаримиз саллаллоҳу алайҳи вассаллам барча илмларни ўрганишға даъват этган эрканлар. Биз-да диний илмлар қатори дунёвий илмларни ўргансак, асло ютқазмас эрдик.

— Маъзур тутинг, — Абдубори ўнғайсизланиб ён берди. — Кўпдин ҳисоб ва ҳандаса ўрганмоққа жаҳд қилғонинғизни билурмен. Бул илмларға ақлим етмағонидан патос¹ сўзлабмен. Дилим тарих ўрганмоққа мойилдур. Эҳтимол, шул сабабдин сизни ранжитқондурмен.

¹ Патос — ноўрин, аҳмоқона.

— Тарих ўрганмак-да кўп савоблик юмушдур. Қанийди, ростни ўтириклардин¹ тозалаб, бир тарих китобат қилсанғиз.

— Бунга қиблагоҳим изн бермаслар. Мени давлат ишлариға қатуштуриб, даражама-даража ўсмоқимни кўриш орзусидалар.

— Бунга-да ўқув, билим лозим бўлур.

— Доғи мустаҳкам таянч бўлса.

— Сизда таянч бор — қиблагоҳингиз Иноқ ҳазратларининг доруссалтанадағи мавқеидин беҳабармусиз? Яна Раҳмонберди Ниёз жаноблари борлар.

— Олар бирикиб-да Валиаҳд жаноби олий босгон тошни босолмаслар.

Шунқорбек Абдуборига ҳайратланиб қаради. Болаликдан бирга ўсганликдан феълида озроқ ичиқоралик борлигини билади. Лекин бунчаликка борар деб сира ўйламовди. Нима демоқчи? Валиаҳд сенга илтифот қилади, менга бефарқ демоқчимиз? Музаффар тахт вориси бўлгани билан тахтга ўтирганича йўқ. Ҳали-бери ўтиролмаса ҳам керак. Амир Насрулло тахтни бўшатганига қадар нима гапу нима сўз — буни худо билади. Шундай экан, амирзоданинг илтифотига элбурутдан кўз тикмоқ чикора...

Бир ҳисобда Абдуборининг ўксинишида жон бордек: у ўз келажагига анчайин ишончсизлик билан қараётгандир. Амир Насрулло шафқат нималигини билмайди. Тахтга ўтирган пайтларидаги ваҳшийликларини эшитишган, кейингиларини ўзлари билишади.

У хитой-қипчоқлар ва чериклари ёрдамида икки акаси — Мирҳусайн ҳамда Умархонларнинг ўликларини босиб ўтиб, Бухоро тахтини эгаллади. Каттасини заҳарлашди, кейингисини тахтдан мосуво қилиб, мамлакатдан қувлашди. Кейинчалик яширин қотил ёрдамида Қўқонда ўлдириб юборишди. Бир ишқал чиқариб юрмасин, деган ҳадикда қолган учта вояга етмаган ўкасини қопга солиб, Амударёга чўқтирттирди. Ўзи

¹ Ўтирик — ёлғон.

қолиб, кичик акаси Умарни тахтга чиқарганликлари учун Бухоро зодагонлари ва найман аслзодаларидан шафқатсиз ўч олди: деярли ҳаммасини ҳибсга олдириб, бир ой давомида кунига эллик-юзтасини жаллод қўлига топшириб турди, миноралардан иргиттирди, отларга судратиб ўлдиртирди. Мол-давлати ва ерларини мусодара қилиб, уй-жойлари ва оиласини черикларига талатди. Бу бедодликлардан камдан-кам одамларгина Шаҳрисабз беклигига қочиб қутулди. Китоб ва Шаҳрисабз, Кенагас беклари Манғитларнинг ўзаро қирғини ҳамда Бухородаги бошбошдоқликлардан фойдаланиб, ўша даврдаёқ амирга бўйсунмай қўйишганди. Орадан неча йиллар ўтди, амир Шаҳрисабз устига неча бор қўшин тортиб борди, аммо хануз уларни бўйсундиrolмади.

Бу қирғинларда раис Раҳмонберди Ниёз, Ҳаким Қушбеги, Аёзбий Исматуллабек каби амалдорлар фаол қатнашиб, Насруллога катта хизматлар қилди. Раҳмонберди Ниёз амирнинг эътиборини қозонганидан фойдаланиб, айрим яқинларини йирик мансабларга жойлаштиролди. Абдуборининг отаси Изиддин иноқ шулардан бири. Мазкур воқеалар аллақачон ўтмишга айланган. Халқ орасида “қассоб” лақабини олган Насрулло кимнингдир ёрдамини хотирасида узоқ сақлайдиганлар сирасидан эмас. У ўн етти-ўн саккиз йил илгаригидек шубҳа-гумон ва қисман иккиланишлар орасида баъзан довдираб қоладиган тажрибаси камроқ амирзода эмас. Энди чекланмаган ҳокимиятни сиқимиға олган ва ўзига тўла ишонган мустабид. Истаган пайтида истаган одамини ғазабига олиб қолади. Ҳаким Қушбеги ва Аёзбий Исматуллабекни арзимаган баҳона билан жаллод қўлига топшириб юборди. Абдубори, эҳтимол, шундан чўчир. Ўзича отаси ва раис Раҳмонбердининг ҳомийлигидан кўра Музаффарнинг ҳомийлигини маъқул кўрар. Ҳар ҳолда у амирзода, отаси бир гапига кулоқ солмаса, иккинчисини эшитади деган думбул фикрдадир...

Шунқорбек бирор мансаб эгаллашни ҳеч ўйламабди. Отаси Абдуқаюм тўқсоба ҳам уни лавозим эгаси бўлишга

ундамаган. Эҳтимол, ёлғиз фарзандининг амалдор бўлиб доимий хавфда яшашини истамас. Бирор мадрасада мударрислик қилиб тинчгина яшашини маъқул кўрар. Ўзининг ҳам орзуси шу. Музаффарнинг эътиборини тортишга сира уринмади. Ўтган йили уйларида уюштирилган бир базмга у отаси билан бирга келиб, Шунқорбек билан танишиб қолди. Шу-шу тез-тез йўқлашадиган бўлди. Учрашганларида ўзини тенг тутиб, ҳолаҳвол, ўқишларининг боришини суриштиради. Тарихий воқеалар, айниқса, Амир Темур жангномаларига қизиқади. Саволларига билганича, лекин лоф аралаштирмай, айрим жанглارнинг ўзига хос томонларини алоҳида ажратиб жавоб беради. Музаффарга шу одати ёққандир. Амир дарборида тарихий воқеаларни лоф аралаштирмай ҳикоя қилоладиган бирор қиссахоннинг ўзи йўқ. Баъзилари лоф-қоф, муболағани шунчалик қалаштиришадики, ҳатто тарихнавис ёки қиссанависнинг ўзидан ҳам ўтказиб юборишади. Буни амир ҳам, бошқалар ҳам табиий ҳол деб билишади, қулоқлари шунга ўрганган.

Шунқорбек яна бир нарсани пайқади: валиаҳд қачон бўлмасин, отасининг тахтини эгаллашдан умидвор. Аммо буни биров сезолмайдиган даражада дилининг туб-тубига “кўмиб” юборган. Отаси билан муносабатда эҳтиёткорликни бир лаҳза ҳам унутмайди: аркдами, бошқа жойдами учрашиб қолишса, эл қатори етти букилиб таъзимда туради, бошқалар қатори кўнглини овлашга, дилидагини айтмасидан топишга интилади. Ҳар қандай масалада, ҳатто энг қабиҳ жиноятни амалга оширмақчи бўлса ҳам уни қўллаб-қувватлайди. Буни Шунқорбек кўп кўрди. Валиаҳднинг жангномаларга қизиқиши шу умидворлик натижаси бўлса керак деб ўйлайди. Туркистон тарихи — айниқса, кейинги тўрт юз-беш юз йиллик тарихи — ўзаро қирғинлар тарихи ҳамдир. Музаффар отасининг тахтини эгалласа, шубҳасиз шу йўлдан кетади...

Абдуборининг гапи эрини кундошидан қизғанаётган аёлнинг гапидек илмоқли туюлган эса-да, Шунқорбек

мийиғида кулиб қўйди. “Нимани кунлайди¹ у, — ўйлади кўнглида. — Амирзода йўқлатадурки, борурмен. Бормаслиққа илож йўқ. Лекин бирор нарса тамаида бўлмағаймен. Ўзимча они сўроқлаб-да бормасмен”. Шунда хаёлига бир фикр келиб шеригига қаради: айтсами, айтмаса. Айтса валиаҳд олдида эътибор қозонишга ва шу йўл билан ўзидан олдинга ўтишга интилади. Интилса — садқаи сар, алҳол айтди:

— Абдубори, сиз сониян “тарихни хушлайдурмен” дединғиз. Валиаҳд ҳазратлари-да тарихқа қизиқурлар. Айниқса, жангномаларни бисёр ҳавасда тинглайдурлар. Зора шул йўл била зоти олийни дилиға йўл тополсанғиз.

— Мени ким ул зоти олийға дучор қилур?

— Мен.

Абдуборининг бирдан юзлари ёришди.

— Лафзинғиз чиндакиму?

— Не наф топқайменки, сизға ўтирик сўзлағаймен. Тадорик кўринг, валиаҳд ҳазратлари тағин йўқлатсалар бирикиб борурмиз.

— Бале! Сизға жўра тутуниб хато қилмогонмен...

Улар амир хазинасига тегишли арк кутубхонасига қайта боришдан воз кечиб, карвонсарой сайисхонасида қолдирилган отлари томон кетишди.

Одина кунлари мадрасаларда ҳам сабоқлар тўхтатилади. Жума намоздан бошқа пайтларда талабалар ўзиши билан машғул бўлади. Шунқорбек бу кундан имкон қадар унумли фойдаланишга интилади. Фақат шу кунигина аниқ фанлар билан жиддий шуғулланади. Бошқа пайтларда мадраса сабоқларидан бўшамайди.

Китобфурушлардан топилиши мумкин бўлган китобларни Шаҳобиддин Каттақўрғоний ёрдамида мактабдалигидаёқ ўзлаштириб олган. Бу домла шогирдларига ўқиш, ёзиш ва диний таълимдан дастлабки билимларни беришдан ташқари, ҳисоб, ҳандаса, тарих, жуғрофиядан ҳам дастлабки билимларни ўргатишга ҳаракат қиларди. Шу сабабли деҳинавлиқ бойлар ва

¹ Кунламоқ — кўролмаслик, ҳасад.

амалдорлар фарзандларини шу домланинг қўлига топширардилар. Абдуқажом тўқсобоанинг илтимосига кўра, Шаҳобиддин домла ҳар жумада бомдоддан кейин уйларига келиб, Шунқорбекка пешингача қўшимча сабоқ бериб кетарди. Шу туфайли жумада аниқ фанлар билан шуғулланиш унга одат бўлиб қолганди. Мадрасада таҳсил ола бошласа ҳам бу одатини тарк этмади. Ёзда отаси амир ҳузурига арз билан кириб, арк кутубхонасидан фойдаланиш имкониятини олиб берди. Ундаги қизиқиш, иқтидор Алибек хаттотга ҳам ёқиб қолди: сўраган (хатто сўрамаган) китобларини у жумадан-бу жумагача топиб, бир четга тахлаб кўярди.

Шунқорбекнинг ўқишдаги ютуқлари Изиддин иноқнинг қулоғига етиб, ўз ўғлига нисбатан ғазабини кўзитарди — ундан “ошиб” тушишни Абдуборидан талаб қиларди. Тубда бўлмаса туртган билан ақл кўпайиб қолармиди — у барибир Шунқорбекка етолмади. Бу ўқишдан ҳафсаласини тобора совутди. Ўқимаслигининг яна иложи йўқ — отасидан кўрқади. Ноиложликдан Шунқорбекнинг шатагига айланганини ўзи пайқамади. Унинг Абдуборига беминнат ёрдам бергиси келади, аммо фойдаси бўлмасди. Кутубхонада эснаб, мудраб ўтирганини кўриб ғаши келади. Шундай кезларда қойиб ташлашга чоғланади-ю, ўзини тияди. Дилини оғритиб кўяманми, деб ўйлайди...

Йўлга тушганларида қуёш ғарб уфқига яқинлашиб қолганди. Шомгача уйларига етиш учун отларини илдамлатишарди. Учинчи кўча муюлишида Абдубори Шунқорбекнинг сал наридаги Сирожиддин парвоначининг данғиллама ҳовлисига ҳаёлчан тикилаётганини пайқайди. Уни синамоқ ниятида сўради:

— Уйланмоқни нечук пайсалга солурсиз, Шунқорбек, навжувонлиқингиз ўтиб бородур? Эртароқ уйлансангиз бўлмасми?

Савол валинеъматлари талабига ҳамоҳанг бўлганиданми, Шунқорбек кулимсиради, лекин ҳамсуҳбатига кескинроқ савол билан жавоб беришдан ўзини тийёлмади:

— Эрта уйланиб сиз не наф топдунғизки, каминани шунга ундарсиз?

— Эрта уйланиб дунёнинг ўзим билиб-билмагон фароғатларидин тотиндим, эки жужуққа ота бўлдим. Ана — мен топгон наф.

— Жужуқларга ота бўлмоқ хайрлик, масъулиятлик ишдур. Эрта уйланмоқ ила фароғат топдим демоқ унчалик тўғри бўлмас. Фароғат — мақсадга эришмоқ била ҳосил бўлмасми? Эзгуликни кечи бўлмас, бировлар мақсуди ҳосил бўлғоч, ўттуз-қирққа кириб ҳам уйланурлар.

— Ўттуз-қирқда уйланур каслар жулдур либосларидин ўзга нимарсаси йўқ кимсалардур. Эзгулик эртароқ бўлғони беҳроқ эрмасми?

— Ҳар яхшида бир ёмон бўлур.

— Яъни?

— Яъни, сиз уйланғоч, сабоқларда бисёр оқсадин-ғиз, хаёлинғиз ҳар томонга чочулди... Ана, сиз топқон фароғатни товони. Тагин ҳам Иноқ ҳазратлари рўзгор ташвишларин гардонинғизга юкламагонлар. Шундоқ эрса, ҳолинғиз бундин-да забунлашур эрди. Тўғри гапни тўқмоғи бўлур, мендин ранжиманг.

Абдубори ўйланиб қолди. Одатда айёрона боқувчи кўзларида қандайдир маҳзунлик аломати кўринди. Нафсиламрини айтганда, у Шаҳобиддин домланинг мактабида ёмон ўқимовди. Шунқорбекка етолмасди-ю, лекин жуда орқада ҳам қолиб кетмасди. Дастлабки тўрт-беш йилда мадрасада ҳам дуруст ўқиди. Кейин айниди. Нима бўлувди ўзи: Шунқорбекка етолмаслигини англагач, ўқишдан ҳафсаласи совидими ё уйланиб, бола-чақага ўралашиб қолгани сабаб бўлдимми? Шунқорбек тўғри айтади — у фароғат деб ўйлаган нарса шунчаки ҳиссий ва ҳирсий жунбушдан бошқа нарса эмас. Аслида у фароғат нималигини билмас экан!

Вақт ўтгани сари феълу аъмолида қандайдир ўзгаришлар юз бераётганини ўзи сезади. Бироқ қандай

ўзгариш — буни аниқ билмасди. Билгани шуки, йил сайин дилида Шунқорбекка нисбатан ҳасад кучайиб борди. Қанчалик синчковлик қилмасин, унда ўзига нисбатан ғараз ёки ёмон ният борлигини аниқлолмади. Аксинча қўлидан келган кўмагини аямайди. Бу ҳам негадир ғашига тетади: барча кўргуликларига гўё Шунқорбек айбдордай.

Абдубори у бирор қизни ёқтирадимиди-йўқми — шуни аниқламоқчи эди. Отасининг фикрича, Абдуқажом тўқсоба уларни ёқтирмайди. Бунга сабаб қилиб қизига оғиз солмаётганини кўрсатади. Абдубори эса Шунқорбекнинг мадрасани тугатмай уйланмаслигини билади.

Кутилмаганда суҳбат мавзуи ўзгарди. Энди уни қайтадан ўзи истаган ўзанга туширмоқчи бўлди:

— Бирор танлаётингиз бордур, ахир. Ким эркан ул, билсак бўлурми?

— Ҳозиринча бир нарса деб бўлмас, подадан олдин чанг чиқармоқ нечун?

— Ҳар нечук...

— Мен ҳануз бирор ожизага назар солгон эрмасмен. Бунго вақтим-да, имконим-да бўлмагон. Умид улдулки, ҳар нечук, битиги қўшулгон бириси бордур.

Шунқорбекнинг муомаласи қанчалик самимий бўлмасин, уйланиш масаласида ўзи кутган жавобни ололмаганидан Абдубори озроқ хафа бўлди. “Олар бизни назарга илмаслар”, дерди отаси. У ҳақмикан?..

Бу фикрини шу ҳолида қолдириб, Шунқорбекдан келгуси режаларини сўради:

— Таҳсилингиз поёнига етди чоғи?

— Яна бир неча ойдин сўғун поёнига етур. Ҳарқалай оз қолди.

— Сўғун не юмуш била машғул бўлурсиз, ё амир-алмўъминин хизматиға ўтурмисиз?

— Мадрасалардин бириға ўтуб, толибларға сабоқ берсам дермен. Ниятим — шул.

— Ниятлари муборак бўлғай! Хўп савоблик юмушға бел боғлабсиз. Толибларға ўзунғиздағи дунёвий билимларни-да ўқутсангиз нур устиға нур бўлғай. Аксар

мударрисларимизда бул соҳада билим йўқ. Мактабдор домламиз Шаҳобиддин ҳазрат Бухорода яктодурлар.

Абдубори бу гапларни чин дилдан айтди. Шунқорбекнинг оддий мударрисликни танлагани уни қувонтирди. Истаса, бир шаҳар ё туманга қози, раис ёки муфти бўлиши мумкин. Мадраса маъмурияти унга шундай тавсияномани иркилмай беради. Унда Абдуборининг бошига “қора кун”лар туғарди – отаси кўзини очирмай қўярди. Мударрислик паст ишлардан эмас-у, катта бойлик ва мартаба ҳам бермайди кишига.

Шунқорбек унинг юзига қарамади. Овозидаги ўзгаришларга ҳам эътибор бермай ўз ташвишларини сўзлай бошлади:

— Дунёвий илмлар Шаҳобиддин домламиз мактабда ўргатғонларидин ҳамин қадар кенг ва теранроқдур. Мен мутолаа қилғон айрим рисоаларни домламиз ўқумоғондурлар ҳам. Мадрасада олардин том сабоқ бермоқ имкони бўлмас. Билиб қолсалар, аввало Раҳмонберди Ниёз жаноблари ғавғо кўтарурлар. Муфтийлар муртадга чиқариб, устимдин фатво битурлар ва муҳри баҳайбатлари била далиллаб, қозикалонга оширурлар. Қолғони ўзингизга аён...

Масаланинг бундай чатоқликлари борлигини Абдубори умуман ўйламаган эди. Мир Арабда ўн йилдан ортиқ таҳсил кўриб, бирор соат на ҳисоб, на ҳандаса ва на бошқа илмлардан сабоқ олишди. Хайриятки, озроқ тарих ўқитишди. У ҳам асосан дин билан боғлиқ тарих. Шунинг учун ҳам Шунқорбекнинг фикрига қўшилган ҳолда унга тасалли бермоқчи бўлди:

— Ҳаққи рост сўзладингиз. Бироқ, раис жанобларидин хавфсирамасангиз-да бўлур. Ул жонибдин келадурғон хавфни бартараф этмак имкони бор. Билурсиз, ул зот бизга хеш бўлур.

— Хавф раис жанобларини ўзларидингина бўлса кошкийди. Мени ҳимоятлариға олсалар, ул зотнинг ўзлариға-да чопқун ясамоққа тайёр ғаддорлар топилур.

Бундай асосли фикрга қарши Абдубори бирор гап айтолмади.

ИККИНЧИ БОБ

Кечки тамаддидан кейин Улуғойим бир янгиликни айтиб қолди:

— Эшитғондурсиз, бегим, Парвоначи бўлангизни қизига усама-дусама¹ совчилар келур эрмиш.

Абдуқаюм тўқсобанинг буғдой ранг, чўзиқроқ юзларида бирор ўзгариш рўй бермаса-да, тиниқ, қўй кўзларида қизиқсиниш аломати сезилди.

— Хўш?—сўради у.

— Қайси манглайи ярқирағонға насиб қилур эркан ул хурлиқо?

Улуғойимнинг оқиш, тиниқ юзлари ва қора кўзларида аксланган армон ва қизғаниш ифодасини кўриб, Абдуқаюм тўқсоба ҳайратланди, аммо зинҳор сездирмади.

— Сенға нима, — деди оқ оралай бошлаган соқолини бармоқлари билан лоқайд тароқлаб. — Бунинг таъвишин Парвоначи ҳазратлари била Гулойим тортурлар.

— Менға ботқони шулким... Гарчанд ҳазилдур, Парвоначи ҳазратлари ўғлунғизға ватда қилиб эрдиларки...

Улуғойим ногоҳ Шунқорбекка ўтирилди. Отасининг ҳузурида бу гапнинг давомини эшитишдан тортиниб, у секингина ўрнидан турди ва ўз хонасига чиқиб кетди. Бундай “қалтис” масалаларни онаси билан тортинмай гаплашади, аммо отасининг олдида уялади. Бунини Улуғойим билади. Шу сабабдан ўғлининг ортидан маъюс кулимсираб қараб қолди, ўтир демади.

Абдуқаюм тўқсобанинг оиласи Бухородаги ихчам оилалардан. Тўнғич болалари — икки ўғил, бир қиз пешаналарига сиғмади: олди беш-олтига тўлганида бирин-кетин қизамиқдан вафот этишди. Эндигина “бозор”га айланиб келаётган уйлари хувиллаб қолди. Болаларининг куюги Улуғойимни ҳам “етаклаб” кетаёзди. Унга эрмак бўлар, деган умидда Абдуқаюм тўқсоба Бухоронинг қул бозоридан етти ёшлардаги Бахшулла исмли бир болани сотиб олиб, қулликдан озод қилди.

¹ У с а м а - д у с а м а — тез-тез, уст-устига.

Ювинтириб-кийинтиргач, у кўркамгина, қулайлигина дастёрга айланди. Тездаёқ Улуғойимнинг меҳрини қозонгач, яхши ниятлар билан фарзандликка олишди. Ҳеч бўлмаса хат-саводини чиқарсин, деган мақсадда мактабга бериб ўқитишди. Орадан бир ярим йилча ўтгач, Шунқорбек туғилди-ю, эр-хотиннинг Бахшуллага ихлоси яна ҳам ошиб кетди. У ҳам тўқсобани ота, Улуғойимни эна деб ўсди, Шунқорбекнинг чинакам жонқуяри бўлди.

Бахшулла вояга етгач, Норой исмли бир етим қизни олиб бериб, ён қўшни қилиб қўйишди. Истаса, Абдуқажом тўқсоба Бухородаги ҳар қандай манама деган бой ёки амалдорнинг қизига уйлантириши мумкин эди. Охирини ўйлади — бундай хонадондан чиққан қиз қачондир қул бўлганлигини юзига солиб, уни ўкситиши мумкин. Эрининг бу фикрини Улуғойим қувватлади. Ким бўлишидан қатъи назар, тутинган ўғилларини қул деб камситишларига на тўқсоба тоқат қиларди ва на Улуғойим. Улар Бахшуллани ҳеч қачон Шунқорбекдан кам кўришмаганди.

Бахшулланинг биринчи боласи туғилгач, тўқсоба ҳовлисининг бир четидан томорқа ажратиб, данғиллама уй қуриб берди. Керакли кўр-қут билан қозон-товоғини ажратиб қўйди. Биринчи кун и овқат маҳали тоқат қилолмай, Шунқорбек уларникига борди. Анчагача гурун қилиб, биргаликда овқатланишди. Мустақил яшашга тезроқ кўниксин дебми, иккинчи кун тўқсоба ўғлини мажбурлаб уйда олиб қолди. Бир маҳал пишган овқатини қозони билан кўтариб олдинда Бахшулла, боласини опичлаб ортидан Норой етиб келишди.

— Бул не қилғонингиз, ота,— деди Бахшулла ўпкалаб. — Ҳеч бўлмаса Шунқоржон бормаса томоғимиздан таом ўтарми?!

Тўқсоба кулиб қўяқолди. Улуғойим неварасини бағрига олгач, Норой қайтадан дастурхон ёзди. Афтидан, бу уйдагиларнинг ҳам еган-ичганлари татимаган, одатдагидай гурун, чақ-чақ билан, “пешаналари терлаб” овқатланишди. Шу-шу, қозон-товоқлари қайтадан бирикиб кетди.

Хатми кутубнинг тугашига яқинлашгани сари Шунқорбекнинг бош қашишга ҳам вақти кам қолаётганини сезган Абдуқаюм тўқсоба бир куни Бахшуллани четга тортиб насиҳат қилди:

— Энди уагинанга ўров бўлма, болам, они вақти тигизлашгонин пайқамасмусен. Кўнглинга огир олмагил, у била қанчалиқ оз сўзлашсанг, инингга шунчалик кўмак бўлур — сабоқдин чалғимас. Сен рўзгор таъминоти била даромаду буромадлар ҳисобин кўлунга ол. Бугундин бошлаб рўзгорбоши ўзунг бўл. Ҳеч бўлмаса бир маҳал — кечки таомни уйларингда қилинглар. Бора-бора бунга кўникиб-да қолурсизлар...

Одатда Шунқорбек уйида ҳам бекор ўтирмасди: ётар пайтигача китоб ўқир, айрим жойларини кўчириб ёзарди. Ўша куни Қуръони Карим тафсирига оид китобни кўлига олди. Эҳтимол умрида биринчи мартадир, уни ўқигиси келмай, кафтини шундоққина китоб устига қўйиб, хаёлга толди...

Сирожиддин парвоначининг оиласи билан борди-келдилари аввалдан яхши: онаси уларникига борадиган бўлса, кўпинча Шунқорбекни ўзи билан олиб кетарди. Улуғойим билан Гулойимнинг гурунглари баъзан шундай чўзилар, шундай қизирдики, бешикдаги Хулкар уйғониб, йиғлай бошласа ҳам гапларини бўлиб, унга қарай дейишмасди. Шундай пайтларда уни Шунқорбек тебратиб ўтирарди. Ечиб олишса, канизакларга ҳам бермай ўзи кўтариб оутарди. Кейинчалик етаклаб юрадиган бўлди. Кўпинча сарҳовуздаги чорпояда ўйнатиб ўтирарди.

Сирожиддин парвоначининг уйи олдида икки танобдан мўлроқ ери бор: ярмидан озроғи равзамонанд мевазор боғ, этак томондан кўпроғи бедазор. Боғнинг уйга яқинроқ жойидаги чорси ҳовузни сарҳовуз дейишади. Ўртасига ўн-ўн икки одам бемалол ўтирса бўладиган чорпоя ўрнатилган. Чорпоянинг усти шийпонга ўхшатиб, тахта билан бекитилган. Офтоб тушадиган томонларига чиройли гулдор пардалар тутилган. Нокерак пайтларда икки

томонга суриб ёки олиб қўйилса ҳам бўлади. Сувдаги поялар чиримаслиги учун ёғ шимдирилиб мумланган. Бошқа ёғочларига ҳам махсус ишлов берилганидан офтобда ялтираб туради. Чорпояга икки одам бемалол юриб ўтса бўладиган панжара тўсиқли йўлак-кўприк қурилган. Тўрт бурчига мажнунтол, сал нарироғига бир қулочдан мўлроқ кенгликда айлантириб турли-туман гуллар экилган.

Бедазордан этакроқда яна бир ҳовуз бўлиб, уни кичкина ҳовуз дейишарди. Эсида, бир куни Ҳулкарни этаклаб шу ҳовуз бўйига борди. Унга капалак тутиб бермоқчи бўлиб, узоқлаброқ кетибди. Бир маҳал қизалоқнинг бўғилиб чинқирганини эшитди. Жон ҳалпида ортига югурди. Қизнинг гоҳ юзага чиқиб-гоҳ ботиб типирчилаётганини кўргач, ўйлаб ўтирмай ўзини сувга ташлади. Хайриятки, ҳовуз унчалик чуқур эмас экан — суви томоғидан келди. Ҳулкарни авайлаб кўтариб, қирғоққа қўйди-да, ўзи ҳам сувдан чиқди. Жиққа ҳўл ҳолида қизни кўтариб, уйларига олиб келди.

Оналари кўрқиб кетишди. Шошганидан Ҳулкарни силкилаб Гулойим, Шунқорбекни Улугойим устма-уст саволга тутишар, улар тайинли жавоб айтишолмасди. Қиз ҳиқиллар, ўхчир, Шунқорбек эса кўрқувдан дир-дир титрарди. Кийимларини алмаштириб, сал ўзларига келтириб олганларида қаёқдандир Парвоначининг ўзи келиб қолди. Ҳар иккисини синчиклаб назардан ўтказгач, ваҳимали ҳеч нарса йўқлигига амин бўлди.

— Фалокат-да, — деди хотиржам товушда ва Шунқорбекдан сўради: — Қайси ҳовузга шумғидиларинг?

— Этакдағига.

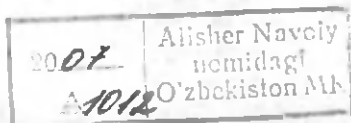
— Молтишни билурмисен?

— Йўқ.

— Унда чуқур ҳовузга қандоқ шумғидунг?

— Билмасмен. Ҳулкар ботиб кетмаса деб кўрқдим.

— Бале, ажойиб ўғулсен! Молтишни билмасанг-да чуқур сувдин кўрқмай шумғибсен ва қизимни жонини асрабсен, — деди у ва ҳазил оҳангида кўшиб қўйди. — Насиб этса, шул қизимни сенга берурмен. Олурмисен?

Шунқорбек уялганидан қизариб-бўзариб, ерга қараб тураверди. Оналари кулишди. “Нима деркин?” деб қизикдим, Парвоначи қизидан сўради:

— Сен-чи, эна қизим, оғайинга тегурмисен?

Хулкар ҳали бундай сўзларнинг маъносига тушунолмасди. Эринг нималигини биладиган ёшга етмаганди. Шунинг учун дангалига:

— Тегурмен! — деди.

Бу гап атрофдагиларни баттар кулдирди. Улуғойим кулгидан ўзини зўрға тийиб:

— Айтқонингни фаришталар овминиға олгон бўлсин, Хулкар бону!— деди.

Шу воқеадан кейин бу хонадондагилар Шунқорбекка ҳазиллашиб “домод” дейдиган бўлишди. Борган кезларида Хулкарнинг катта акаси рўпара келиб қолса, бошқаларга хабар бериш учун баланд овозда “домод омад!” дерди ҳам тожикчалаб, ҳам қофиялаштириб...

Улуғойим кўп йиллар илгари бўлиб ўтган шу “ваъда”ни эслаган эди. Бу воқеа Шунқорбекнинг ҳам ёдида. Бу ҳодисани Парвоначи ҳам, бошқалар ҳам, ҳатто Хулкар бонунинг ўзи ҳам унутиб юборишгандир. Кейинчалик ҳам уларникига борса ё улар келишса, Хулкарни етаклаб ҳовлида, боғларда ўйнатиб юрди. Баъзи-баъзида унга беихтиёр тикилиб қоларди. Қизалоқнинг кенггина манглайи, оралари салгина очик қора қошлари, айрича чақнаб турадиган йирик-йирик қора кўзлари, тугмачадек нозик бурни ва гунчадек нафис лаблари, оқмағиз кулча юзларида ўзгача бир гўзаллик барқ уриб турардики, бу Шунқорбекни ҳайратга солиб, тобора меҳрини тортарди. Аммо бу ҳайрат, бу меҳр аканинг сингилга бўлган туйғуларидан бошқа нарсаси эмас эди.

Етаклашиб, ўйнаб юришлар Хулкар тўққиз ёшга киргунича давом этди. Кейин ўйинлар тугади, бир йил-ярим йил, қулай келса, сарҳовуздаги чорпоядами, уйларидами озроқ суҳбатлашиб туришди. Йиллар ўтгани сари қизнинг бўйи чўзилиб, Шунқорбекдан ўзини тортиб қолди: ҳаё, ибо туйғулари истакларни жиловлай бошлади. Энди рўпара келишса, ҳар иккаласи қизариб,

бир-бирларига енгил таъзим қилишар, қисқа ҳол-аҳвол сўрашар, шу билан иккаласи икки томонга ажраб кетишарди. Секин-секин “домод” деб ҳазиллашишлар ҳам унутилди...

Хулқарга совчилар ёғилаётганини эшитиб, Шунқорбек нимасинидир йўқотгандай бўлиб қолди. Юраги увишиб, дунёга сиғмай қолаётгандай сезди ўзини. Кузнинг совуқ шамоллари япроқларини дув-дув тўкиб, сўппайтириб қўйган дарахтга ўхшарди гўё. Шундагина Хулқарни севишини ҳис қилди. Ёнидан ўтаётиб, Сирожиддин парвоначининг ҳовлисига жавдираб тикилиши сабабларини англади. Бу аканинг сингилга бўлган соғинчининг ифодаси эмас экан. Бу туйғу ошиқнинг маъшуқа васлига доимий талпиниши экан.

Кўпдан у Хулқарни соғиниб, бир кўришга мушток бўлиб юрди. Аммо мадрасадаги оғир сабоқлар, Алибек хаттот кутубхонасида босим ўтириб ишлашлар кўнглидаги истакни босиб, уни чалғитиб қўярди. Бу туйғу асосан уйлари ёнидан ўтаётганидагина уйғониб, уни жунбушга келтиради. Йўлидан бурилиб, илгаригидай ҳовлиларига кириб боргиси келади. Лекин бунга асосли сабаб керак. Қани ўша сабаб? Энди ўн йил илгаригидай бола эмаски, онасига эргашиб келиб-кетаверса. Уйларига улар борган пайтларда Шунқорбек ё мадрасада бўлади, ё Алибек хаттотнинг кутубхонасида. Хуллас, Хулқарни кўрмай қўйганига яқин уч йиллар бўлдиёв.

Валинеъматлари уйлантириш пайига тушганларида Шунқорбек ўн олтига тўлган ўсмир эди. Лекин у унамади: “Мадраса таҳсилин тугатмай уйланмасмен”, — деб туриб олди.

— Бировлар мадрасада ўттиз йиллаб таҳсил олурмишлар, — хафа бўлди Улуғойим. — Нима, сен элликка кириб уйланурмисен?!

— Мен бу қадарли чўзмасмен, насиб қилса яна беш, нари борса олти йилда сабоқни поёнига еткурғаймен.

— Эҳ-ҳе-е... Унғоча ким бору ким йўқ.

Аввалига ойимини қувватлаб турган Абдуқажом тўқсоба бирданига Шунқорбек тарафга ўтиб олди:

— Мундоқ камтилов бўлмағил, ойим, олти йил не дегон муҳлат. Шунчалиқ тез ўтурки, кўз очиб-юмғунча бўлмағай. Оллодин улунга тансиҳатлиқ тила, умр тила!

Шу билан масала ҳал бўлгандек эди: онаси уч йилдан мўлроққа чидади. Ёши ўтаверса, ўғлига қиз тегмай қўйишидан чўчиганми, кейин яна бошлади. Бу гал уни отаси ҳам қувватлади. Барибир, Шунқорбек таслим бўлмади. Таҳсил тугашига бир неча ой қолганида бу янгилик. Нима қилишини билмай боши қотмоқда эди.

Хулкарни севиб қолганини пайқади-ю, бироқ бунга ота-оналари, қолаверса, қизнинг ўзи қандай қарашини билмасди. Казо-казоларнинг совчиларини қайтариб юбораётган Сирожиддин парвоначи уни Шунқорбекдай бир муллаваччага муносиб кўрармикан? Кейинги йилларда ўзини ундан олиб қочаётган Хулкар нима деяркин? Қачонлардир бу оиладагилар Шунқорбекни аллада азиз, тўрвада майиз қилишарди. Ҳалиям ўша меҳр-муҳаббатлари сақланиб қолганмикан?! Хулкар уни кўрганида қизғалдоқдай қизариб кетарди. Нега? Ё ўздан қарийб етти ёш катта одамга рўпара келганида, ёшлари орасидаги тафовут уни чўчитадами?

Саволлар кўп эди, саволларнинг бош-кети йўқ. Шунқорбек эса бир тўхтамга келиши керак. Ниҳоят бир қарорга келди ҳам: турли ўй-хаёллар оғушида калаванинг учини тополмай юрганидан кўра хат ёзиб, очиғини сўраб қўя қолмоқчи бўлди. Таваккал — ё остидан, ё устидан. Кафтлари тагидаги китобни аста бир четга суриб, ўрнига тоза қоғоз қўйди. Ёзмоқчи бўлиб қўлига қалам олди-ю, қандай бошлашни билмай туриб қолди. Умрида бировга мактуб битмаган. Отасига келадиган хатларга кўзи тушган. Улар иш юзасидан битилган расмий номалар бўларди. Қизга ўша тил, услуб ва оҳангда мактуб юбориш ўзига кулгили туюлди. Лекин... Лекин қандай ёзса экан?

Анча ўйланиб ўтирди. Бир маҳал Навоийнинг айни пайтдаги кечинмаларига мос тушадиган икки байт ғазали ёдига тушди. Шошилмай, чиройли қилиб шуни ёзди. Кейин иши юришиб, айтмоқчи бўлаётган гаплари

хаёлига ўз-ўзидан қуйилиб келаверди. Фикрини содда,
лўнда-лўнда ифодалаб ёза бошлади.

“Кўргали ҳуснингни зору мубтало бўлдум сенга,
Не балолиғ кун эдиким, ошно бўлдум сенга.

Ҳар неча дедимки, кун-кундин узай сендин кўнгул,
Ваҳки, кун-кундин батаррак мубтало бўлдум сенга.

Ҳулкар бону, Сизни эсласам сабий болалиғимиз ёдимга
тушадур. Гарчи ўтмишдур, ўшал кунларга доғи қайтқим
келадур. Ичкиб соғинадурмен. Бул Сизни-да
соғинчинғиздурким, бот-бот кўргим келғонлиғидин шул
аҳволотқа тушадурмен. Кўрушмоқни доғи иложи йўқдур,
энди Сиз совчилар ёғилиб турғон бўй қизсиз. Мен-да мурги
сабза боғлагон навжувонмен. Кўнгулда Сиз жонибқа совчи
юборурни мен-да хаёл қилурмен, бироқ Парвоначи
ҳазратларининг покиза диллариға озор етқуриб, Сизни-
да ранжитур андишасидин андишадамен. Сиздин кўнгул
узмоқ тамуғ¹ азобидин азоблироқдур менга.

Ҳулкар бону, мактуб битиб дилинғизни ранжитғон
эрсам, маъзур тутқайсиз. Лекин мен киби йўлидин
адошқонға бир роҳи ростни² кўрсатуринғиздин умидвормен.
Умидим абас³ эрса, ўзунғизни бул мактубни олмағонға
санарсиз. Хулосаи калом: ҳукминғизға мунтазирмен.

*Жавобинғиз интизори Шунқорбекдурмен.
Вассалом”.*

Мактубни тугатгач, туморча шаклида кичкина қилиб
тахлади-да, сиртидан алоҳида қоғоз билан ўради ва очилиб
кетмаслиги учун ўрама қоғознинг учини сирачлади.
Эрталаб қизариб-қимтиниб онасининг қўлига тутди:

— Муни Ҳулкар бонуға берғайсиз, жавобини-да
сўранг! — деди.

¹ Тамуғ — дўзах.

² Роҳи рост — тўғри йўл.

³ Абас — нотўғри.

Улуғойим ўғлига бир зум ағрайиб қараб қолди. Гап нимадалигини англагач, буюк бир қувончдан аъзойи бадани титраб кетди. Астагина:

— Аллоҳим ниятингни қабул, муродингни ҳосил қилсин, — деди кўзлари қувончдан чарақлаб ва фотиҳага қўл очди. — Тангрим ўзи қўллағай, овмин!

У хизматкорларидан бирини чақириб, аравани йўлга ҳозирлашни буюрди-да, йўл тайёргарлигини кўра бошлади.

УЧИНЧИ БОБ

Насруллоғача ўтган манғит ҳукмдорлари орасида, гарчи у ҳам одам ўлдириш ва қирғин урушлардан ўзини тиёлмаган эса-да, биттагина нисбатан инсофли, диёнатли амир ҳукм сурди. Бу — собиқ Самарқанд ҳокими, манғит ҳукмдорлари сулоласининг учинчи бўғини — амир Шоҳмурод эди. У ўн беш йил ҳукмдорлик қилди-ю, кўпгина яхши ишлари билан мамлакат аҳолисининг ёдида сақланиб қолди. Зоҳидона ҳаёт кечирди: бировнинг ҳақини зулм билан тортиб олиб емади, совға-салом, пора деган нарсалардан узоқ турди, шарир ишларга¹ мутлақо қўл урмади. Ўз эҳтиёжига бир кеча-кундузда атиги бир танга² сарфлади, уринганроқ кийимда юриб, эски чодирда тунади. Шариат аҳкомларига зид иш тутган, аҳолига ноўрин зулм қилган мансабдорларни, айблари тасдиқланса, аёвсиз жазолади: ўлдиртирди, қувғин қилди, мансабидан четлатди. Шу сифатларига кўра “беғуноҳ амир” (“амири масъум”) деган лақаб орттирди. Унинг даврида оддий фуқаро сал бўлса-да, енгил нафас олиб қолди ва шу сабабдан унинг сиёсатини қуйидан қўллаб-қувватловчилар кўпайиб борди.

Сирожиддин парвоначининг отаси шу даврларда беклик мартабасига эришди. У ҳам валинеъмат амир

¹ Шарир ишлар — шаробхўрлик, зинокорлик кабилар.

² Бир танга — йигирма тийинга тенг қийматли пул бирлиги.

Шоҳмуроднинг тутумини қаттиқ ушлади: нафсини қўйиб юбормади — тархон ёрлиғи билан берилган ерларнинг даромади ва хизмат вазифасидан тегадиган моянага қаноат қилиб яшади. Порага учмади. Бу феълени амир Ҳайдар даврида ҳам ўзгартирмади. Отасининг феълени Сирожиддин парвоначи тўлалигича ўзлаштириб олди. У ҳам қувғинга учраган найман бекларидан амир Насрулло тортиб олиб берган ва отасидан қолган ерларнинг даромадига қаноат қилди. Яна мансабига мояна олиб турди. Шу сабабларга кўра амир дарборида ҳам, аҳоли орасида ҳам обрўи баланд эди. Шундай одам билан яқинлашиш истагидаги казо-казолар Бухорода кўп эди. Унга яқинлашишнинг мақбул йўли — куда-андачилик алоқасидир...

Қизининг бўйи етиб қолганини Сирожиддин парвоначи биларди. Уч ўғилдан кейинги ёлғиз қиз бўлгани учун дастлабки совчилар келгунига қадар уни қачондир узатиб юбориши муқаррарлигини сира ўйламабди. Ўн олтига тўлаётганига қарамай, негадир кўзига ёшдек кўринарди. Одамзодники шу экан-да: бир куни бешиқда “инга”лаб ётади, бир куни эмаклайди, бир куни чопқиллаб йўлга тушади, бир куни қарабсизки...

Биринчи совчининг келган жойи Парвоначининг дидига ўтирмади. Уларни илиқ гаплар билан хаспўшлаб, жўнатиб юборди. Гулойим билан маслаҳатлашиб ҳам ўтирмади. Аммо кейин келаётганларга ҳам рад жавобини беравериш қийин кечмоқда эди. Энди хотинининг фикрини эшитмаса бўлмай қолди — кечқурун алоҳида хонага чақириб маслаҳатлашди:

- Азонда келгонларни кимлигин билдингми, ойим?
- Айтмасангиз қайдин билурмен?
- Қизингга оғиз солиб келишди.
- Қандоқ жавоб айтдингиз?!

Гулойимнинг қора қошлари йиғилиб, чарос кўзлари ва оқ-сарикқа мойил юзларида бетоқатлик аломатлари зоҳир бўлди. Буни овозидаги кескинликдан, совчиларнинг қаердан ва кимданлигидан кўра, эри берган жавобни билишга шошилганидан ҳам пайқаса бўларди.

Рад жавоби берилганлигини эшитиб, кўнгли сал жойига тушди. Унинг нимадан хавотирга тушгани Парвоначини қизиқтириб қўйди. Лекин босиқ, осойишта овозда сўради:

— Недин инжидинг, ойим? — деди кулимсираб. — Сенингда бир мўлжалинг бор-ов.

— Бул мўлжал аслида ўзингизники эди, бегим, унутқон чиғарсиз?

— Не деб суриб кетмоқдасен?

— Ёдингиздин кўтарилибдур, қизингизни ҳовуздин чиғорғонда Шунқорбекка не деб ваъда қилиб эдингиз? Они Улуғойим-да эшитғон эди.

— Ул болаларға болаларча ҳазил эди.

— Ҳазилму-чин — айтқонсиз.

Сирождин парвоначининг буғдой ранг, гўштор юзлари, қўй кўзларида белгисиз бир хаёлчанлик акс этди. Ғулабир танасини оғир кўзғаб, Гулойимга мурса оҳангида гап қотди:

— Хўп, ойим, сенингча бўлсун. Бироқ қизингни обориб берурмусенки, ўзларидин ҳаракат бўлмаса. Файри дигар,¹ оларни бошқа бир мўлжаллари бордир.

— Шунқорбек мадраса сабоқлари итмомига² етсун, дермиш. Оларни ҳаракатдин тўхтатғон сабаб — шул.

— Эҳ-ҳе-е, унғача неча бор қовун пишур. Унғача совчилар эшикингни турумин³ бузуб кетулар. Болиғ⁴ қизни уйда тутуб турмоқни ўзи бўлурми!

— Атиги ярим йил қолғон эмиш.

— Бул-да кўп.

Гулойим фаранги рўмолининг учини тишлаб қолди. Эри ҳақ, балоғат ёшидаги қизни уйда сақлаш қийин. Келаётган совчиларнинг тўрт-бештасини қайтарарсан. Сўнг баланд-паст гаплар ўрмалаб қолади. Ҳаммасидан ёмони шу.

Қиз болани палахмоннинг тоши дейдилар: Яхши жойга тушса яшнаб, гулдай кўкаради, ёмон жойга тушса —

¹ Ф а й р и д и г а р — балки, эҳтимол, кутилганига зид.

² И т м о м и — охири, якуни.

³ Т у р у м — эшикнинг ошиқ-мошиғи.

⁴ Б о л и г — балоғатга етган, балоғат ёшидаги.

палак отолмай хазон бўлади. Сирожиддин парвоначи қизини Шунқорбекдан аямасди. Уни болалигидан билади — ҳар тарафлама кўнглидагидай йигит. Гулойимнинг учириқларидан сездик, қизи ҳам унга мойил. Шунинг учун яна бир оз сабр қилиб турмоқни кўнглига тугди. Битиклари қўшилган бўлса, иш улар кутган тарзда кўчар, бўлмаса худо пошшо.

Арқда Парвоначининг шошилини ҳал қилиниши лозим бўлган ишлари бор эди. Оила муаммоларига чалғиб, уйда озроқ ушланиб қолди. Шу сабабли амир боргоҳига шошилиброқ йўл олди. Гўё унинг чиқиб кетишини кутиб тургандай, шу пайтда ҳовлига Улуғойим кириб келди. Гулойим уни одатдагидек иззат-ҳурмат билан кутиб олиб, бир муддат ундан-бундан гурунглашган бўлди. Қандайдир иш билан ташқарига чиққанида, хонага чойнак кўтариб Хулкар кирди.

Уйидалигида хатни топшириш жўн ишдай туюлганди. Шундай фурсат келганида Улуғойим ўнғайсизланиб қолди. Кап-катта хотин икки ёшнинг орасида хат ташиб юриши ножойиз кўринди. Одатда бундай “хизмат”ларни янгалар бажаришади. Боласи шўрликда устакорроқ янга ҳам йўқ-ки, бу юмушни ишониб топширса. Норой хонадон хизматларига жонини тикса-да, устомонлик билан гапни чийлашни билмайди. У “тўқ этар” гапни айтиб тураверади...

Улуғойим нима бўлса ҳам шу қулай фурсатни ғанимат билди: қиз билан илиққина кўришиб-сўрашгач, ёнига ўтқизди.

— Қулоқ сол, болам, сенга дегон икки оғиз гапим бор,— нима гапи бор экан дегандай, Хулкар унга ажабсиниб қаради ва қимтини кўзларини ерга олди. Улуғойим хижолат бўлаётган эса-да, зиммасидаги вазифани бажаришга аҳд қилди. — Бир нимарса усунсам мендин ранжимағил, қизим, доғи айбситмағил!

У адрас мурсагининг ички чўнтагидан Шунқорбекнинг мактубини олди ва юзига қаролмай қизнинг қўлига ушлатди. Хулкар туморча шаклида букланиб, сирачланган қоғозга меровсиб тикилди ва дафъатан нималигига ақли

етиб, юзларига қон тепди. Лоладай қизариб ўрнидан чаққон турди-ю, зўрға:

— Мени маъзур тутқайсиз! — деди ним таъзим билан ва тезлаб бошқа хонага чиқиб кетди.

Турли хаёллар гирдобиди юраги пўкиллаб ўтирган меҳмони ёнига Гулойим кирди. Ёлғиз ўтирганини кўриб ҳайрон бўлди.

— Хулкар сизни ёлғизлатиб кетдиму? — сўради хижолат бўлиб. — Во ақли ноқис¹ қизгина!

У қизини чақирмоқчи ё койиб келмоқчи бўлдими, ортига ўгирилаётганида Гулойим тўхтатди:

— Хомсиқманғиз,² — деди кулиб. — Бир юмуши бор чоғи, узр сўраб ҳозиргина чиғиб кетди.

Уларнинг суҳбати анчагача чўзилди: кўнгилларида бир фикр айланиб турганидан ихтиёрийми ё беихтиёрми, болалари ҳақида ҳам пардалаброқ суриштиришди:

— Қизинғизга оғиз солғувчилар кўпайғон деб эшитдук, биров ип тақиб³ кетмадиму? — сўради Улуғойим.

— Ҳозиринча йўқ, бироқ барчага рад жавоби бермоқда қийин экан, — деди Гулойим оғир сўлиш олиб.

— Биз-да кўпдин шундоқ ният била юрурмиз. Бунга Парвоначи ҳазратлари не деркинлар, билмасмусиз?

— Бул янглиг кори хайрлар бекларимизга ҳаволадур. Тўқсоба ҳазратлари ўзлари била сўзлашғонлари дурустдур.

Улуғойим ҳамсуҳбатининг афт-ангоридаги ифодалар ва гапларидан англадики, уларда ҳам ўзлариникидек ният бор. “Совчиларни қайтараётгани, балки, шундандир”, ўйлади у. Кўнгли озроқ хотиржам тортиб, индал-лосига кўчди:

— Орирост! Сўзлашурлар, албатта сўзлашурлар! Бир андишамиз... боламиз озроққина муҳлат тилайдур — сабоғим итмомига етсун, дейдур.

— Шуни-да муаммо дермусиз, эгачи, — кулимсиради Гулойим. — Қизимиз эшикдин чиғиб кетадурғони йўқ.

¹ Н о қ и с — кам, оз.

² Х о м с и қ м о қ — сиқилмоқ, хафа бўлмоқ.

³ И п т а қ м о қ — белгиламоқ, келишмоқ.

Тақдирлари туташгон бўлса фотиҳа ясаб белги қилиб қўйилур, бас. Сизлар-да хотиржам юурсиз, биз-да нокерак ташвишлардин фориғ бўлурмиз.

Масаланинг шундай осон ечими борлигига ақли етмагани ўзига нашта қилиб, Улуғойим кулиб юборди. Унга Гулойим қўшилди. Гурунгнинг бу томони чақ-чаққа айланиб кетди...

Бу пайтда Хулкар мактубни бир неча бор ўқиган, ҳаяжон ва қувончи кўксига сиғмай номадаги айрим сатрларни кўзларига суртиб-суртиб олганди. Энди жавоб ёзиш масаласида ўйланиб ўтирарди: ёзай деса ҳаё йўл бермас, ёзмаса Шунқорбекнинг менга кўнгилсиз экан деб ўйлашидан чўчирди. Алҳол дилидаги истак ва қўрқув ҳаёни енгди, не бўлса бўлар деган ҳаёлда икки варақ қоғоз олди. Бирини ёнига қўйиб, хонтахтага мук тушганича иккинчисига ёзишга тутинди. Шунқорбек келтирган ғазалнинг сўнгги уч байтини ёддан ёзди. Кейин унинг услубида қисқа, лекин озроққина ўпкалаб давом эттирди.

“Эй кўнгул, тарки насиҳат айладим, овора бўл,
Юз бало етмаски, мен ҳам бир бало бўлдум сенга.

Жоми жом бирла хизр суйи насибамдур мудом,
Соқие то тарки жоҳ айлаб гадо бўлдум сенга.

Фусса чангидин навое топмадим ушшоқ аро,
То Навоийдек асиру бенаво бўлдум сенга.

Шунқорбек оға, Сиз ҳануз мени сабий болалиғимдасиз. Гарчи бул ўзингиз битигондек ўтмушдур, бот-бот ўшал ўтмушга қайтқим келур. Ёнимда Сиз киби халоскорим турса, ўшал ҳовузгада юз бора шумғимоқға ҳозир эрдимки, Сиз мени ўлурымга қўймас эрдингиз. Недин сўнги кезларда биздек ниёз аҳлини¹ дийдорингиз қувончидин бенасиб айлаб, доғи совчиларни писанда² қилурсиз? Совчилик — урфдур. Урф сиз айтқон андишани синдирур. Менга қолса,

¹ Н и ё з а ҳ л и — ёлборовчи, мухтож.

² П и с а н д а — таъна, маломат.

роҳи рост шулдурким, Сизлар-да бошқалар юриғон йўлдин борғойсиз. Қолғонини ўзингиз онглаб етурсиз умиди бирла Ҳулкар.

Вассалом”

Шу пайт даҳлиздан канизакнинг интичка овози эшитилди:

— Меймонни аробаси келибдур, ойим, не жувоб айтурни буюрғайсиз?

Гулойим бирор нарса дегунича бўлмай Улуғойимнинг товуши эшитилди:

— Озроқ гидирсун, тезда чиғурмен.

Ҳулкар мактубини шошилиб буклаб, кичкина гиштча шаклига келтирди. Иккинчи варақ билан устидан яна ўради. Ўрами очилиб кетмаслиги учун устки қоғознинг учларини яхшилаб бир-бирига кийиштирди ва сиқимида ушлаб, кутиб турди.

Даҳлиздан Гулойимнинг овози эшитилди: у меҳмонни кузатиб қўйиш учун ташқарига олиб чиқаётган эди. Ҳулкар чақириб қолишар деган умидда бир оз кутди. Лекин чақиришмади. Бундан борган сари хавотири ортиб, сониялар соатдек туюла бошлади. Хаёлига, чақиришни унуттиса-я, деган ўй келиб чўчиди. Унда Шунқорбек оғаси қўлини ювиб, қўлтиғига артади. Унда Шунқорбек оғаси...

Арава ёнига келишаркан, Улуғойим мезбонига сездирмай ортига бир-икки марта кўз қирини ташлади. Ҳулкар кўринмади. Шунда ҳам Гулойимга бу тўғрида оғиз очмади. Арава ёнида тўхташгач:

— Ҳулкар бону била хайр-хўшлашмадик, эгачи, — деди хотиржам товушда. — Чақирсангиз бўлурмикин?

Одатда чақиришса-чақиришмаса, уларга эргашиб чиқадиган қизининг бу гал эргашмаганидан Гулойим ҳам ажабланди. “Бугун бир бало бўлди бу қизга, — ўйлади ўзича. — Меҳмоннинг олдида икки бор уятга қўйди”. Дарҳол хатосини тўғрилаш учун:

— Ҳозир эргаштириб чиғурмен, — деди.

— Сиз овора бўлиб юрмангиз, — Улуғойим унга таскин беришга интилди. — Хуш қолинг, яхшилиқларда кўришур насиб этсун.

Гулойим меҳмоннинг қизи билан танҳо гаплашиш нияти борлигини англади. Кўнглига: “Шуни уйда бажарса ҳам бўларди-ку”, деган фикр келди. Аммо одатдагидек илиқ хайрлашиб, ортига кета қолди. Салдаёқ уялганидан лоладай қизариб, ерга қараганича Хулкар келди. Улуғойим:

— Кўлунгни бер, болам,— деди аравадаги қалин кўрпачалар устида ўтирганича қўлини узатиб. — Оғойингга не жавоб айтурсен?

Хулкар мушт қилиб тугилган қўлини чўзди. Бадтар қизариб, гижимланган мактубини астагина Улуғойимнинг кафтига қўйди.

— Шуни бериб қўюрсиз... Ўзлари билурлар! — деди-да шартта изига қайтди. — Яхши боринг, ойим!

— Сен-да яхши қол, Бону қизим! — Улуғойимнинг юзларига табассум ёйилиб аравакашга буюрди. — Ҳайда!

Унга йўлнинг ўнқир-чўнқирларида араванинг силкитиб ташлаётгани ҳам билинмай қолди. Улуғойимнинг бахти кулган эди. У дунёдаги энг бахти кулган аёл эди. Курраи заминда ундан бахтиёрроқ она йўқ эди!

...Эртасига азон пайти Абдуқаюм тўқсоба Сирожиддин парвоначиникига келиб, хушхабар билан қайтди.

ТЎРТИНЧИ БОБ

Хос хонасида бомдод намозини ўқиб бўлгач, Изиддин иноқ қиблага қараганича жойнамоз устида ўйланиб, бир оз ўтириб қолди. Ўйласа ўйлайдиган ташвишлари бор эди. Хусусан, амир дарборида мавқеи унчалик мустаҳкам эмаслигидан таҳликага тушади. Уни мустаҳкамлаш йўллари тинимсиз ахтаради. Бундай йўл ҳадеганда топила қолмасди. Бирдан-бир илинжи Абдуқаюм тўқсобадан. У мансабига кўра ўзидан бир поғона қуйироқда турса-да, амир олдида эътибори баланд. Айниқса, Ҳазораспдаги мағлубиятдан кейин шундай бўлиб қолди.

Ўшанда амир Насрулло ўз қўшини билан Хева устига юриб, Ҳазораспни ўраб олди. Орада Хева қўшинлари

билан бир неча марта тўқнашувлар бўлди. Ҳарчанд уринса ҳам қамалдаги Ҳазораспни қўлга киритолмади. Бу орада озиқ-овқат етишмовчилигидан қийналган Бухоро чериклари қўшиндан қочиб кета бошлашди. Буни пайқаган Хева лашкарлари бир куни Бухоро қўшинига ёпирилиб ҳужум бошлади. Насрулло ўз қўшинларининг тор-мор бўлаётганини алам билан кузатиб турганди. У ҳам, ёнидагилар ҳам бир тўда Хева суворийларининг ёнбошдан ўзлари томон от суриб келаётганини дафъатан пайқамай қолишди. Буни ўз аламбардорлари билан сал нарироқда турган Абдуқаюм тўқсоба пайқади. Зудлик билан ён-атрофдаги суворийларни яқин келиб қолган хеваликларнинг йўлини тўсишга ташлаб, ўзи аламбардорлари қуршовида амир минган отнинг жиловидан маҳкам ушлаганича хавфсиз жойга олиб чиқиб кетди. Ўшанда Насруллонинг ҳимоясини ташкил қилиб, хавфсиз жойга олиб чиқмаганида, унинг ўлими нақд бўлиб қолганди. Буни амир ҳам, бошқалар ҳам аниқ билишди.

Хева сарбозлари яқин келиб қолганини илгарироқ пайқаганида, амирни ҳимоя қилиб жонини гаровга тикишга Изиддин иноқнинг журъати етармиди? Йўқ, сира ҳам бундай қилолмасди! Аксинча у ўшанда шиддат билан бостириб келаётган ҳарифларининг олдини тўсишга чиққан суворийларга ҳам, амирни кўрғалаб қочаётган аламбардорларга ҳам қўшилмади. Отини қамчилаб, чекинаётган черикларга аралашди ва жони борича қочди. Кўрққанидан ортига қарашга ҳам ботинмади. Хайриятки, олаговурда буни ҳеч ким сезмади...

Бухорога қайтишгач, Насрулло Абдуқаюм тўқсобани боргоҳига чорлаб:

— Тила тилағонингники, сен қилгон кори хайр шунга муносибдур! — деди.

У амирдан ҳеч нарса тиламади. Айтгани шу бўлди:

— Сизга дўнгон хавфни англаса, черикингиздаги ҳар кимса мен қилгон юмушни бажарур эди, давлатпаноҳ! Чокаринғиз сифатида мен зиммамдаги вожиб юмушни бажардим, холос.

Абдуқаюм тўқсоба қилган “вожиб юмуш” ҳамманинг қўлидан келавермаслигини амир яхши биларди. Фавқулодда ҳолатларда кўпчилик такбиридан адашиб, ўз жонини қутқариш пайига тушиб қолади. Шу сабабми, ҳеч нима сўрамаганига қарамай, Бухоро атрофидаги амлок ерлардан¹ унга яхшигина улуш ажратиб берди ва кейинги юришларида ўзидан узоқлатмай қўйди...

Изиддин иноқ билан Абдуқаюм тўқсоба бир қавм — хитой-қипчоқлар уруғидан. Вақтида бу қабила манғит ҳукмдорларига қарши неча марта бош кўтариб, неча марта қон қақшаган. Айниқса, Хитой аймағи жанга-рироқ эди: “Билсанг, Хитойингман, билмасанг, Худойингман”, деб қайта-қайта бош кўтараверарди. Амир Ҳайдар даврида Миёнқолда қўзғолон кўтариб, у билан тўрт йил олишди. Шаҳрисабз кенагаслари, туркман, қирқ ва бошқа ўзбек уруғлари гоҳ яширин, гоҳ ошкора уларни қўллаб-қувватлаб туришди. Ниҳоят, амир Ҳайдар хитой-қипчоқлар билан келишишга мажбур бўлди: жони ва молига даҳл қилмасликка ёзма кафолат берди. Шундан кейингина бу жангари қабила курашни тўхтатиб, қалъаларини унга очиб берди. Амир Насруллонинг тахтда муқим бўлиб қолишида хитой-қипчоқларнинг муҳим ҳиссаси бор. Аммо у тахтни эгаллагач, ўзлари ҳам бош кўтаролмай қолишди. Бу қассоб раҳм-шафқат ҳиссидан узоқ — уларнинг бошига ҳам найманларнинг кунини солишдан тоймаслигини билишарди.

Абдуқаюм тўқсобанинг отаси амир Ҳайдар замонида, Изиддин иноқ эса Насрулло тахтга ўтирган даврда Бухоронинг Деҳинав маҳалласига кўчиб келиб ўрнашишган. Бу маҳалла қачонлардир шаҳардан четроқдаги бир қишлоқ эди. Бора-бора асосан хитой-қипчоқлар кўчиб келиб ўрнашиши натижасида оралиқ ҳовлилар билан тўлди ва шаҳарга қўшилиб кетди. Ҳар иккала бек Насрулло даврида юқори мартабага эришиб, шаҳарнинг таниқли кишиларига айланишди. Лекин бошқа мансабдорлар каби

¹ Амлок ерлар — давлатга қарашли ерлар.

шаҳар марказидан ҳовли-жой қилишмади. Изиддин иноқ тўрт ўғлини уйлантириб, уларни ҳам яқин-атрофига ўрнаштирди. Кенжасини уйлантиргач, ўзи билан олиб қолди. Яна ўн олти яшар битта қизи бор. Анчадан буён дурустроқ жой чиқса, қизини ҳам узатиб юборишни ўйлайди.

Абдуқаюм тўқсабонинг ўғли Шунқорбек кўнглидаги йигит. Кўз олдида ўсди. Одоби ҳам рисоладагидек: камтар, камсуқум. Отасининг ягона меросхўри. Тўғри, Абдуқаюм тўқсоба сотиб олган қули — Бахшуллани ҳам фарзандим деб ҳисоблайди. Эр-хотин унга қаттиқ меҳр қўйишган. Бироқ, у барибир бировнинг боласи — насли қул. Шу сабабга кўра тўқсабонинг мол-давлати фақат Шунқорбекка тегишли: ётиб еганида етти авлодига етади. Қолаверса, валиаҳд Музаффар билан алоқаси дуруст деб эшитади. Бу — Шунқорбекнинг келажаги борлигидан нишона. Озроқ шартакилиги борлигини демаса, тўқсабонинг ўзи ҳам ёмон одам эмас. У билан яқинлашиб ололса, ҳар ҳолда, ўзига яна битта ишончли тиргак топган бўларди. Раҳмонберди Ниёз амир билан илгаригидай эмас. Насрулло аксар ҳолларда унинг гапини инобатга олмайди. Баъзан дайди итдай жеркиб ташлайди...

Бу ўй кўпдан Иноқнинг бошини қотириб келади-ю, бирор чорасини тополмайди. Нима қилса экан? Абдуқаюм тўқсобага учрашиб, кўнглини очсамикан? Дилидагиларни қандай айтади ва у қандай қабул қилади-ю, жавоби нима бўлади? Эшитганларига қараганда Шунқорбек ҳануз уйланишни бўйнига олмай келармиш. Демак, ота-оналари бирор жойга ип тақишолмаган. Нима бўлганида иккаласи бир тана-ю, бир бутокдан тарқалган уруғдош. Ўлдими, шунга риоя қилсаям йўқ демас...

Изиддин иноқ шу фикрда тўхтаб, секин ўрнидан турди. Жойнамозини тахлаб, бир четга қўйди. Қалинроқ кийиниб, хизматкори киритган дастурхонга ҳам қарамай ташқарига чиқди. Юзига қорнинг майин совуғи уриб, фикрлари анча тиниқлашди. Шаҳдам юриб, Абдуқаюм тўқсабонинг уйига йўл олди.

— Бахташ таваккал! — деди тўқсобанинг ҳовлисига яқинлашганида. — Бурунғилар демишлар: “Кимсаға яқинлиқ қилмоқ истарсен, ё қиз берғил, ё қиз олғил...”

Хизматкордан Изиддин иноқнинг эшикда турганини эшитган Абдуқаюм тўқсоба тезлаб, унинг истиқболига чиқди:

— Э-э, келсунлар, Иноқ жаноблари! — деди қўш-қўллаб сўрашатуриб. — Хуш келибсиз, қани, ичкариға марҳамат қилсунлар!

Меҳмонхонада хонадон соҳиблари ҳақиға дуо ўқилгач, хизматкор зудлик билан дастурхон тузатишга киришди. Бир зумлик осудаликдан фойдаланиб, Изиддин иноқ тезгина хонага кўз югуртириб чиқди: вассажуфтли кенггина хона. Шипи оққа бўялиб вассаларга монанд турли нақшлар берилган. Эшик ва деразаларга Кашмирнинг гулдор ипак газламаларидан чиройли дарпардалар тutilган. Ерга хонани тўлдириб, нафис туркман гиламлари тўшалган. Хонтахта атрофларига қалин қилиб адрас кўрпачалар солинган. Тахмонларга йиғилган кўрпа-ёстиқларни айтмаса, хонада ортиқча бирор нарса кўзга ташланмайди. Ҳаммаёқ кўзни қувонтирар даражада тоза ва ораста. Шунданоқ хонадон соҳибларининг диди қандайлигини билса бўлади.

Кўрганлари Изиддин иноқ учун янгилик эмасди. У бу уйда кўп бўлган. Деярли барча хоналарида ўтирган. Қайси хона қандай мақсадни мўлжаллаб қурилганига қараб, барчаси ҳам дид билан жиҳозланганлигини билади. Шунинг учун меҳмонидан гап кутиб, жимгина ўтирган Абдуқаюм тўқсабодан сўради:

— Ўғул кўринмайдур, тақсир?

— Мадрасада зарур юмушлари бор чоғи, ваҳли туриб кетди.

— Ҳмм... Юмушни битирурға шошилмоқ хўб ишдур...

Иккаласи ундан-бундан анча гурунглашишди, лекин гаплари унчалик қовушавермади. Абдуқаюм тўқсоба бу ташрифдан кўзланган мақсадни билолмай диққат бўла бошлади. Аркони давлатда бирор кутилмаган ўзгариш бўлганмикан, деб ўйлаганди. Бундайга ўхшамайди.

Шундай бўлганида дарбор югурдаклари аллақачон хабар берган бўлишарди. Демак, бошқа гапи бор. Чайналганига қараганда иғво бўлмаса. “Нима бўлса-да ўзи ёрилсин”. деган фикрда сабр билан кутди.

Амир мансабдорлари орасида қабиладошлик белгиларига кўра баъзан иғво, фисқу фужур гаплар ҳам бўлиб туради. Абдуқаюм тўқсоба бундай гапларга асло қулоқ тутмасди. Буни Изиддин иноқ билади.

— Ҳузурингизга келмоқдин муродимни сўрмадингиз, жаноби Тўқсоба! — ниҳоят у “ёрилди”.

— Яхши каслар дўстлар ҳузурига хушмуждалар била борурлар, тақсир, — Абдуқаюм тўқсоба жилмайди. — Субҳдин бизни йўқлагонингиз бежиз эрмасдур?

— Ори рост... Ҳмм...

Совчи одатда қиз томондан эмас, йигитдан боради. Халқда: “Улдан борғон совчининг завқи бор, қиздан борғон совчининг хавфи бор”, деган мақол юради. Хилофи урф йўлидан бораётгани ҳануз Изиддин иноқнинг тилига тушов бўлиб турганди. Бироқ чекиниш фурсати ўтди: ўз қадрини ўзи ерга ураётганини билган ҳолда мақсадини айтиши шарт бўлиб қолди. Арқонни узунроқ ташлаб, гап бошлади:

— Билурсиз, жаноби Тўқсоба, гарчи мавқеимиз кўп уруқлардин беҳроқдур, бироқ биз — хитой-қипчоқлар амир дарборида озчиликмиз. Бу ҳолат ўзимизи ўзимиз асрамак-суяшмак заруратин юзага қалқитур. Бурноғидин-да билиттифоқ бўлсақ, фойдаси ўзимизгадур. Шул тааммул¹ била юзни бўяб, пой остонангизга қулчиликқа келдум. Бизда бўйи чўзулгон ожиза, сизда навжувон ўғул бор. Оларни тақдирларин вобаста қилсақ не дерсиз?

Изиддин иноқдан ҳар нарсани кутса ҳам, остонасига бундай таклиф билан келиши мумкинлигини тўқсоба сира кутмаганди. Дафъатан нима дейишини билмай ер чизиб қолди. Ўғлининг кўнглини билмаганида ҳам бир нави эди: у-бу деб гап аралаштирса бўларди. Эшитишича, Ҳулкар

¹ Тааммул — фикр, андиша, мулоҳаза.

бону ҳам Шунқорбекка бефарқ эмас. Шуларни аниқлагач, чўзиб юрмай, ишни Парвоначининг ўзи билан пишитиб қўйди. Ўғли уларга ҳам маъқул шекилли, йўқ дейишмади. Яқинда унаштириш маросимини ўтказиб, ўғлининг таҳсили тугаши билан тўйни бошлашга келишиб қўйди.

Бу томони қандай бўлди?

Масала анча жиддий. Уни тўғри ечмаса, дўстлик қўлини чўзиб келган одамни ашаддий душманга айлантириб жўнатади. Нима десаки, Изиддин иноқнинг ҳамиятига тегмаса? Турган гап: ундай деса ҳам — бундай деса ҳам у ранжийди, гапларига ўзича ранг беради.

Абдуқаюм тўқсоба ҳақиқатни айтишга мажбур бўлди:

— Бизни маъзур тутқайсиз, тақсир! — деди хижолатомуз оҳангда. — Сизда бундоқ эъозга муносиб ниятлар борлиғидин ғафлатда қолибмиз. Шул боис бошқа бир ерға оғиз солиб қўюбмиз. Хижолатлик ери улдурким, унаштириш тадорикини-да бошлагонмиз...

Изиддин иноқнинг қисикроқ кўзларида аламзадаликка ўхшаш бир ғазаб чақнади ва зумдаёқ ўрнини маккорона табассум эгаллади. Юзига қараб турганидан бу ўзгаришларни Абдуқаюм тўқсоба сизди ва йўқ ердан ўзига душман орттириб олганини пайқади. Илгари ҳам унчалик яқин бўлмасалар-да, уруғдошлик нуқтаи назаридан илиқроқ муносабатда эдилар. Қолаверса, бир кўча наридаги ҳаммаҳалласи...

Абдуқаюм тўқсоба унаштириш маросимини пайсалга солганидан ўкинди. Буни тезроқ элга маълум қилганларида бундай хижолатпазликка ўрин қолмасди.

Унинг дилидан ўтганларни пайқагандек, Изиддин иноқнинг ўзи гапириб қолди:

— Бундин биз-да ғафлатда эдук, билъакс остонангизга келиб сизни-да, ўзимизни-да хижолатқа қўймас эдук. Келин бўлмиш кимлардин?

Буни Абдуқаюм тўқсобанинг ҳозирча бировга билдириш нияти йўқ эди. Аммо айтмасликнинг ҳам иложини тополмади. Шунинг учун:

— Сирожиддин парвоначини ожизасидур,— деди жўнгина қилиб.

— Ўҳ-ху-ў!—Изиддин иноқ ҳам ҳайрат, ҳам маъкуллаш оҳангида луқма қилди.—Хўб жойга боғланибсиз, муборак бўлғай. Хитой-қилчоқлар била манғитларни мундоқ аралашувлари, иншоолло, фойдадин холи бўлмас.

Мезбонга бу луқма ёқмади. Шунга қарамай, тўқсоба изоҳ беришни лозим топди:

— Қуллуқ... Ўзимизга қолса бундоқ ишлар фикри-мизда йўқ эди. Бироқ болалар...

— Лавҳулмаҳфуз битигидин қочиб бўлмас. Энди бизга рухсат бергайсиз.

— Ўтирибмиз-да, тақсир, бир чиқибсиз.

— Насиб этса тўйларда, яхши кунларда ўтиришурмиз. Айтқондек... Бизни сўзлашқонларимиз заифанғиздин пинҳон қолса...

— Албатта, бек жаноблари, албатта.

Меҳмон мулойимгина бўлиб чиқиб кетди-ю, Абдуқаюм тўқсобанинг дилида нохуш тугун қолди. Изиддин иноқнинг эса алами уйига келиб ҳам тарқамади. Хос хонасида қўр тўкиб ўтирганича тўқсоба ҳақида ўйларди: у нимаси билан амирга ёқиб қолган? Ҳазораспадаги ҳимояси учунми? Ундай деса, авваллари ҳам амир Насруллонинг майлига терс борададиган Ўғона телба дарборда битта шу эди-ку. Қаттиқ ғазабланган кезларида ҳам амир унга ситам бермасди. Қандай хислати борки, Насруллодай золим унинг бандиси бўлиб қолган? Унга Сирожиддин парвоначи яхши кўрсатиб қўйганми? Ҳар ҳолда у — манғит. Амир Насрулло, ҳар ҳолда, ўз манғитларининг кенгашини қулоғига олади ва уларга таянади...

Насрулло тахтга ўтирган кезларда, давлатнинг устунлари бўлишига қарамай, акалари билан тил бириктирувда айблаб, анчагина манғит бекларини ўлдиртириб юборди. Аммо ўз уруғига суянмаса, ўзи ҳам қия бўлиб кетишини тезда тушунди. Амирликнинг қулфи-калити бўлган мансабларга зудлик билан ишончли қабиладошларини — манғит бекларини қайтадан қўя бошлади. Сирожиддин парвоначи билан Абдуқаюм тўқсоба бошданоқ Насрулло тўдасига тушиб қолишганди. Шу

туфайли улар ўзлари маъқул кўрган мансабларни эгаллашди. Ортгани бошқа қабилалар вакилларига тегди.

Манғитлар, шубҳасиз, доруссалтанадаги қудратли уруғлардан: Бухоронинг ўзи ва атрофларида қирқ беш минг, Қаршида ўттиз-ўттиз беш минг, Хоразм хонлигида ўн мингдан зиёд манғитлар яшайди. Қолганлари уч ўзбек хонлигининг турли жойларига тарқалиб кетишган. Бироқ улар қанчалик қудратли бўлишмасин, тўқсон икки (баъзи манбаларда тўқсон олти) ўзбек уруғининг биттагинаси, холос. Бошқа уруғ-қабилаларнинг мададисиз давлат жиловини қўлда ушлаб қололмасдилар: акалари асосан найманларга суянган бўлса, Насрулло хитой-қипчоқларга суянди. Айрим хитой-қипчоқ беклари баъзи найман беклари билан аввалдан ўзаро адоватда эдилар. Насруллонинг қўли билан улар ҳам найман аслзодаларидан боплаб ўчларини олдилар. Салтанатни бошқариш осон бўлиши учун уруғ-қабилалараро адоватларнинг аксар қисмини аслида Бухоро амирларининг ўзлари келтириб чиқаришини каллаварам беклар тушуниб етолмасди. Тушунганлари парво қилмасди. Негаки, ўзаро низолар уларнинг ҳам кичик “ҳокимлик”ларига ел бериб турарди...

Манғитлардан кейин йирик лавозимлардан бири — бош иноқ мансаби Раҳмонберди Ниёзнинг ёрдами билан Изиддин иноққа тегди. Бу уни ўз уруғининг йирик йўлбошчиларидан бирига айлантирди. Абдуқаюм тўқсоба нисбатан қуйироқ мансабда турса-да, қатор ҳарбий юришларда ўзини кўрсатди ва нуфузи кўтарила бориб, додхоҳ даражасига етди. Амир дарборида мансабнинг йириклигидан кўра, нуфузнинг ортиқлиги эътиборда эди.

Аркони давлатда шундай ножўя тартиб вужудга келганки, қуйи амалдорлар юқоридагиларнинг қорасини оқ, разолатини адолат деб туришга мажбур. Насруллоқу инчунин: у давлатни ўз мулки ҳисоблайди — амирликдаги ҳамма нарсанинг, ҳатто одамлар ҳаётининг ҳам эгасиман, деб билади. Кимни қандай ўлдириш ё қолдириш — ўзининг иши, иродасига қарши чиқишга бировнинг юраги бетламайди. Бу бадфёъл ва раҳмсиз

ҳукмдорнинг ғазабидан қўрқмай, ўйлаброқ иш тутишга ундай оладиган одам доруссалтанада йўқ. Энг яқин манғитлари ҳам бунга журъат қилолмайди. Бундай қалтис ишга, гарчи текислаброқ айтса-да, жонини гаровга қўйиб фақат Абдуқаям тўқсоба журъат қилади. Насрулло, барибир, ўз билганидан қолмайди, лекин тўқсобага зарар ҳам бермайди. Кўплар қатори Изиддин иноқни ҳайратга соладигани шу эди...

Етти-саккиз йилча илгари Бухорога элчилик ташрифи билан полковник Стоддарт деган кимса келди. Амир унга шаҳарга киргач, отдан тушиб, аркка пиёда келишни буюрди. У фармони олийни назар-писанд қилмади. Йўлларида Бухоронинг олий меҳмони сифатида иззат-ҳурматини жойига қўйиб таъзимда турган одамларни ҳиндларга ўхшатганми, жуда талтайиб, такаббурлиги ошиб кетди. Бухоро одоби, қоидалари ва удумларига тупуриб, арки олийга — амир ҳузурига отда кириб борди. Одатдагидек совға-салом топширишни ҳам лозим кўрмади. Бу Насруллони қаттиқ ғазаблантирса-да, ўша пайтда сездирмади, аммо учрашувни қисқа қилди — унга элчиларга билдириладиган иззат-ҳурмат кўрсатилмади, тантанали қабуллар уюштирилмади. Аксинча, элчилик ташрифи билан келганлигини тасдиқловчи ҳужжат талаб қилиб, жон еридан олишди. Бундай ҳужжат Стоддартнинг йўлхалтасида йўқ эди. Бу — икки кундан сўнг уни ҳибсга олиб, жосус сифатида қамоққа тиқишларига баҳона бўлди. Кейинроқ эса биратўласи зиндонга ташлашди.

Полковник феъл-аъмолига яраша тўрт йил зиндонда азоб чекиб ётди. Орада Хевадан Бухоро ҳудуди орқали Қўқонга ўтаётган капитан Конолли қўлга олинди. У ҳам элчилик ташрифи билан юрганлигини тасдиқловчи ҳужжат кўрсатолмагач, тўғри Стоддартнинг ёнига жўнатилди. Капитан озиб-тўзиб, ўлар ҳолатга етган полковник билан зиндонда учрашди ва кўп ўтмай ҳар иккаласи жосус сифатида ўлимга ҳукм қилинди. Инглизларнинг илтимосига кўра уларни қутқариш мақсадида турк султонининг вакили келди — илтимоси инobatга

олинмади. Насруллонинг таклифига кўра Бухоронинг ер ости бойликларини қидиришга келган рус вакиллиги ҳам маҳкумларни ҳимоятига олишга уриниб кўрди. Амир уларнинг ҳам илтимосларини эътиборсиз қолдирди. Ўшанда Абдуқайом туқсоба амирга ўз фикрини айтмай туrolмади:

— Ижозатингиз бўлса икки оғиз арзим бор, олам-паноҳ! — деди ва рухсат теккач, давом этди. — Бул икки жосус, шубҳасиз, ўлимга муносибдур. Бироқ, бунго Инглизистон, Андалусия, Фаранг,¹ қолаверса, ўрис подшолари қандай қарар эканлар? Турк султони-чи? Шул тааммул била ҳукми олийни олдингисиға жорий этуб, бунисиға авфу карам этокини ёпсангиз-да, ҳозиринча қамокда тутуб турсақ қандоқ бўлур?

Амирнинг жаҳли чиққани шундоққина кўриниб турарди: юзлари кўкаринқираб, кўзлари олайди. Тўқсобага жавоб айтишни ҳам лозим кўрмай, ишни бошлашга мунтазир турган жаллодларга ишора берди: “Ҳукми бажаринг!”

Бу-ку майли, маслаҳат тариқасида гапирса гапирди-да, деб ўйлагандир амир. Аммо Кўқондаги шарталилиги учун бошқа одам бўлганида ўша заҳотиёқ бошидан ажраларди.

Ўшанда бир канизак баҳона амир Насрулло Муҳаммад Алихонга қарши жиҳоди акбар эълон қилиб, бор қўшини билан Фарғона устига юриш ясади. Фатҳу нусрат билан хонлик пойтахтини эгаллагач, Муҳаммад Алихонга: “Отанғиз канизакка “уйланаман” деган бўлсалар-да, ўз нафслариға ақди шаръий қилмагонлар. Бинобарин, амиралмўъминин (яъни Муҳаммад Алихон) мазкурани ўз ақди шаръийлариға олсалар жоиздур”, — дея фатво ёзиб берган муфтийлар — уламои киромларни ва бу шарир ишга бош қўшган мансабдорларнинг аксариятини туттириб, жаллод қўлига топширди. Оз қисмигина у ёқ-бу ёққа қочиб қутулишди. Хон ўрдасида катта машварат ўтказиб,

¹ Инглизистон, Андалусия, Фаранг — Буюк Британия, Испания, Франция демокчи.

хонликини Бухорога қўшиб олгани ва Қўқоннинг йирик мансабдорларидан икки юз эллик кишини оиласи билан доруламорага суришини эълон қилди. Кейин кишанбанд Муҳаммад Алихон, укаси, катта ўғли ҳамда онаси Моҳлар ойимни машварат ўтказилаётган хонанинг ўзига киргиздириб, ҳамманинг кўз олдида бошларини кесдира бошлади. Навбат Моҳлар ойимга етганида Абдуқаюм тўқсоба чидаб туролмади, қўрқув ва ҳайқишни унутиб, даст ўрнидан турди ва икки букилиб:

— Қиблаи олам, худройлиққа¹ йўймасанғиз арзим бор!— деди.

— Гафур! — амир унга важоҳат билан тикилди.

— Бул заифа агарчанди журму исёндур², донишу авомунносга³ Нодираи даврон тахаллус била тануғлуқ шоирадур! Ғазаб муҳолифатиға ҳай бериб, иноят бирла они бир қошиқ қонини бағишласанғиз. Бул жўмард-лиқинғиз муборак исми олийинғизни тарих зарварақ-лариға ҳатами жалолият⁴ мақомида битилуриға кафолат бўлғай эрди.

Амир Насруллонинг ғазабдан афти буришиб кетди.

— Биз бул ароға залолат ва алилият⁵ янглиғ корибад-ларға барҳам бермак, шариат аҳкомларин⁶ устувор этмак матлабинда келдук. Сен афув тилагон бул заифани ёзуқи шулдирким, ул муртадлар хайлининг⁷ модаридур, ашъорлари-да шунға монанддур!— деди ҳайқириб ва жаллодларга буюрди:— Ҳукми итмомиға еткурунг!..

Ўшанда Абдуқаюм тўқсоба амирнинг ғазабидан қандай омон қолганига Изиддин иноқнинг ақли бовар қилмади. Насруллонинг ғазаби кўзиганида кўзига ҳеч ким ва ҳеч нима кўринмасди: рўпарасида онаси турса ҳам ирқилмай жаллодга топшириб юборарди. Орага

¹ Худройлик — ўзбошимчалик, ўзбилармонлик.

² Журму исён — қаттиқ айбдорлик.

³ Авомуннос — саводсизлар, бу ерда оддий халқ маъносида.

⁴ Ҳатами жалолият — буюкликка ундовчи.

⁵ Залолат ва алилият — адашганлар ва иллати борлар.

⁶ Аҳкомлар — йўл-йўриқлар.

⁷ Муртадлар хайли — диндан қайтганлар тўдаси.

тушадиган мард топилса, оғзини очишга улгуролмай қоларди. Қандай каромати борки, Абдуқаюм тўқсоба ҳар гал амирнинг қаҳридан зиён-заҳматсиз қутулади?

Муҳаммад Алихонни қатл этишга буйруқ берилганидаёқ вазир Абдусамад ноиб амирга таъсир кўрсатишга уринди: чор қўшинлари қадам-бақадам бостириб келаётгани, бу юртларга ҳам босқин ясаш хавфи туғилаётганини айтиб, Насруллони хонга шафқат қилишга ундади. Муҳаммад Алихоннинг ўлдирилиши қўқонликларга ёмон таъсир қилиши, амир қўйган вассал ҳокимларга бўйсунмай исён бошлаши, бу ҳолат юртга жуда қимматга тушиши мумкинлигини у олдиндан кўра билди ва буни амирга сиполик билан айтди: “Хонни тавбага элтиб ўрнида қолдирсангиз, муздига бул юрт устимизга дўнмоқда бўлгон хавфқа қалқон бўлур”, — деди.

Оқилона маслаҳати учун жиззаки амир Абдусамад ноибнинг оғзига кафшнинг ултони¹ билан урдирди. Абдуқаюм тўқсобага эса индамади. Нега? Унинг ўзига ўта содиқлиги ва бошқа фазилатларини билгани учунми? Хизматини сидқидилдан ва бетаъма бажаради. Шу туфайли унга ўзига ишонгандай ишонади. Тантанали базмлар ва ҳайитларда олдига таом тортишни унга топширади. Балки шу сабабли айрим саркашликларини кўтарар. Нима бўлганида ҳам Абдуқаюм тўқсобадек тиксўз одамнинг Насрулло дарборида тирик юргани бир мўъжиза эди. Бунинг сабабларини излаб, ҳеч ким тагига етолмасди...

Изиддин иноқнинг дарди ичида. “Қизимни келин қил”, — деб тўқсобанинг эшигига боргани иситмасини чиқариб, аламини оширарди. Шундай алам қилардики, нарёғи йўқ. Таклифимни қабул қилади, деб ўйлаб чучварани хом санаган экан. Абдуқаюм тўқсоба ким билан томирлашишни яхши билади. Сирожиддин парвоначининг олдида Иноқ ким бўлибди: у оёғи тойса суяйди, йиқилса, турғизиб қўяди. Изиддин иноқ қилоладими шу ишни. Ўғли Парвоначининг қизини ёқтириши, қиз

¹ Ултон — тагчарм, падош.

ҳам унга мойиллиги ҳақидаги чўпчак чалғитиш учун бичиб тўқилди. Шунқорбек қиз сайлаб юрадиган хилидан эмас. Бироқ, шумлиги отасиникидан қолишмаса керак. Аксинча, болалигидан кўриб-билиб юргани-қариндошининг қизи қолиб, манғитнинг қизини танлармиди! Ҳаммасини отаси уюштирган, ҳаммаси Абдуқаюм тўқсобанинг иши! Иккаласи бирикиб, Парвоначи воситасида баланд поғоналарга интилишяпти.

Ота-болани ўзича айёрлик, шумликда айблаб туриб, кўзи ярқ этиб очилгандай бўлди: “Насруллони ҳам Сирожиддин парвоначи орқали, ҳам айёрлиги воситасида ўзига мойил қилиб олмаганмикан, — деб ўйлади. — Амирга айрим масалаларда тик гапириб туриши шунчаки хўжакўрсинга, бошқаларга ўзини кўрсатиб қўйиш учун бўлса керак”. Аммо бундай “ўзини кўрсатиш”га ҳатто Сирожиддин парвоначи ҳам журъат қилолмаслигини ўйламади у.

Аркони давлатдаги бир-иккитани ҳисобга олмаганда барча мансабдорлар — вилоят ҳокимларидан тортиб шаҳарлар ва туманлардаги ҳокимларгача Сирожиддин парвоначи билан ҳисоблашади. Ҳукмдорнинг фармон ва ёрлиқларини уларга шу одам етказади ҳамда бажарилишини назорат қилади. Изиддин иноқ ҳукмдорнинг ва ўзидан юқори амалдорларнинг буйруқларини оддий хизматчиларга етказиши ва бажарилишини ташкиллаштирди. Уларнинг қўплари ҳали давлат мансабини ҳам эгалламаган, лекин ҳокимият хизматида юрганлар. Ўзи ҳам асосан Сирожиддин парвоначига бўйсунди. Шундай экан, Абдуқаюм тўқсоба ва ўғли Парвоначига интилмай кимга интилсин. Бўлса бўлибди-да уруғдоши.

У ўзи билан ўзи бўлиб ўтирганида эшикдан салом бериб Абдубори кирди. Отаси саломига алик ҳам олмай сўради:

- Қайдайдунг?
- Алибек хаттотни кутубхонасида.
- Хўш?
- Нима “хўш”— ўқидук, жума ва аср намозларида қотишдук.

— Кимминан?

— Билмасмусиз, Шунқорбекминан-да.

Ўғлининг озроқ тутун қайтариб жавоб бераётгани унга ёқмади.

— Шунқорминан киндигинг бирму?! — деди дағалроқ товушда.

— Ўзингиз буюргансиз, унутдингизму?

— Олардин яхшилиқ чиқмас, ошнолиқни йиғиш-тирсанг-да бўлур.

— Муболаға қилмоқдасиз, отасини билмасмен, бироқ Шунқорбек сиз айтқон иллатдин холи турур.

— Буғон асосинг борму?

— Асосим шул-ки, ул ўтирикни билмас, ростдин ўзгасин демас, сидқидил сўзлар.

— Саған¹ бирор ҳанпайи² тегурму-ки, бул фаришта-нинг этакиға шунчалиқ осилурсен?!

— Ҳанпайи... Яхши маслаҳатларин айтур, валиаҳд боз чақиртурса бирикиб бориб, таништурмоқни ваъда қилур.

Бу янгилик Изиддин иноқни бир поғона пастга туширди. Аммо фикридан қайтмади:

— Валиаҳд воситасида суропингни ростламасун, эҳтиётингни қилиб юр.

Абдуборининг кулгуси қистади-ю, кулишга ботинмади. Отасининг жавабаси кўзиб турганини пайқаб, индамай қўяқолди.

БЕШИНЧИ БОБ

Изиддин иноқнинг ташрифидан кейин гапни чуватмаслик мақсадида фотиҳа тўйини тезлаштириб, бир ҳафтанинг нари-берисида Хулкарни Шунқорбекка унаштириб қўйдилар. Шундан сўнг Шунқорбек бутун эътиборини таҳсилини эртароқ тугатишга қаратди. Вақтинча Алибек хаттотнинг кутубхонасига ҳам бормай қўйди. Ортиқча вақти бўлса, тайёргарликни уйида давом эттирди.

¹ Саған — сенга (шевада).

² Ханпо — ёрдам, кўмак, суямоқ.

Энди Абдубори билан камдан-кам учрашади. У орқада қолиб кетгани сабабли бошқа гуруҳда таҳсил оларди. Шунқорбек охирги босқичда, сабоғи тугаса, унинг бўшабини кутиб ўтирмай уйига жўнаб қолади. Абдубори камдан-кам ҳолларда олдин чиқиб, мадраса айвонида унинг қайтишини кутиб ўтиради. Шундай кунлардагина маҳаллаларига бирга келишади.

Кунларнинг бирида, кутилмаганда Абдубори гина қилиб қолди:

— Соз жўра эдук, не бўлдики мен била иш тутмай қўйдинғиз, ўзинғизни олиб қочурсиз.

Шунқорбек Абдубори аҳволимни тушунар, деган фикрда эди.

— Ундай ўйламанг, Абдубори, ундай ўйламанг, — дея изоҳ беришга тутинди. — Бўлғони шулки, хатми кутубни жадаллатмоқ пайидамен. Наврўзгача итмомига еткурсам дуруст бўлур эди.

— Сўнгра не қилурсиз?

— Бир юмушни бошин тутурға кўшиш¹ қилурмен.

— Уйланиш-чи?

Шунқорбек кулди.

— Насиб этса, ул-да бўлур.

— Нўкарлиққа чақирурни унутмассиз.

— Ташвиш чекманг, сарнўкар ўзинғиз бўлурсиз...

Сирожиддин парвоначининг кўчасига бурилиш жойида Шунқорбек отининг бошини пастки кўчага қайирганини кўриб, Абдубори кулиб қўйди. Сал айланишлиги бўлса-да, илгари доимо юқоридаги кўчадан юрарди. У эса беихтиёр эргашарди. Энди у кўчадан юрадиган бўлса, Парвоначигами, ўғиллари ё қариндошларидан бирортасига тасодифан рўпара келиб қолиши мумкин. Бу уларда бошқача фикр туғдиришидан ташқари, куёвнинг ўзини ҳам анча-мунча ноўнғай ҳолатга солиб қўяди. Манғитларда ҳам, хитой-қипчоқларда ҳам тушириб олгунларига қадар куёв келиннинг, келин эса куёвнинг яқинларидан “қочиб”

¹ Кўшиш — ҳаракат.

туриш одати бор. Бу одат жуда миридан-сиригача бўлмаса-да, Бухородек шаҳарда ҳам ҳали яшаб келарди.

Тўғри йўлга тушиб олишгач, Абдубори қизиқиб сўради:

— Яқин-ароларда келинни кўрдинғизму?

— Йўғ-а,— Шунқорбек ҳайратланди. — Яъни қандоқ?!

— Шундоқ... Куёвлаб борурсиз — вассалом. Наҳот бул удумдин беҳабарсиз?

Шунқорбек, дарҳақиқат, бундай удумлардан беҳабар эди. Гапни чуватмаслик учун индамай қўя қолди. У индамагач, Абдубори ҳам гап қўшмади. Маҳаллаларига яқинлашганларидагина у яна сўради:

— Бир нимарсани ваъда қилгон эдинғиз, эсинғиз-дами?

— Албатта, — у нимани назарда тутаётганини Шунқорбек дарҳол пайқади. — Валиаҳд ҳазратлари ҳали йўқлатмадилар. Тайёрланиб юрунг, йўқлаб қолурлар.

— Мен амиралмўминин Насрулло аъло ҳазратларининг жангномаларин битимоққа урунурмен...

— Муборак бўлғай! Муаррих бўлурға аҳди ҳайр қилибсиз-да. Бошладинғизму?

— Шунчаки машқ, — камтарона жавоб қилди у.— Валиаҳд ҳазратларини назарларига ҳавола қилиб кўрсамми дермен.

— Машқ бўлса-да пишиқ ишланг, анов-манов битик ул ҳазратга маъқул келмас...

Абдубори интиқиб кутган кун сал кейинроқ келди — замҳарир қишнинг охирларида, тонг чоғи Абдуқаюм тўқсобанинг дарвозасини кимдир тақиллатди. Хизматкор Валиаҳд аср намозидан кейинга Шунқорбекни боргоҳига чақиртиргани хабарини олиб келди. У дарҳол Абдуборига одам жўнатди.

— Тайинлаб айтинг, — деди унга. — Аср намозидин сўғун Валиаҳд ҳузурига борурмиз. Тайёргарлиғини пишиқ қилсун.

Хабар теккач, Абдубори питирлаб қолди. Кўнглининг бир четида, нимжонгина бўлса-да, хотиржамлик ҳам

бор эди. Қандай ёзилганидан қатъи назар, ўзи тўқиган “Жангномаи Насрулло” Музаффарга маъқул келадигандек туюлди. Мақтов кимга ёқмайди, ўйлади у, “Жангнома” Валиаҳдга маъқул келса соз иш бўларди. Шунқорбекни бир четга суриб, Музаффар ўзи билан бўлиб кетса ажабмас. Тез-тез ҳузурига чақириб, уни ёзбунини ёз деб, йўл-йўриқ кўрсатиб турар. Шу баҳонада ишлари юришиб, отасидан дашном эшитиб юрмасди. Вақти келиб бу ишга, балки амирнинг ўзи ҳам қизиқиб қолар. Унда давраларнинг тўри, олқишларнинг кўри, зиёфатларнинг зўри уники.

Шундай хаёллар билан мадрасага бормади. “Жангнома”сининг у ер-бу ерига қалам теккизиб тузатган бўлди, Валиаҳд олдида тутилиб қолмаслик учун ёзганларини қайта-қайта ўқиди: бор тайёргарлиги шу бўлди. Пешиндан кейин мадрасага борди. Қовоқ солиброқ турган хожани гуруҳининг кўнглини овлаш учун бошқаларга сездирмай, қўлига икки танга қистирди ва:

— Мазам бўлмай вақтида келолмадим, узр,— деди.

Гуруҳ раҳбарига нима, йўқ ердан рўзгорининг бир кунлик бозор-ўчарига етгулик пул тушди. Шуниси муҳим. Қанийди бойвачча талабалар тинимсиз кечиқиб туришса. Янаям яхшиси бир-икки кун кўринмай кетишса.

Аср намозига азон айтилгунига қадар Абдуборининг тоқатлари тоқ бўлди. Жиловини биров тортиб тургандай вақт бирам имилладик. Миясига на мударриснинг ваъзлари кирди ва на китобдан ўқиганлари. Ўзини сабоқ тинглаётганга солиб, эзилиб ўтирди. Хаёлида “Жангнома”си: уни Музаффар ҳузурида қандай ўқишни ўйларди — қироат биланми ё оддий усулда. Кўнглига қироат билан ўқиш маъқул тушиб, хаёлан шундай қилиб кўрди. Ёмон эмасдай. Оддий усулда ўқиш тингловчи эътиборини унчалик тортолмаслиги мумкин. Назарида қироат матндаги нуқсларни текислаб қўядигандек туюлди.

Аср намозига азон айтилди. Намоздан чиқибоқ Шунқорбек билан амирзоданинг боргоҳига отланишди. Отларини сайисларга топшириб, қаердандир пайдо бўлган сипоҳий кузатувида Валиаҳднинг эшигига

келишди. Эшикоға уларни кутиб ўтирган шекилли, дарҳол ичкарига ўтказиб юборди. Олдинма-кетин иссиққина хонага кириб, хонтахта ёнида савлат тўкиб ўтирган Музаффарга эгилиб салом беришди. Хона иссиқ бўлишига қарамай зарбоф делагай,¹ симобий саллада ўтирган Валиаҳд аввал Шунқорбекка, кейин “у бу ерда нима қилиб юрибди”, дегандай Абдубориға қаради. Унинг ажабланганини пайқаб, Шунқорбек изоҳ беришга шошилди:

— Бул зот Изиддин иноқ жанобларининг ўғуллари Абдубори бўладилар. Амиралмўъминин жаноби олийлари ҳақинда нимарса битиғон эрканлар. Ижозатинғиз бўлса, шуни назаринғизға ҳавола қилмоқ ниятида эдилар...

Абдуборини Музаффарга таништираётиб, Шунқорбекнинг ўзи ноқулай аҳволга тушиб қолди. Катта даргоҳларга чақирилмаган меҳмонни етаклаб кириш бундай кўнгилсизлик туғдиришини сира ўйламаган эди. Яхшиям, амирзода қўли билан хонтахтанинг икки тарафини кўрсатиб, уларни ўтиришга таклиф қилди ва Шунқорбекни ноқулай вазиятдан бир қадар халос этди.

— Қани, меҳмон, битиғонларинғизни ўқинг-чи, — таклиф қилди одатдагидек сўрашиб бўлишгач. — Эшитуб кўрамыз.

Абдубори эшикдан кирган заҳотиёқ хонанинг шоҳона жиҳозларига бир қур назар ташлади. Хонтахта ёнига ўтиргач, ҳуркак назар билан Валиаҳднинг носқовоқнинг ярмига ўхшаб кетадиган бурни, қизариб кўринаётган юзлари ва мумдай қора ва ялтираброқ турган соқол-мўйловларига кўз югуртирди. Кўзи унинг чақнаб турган кўзи билан тўқнашгач, озроқ шошди. Қўли титраб, қўйин чўнтагидан найча шаклида ўралган қоғозларини чиқарди ва букламини ёзди. Унчалик текисланмаган қоғозларни хонтахтага қўйиб, текис тутиш мақсадида икки четини қўллариининг бош ва ўртанчи бармоқлари билан босиб, ўқишга тутинди.

— Бисмиллоҳир раҳмонир раҳи-и-им!

¹ Делагай — ялангқават тўн.

У қироат билан бисмиллони бошлаганидаёқ Музаффар кулгидан ўзини зўрға тўхтатиб қолди. Буни бошқаларга сездирмаслик учун икки тирсагини хонтахтага қўйди ва “Жангнома”ни ҳафсала билан тинглаётгандай юзларини кафтлари орасига олди. Шунқорбек ичдан зил кетди. Абдубори буни пайқамай, ўқишда давом этди: аввал Аллоҳга сано, кейин ҳамд ва наът ўқиди. Хайриятки, булар қисқа-қисқа ёзилганди. Эплагани шу бўлганми ё тингловчини зериктирмаслик учун атайлаб шундай қилганми — буни Шунқорбек билолмади. Билгани шу бўлдики, тили ўта ғализ эди.

Ҳамду сано ва наътларни кўп ўқиганиданми, тили ғализ бўлса-да, бошланиши бир нави эди. Қизиғи кейин чиқди: воқеалар аралаш-қуралаш баён қилинар, бирини тугатмай, иккинчисига ўтиб кетилар, кейин яна олдинги воқеага қайтиб эзмаланар, натижада тинглаётганлар баён қилинаётган воқеаларнинг бош-кетини аниқлай олмай лол бўлиб ўтиришарди. Шунқорбек ич-этини ерди: “Унга нега бунчалик ишондим, — дерди ўзига-ўзи. — Уйдами, жиллақурса, мадрасадами “битик”ни бир назардан ўтказсам бўлмасмиди!”

Энди афсусдан фойда йўқ, фурсат ўтганди. Валиаҳднинг олдида Абдуборига “Бас қил!” дейишнинг иложи йўқ. У борган сари авжига оларди. Кўз қирида бўлса-да, атрофига қараб олай, демасди. Шундай қилганида, балки аҳволни англари миди. Ярим соатлар чамаси бояги алфозда қимирламай ўтиришга Музаффарнинг тоқати етди. Кейин ўнг қўлини хонтахтага қўйиб секингина чертди. Ҳар қалай, Абдубори буни сезди. Қўлларини қоғоздан айирмай амирзодага қаради. Унинг юзидан ҳеч нимани уқиб бўлмасди.

— Мадраса таҳсилини итмомига еткурғач не юмуш ишламак бўлурсиз? — осойишта сўради Валиаҳд.

— Буни ўйлагонимча йўқ, ҳазрати олий! — жавоб берди у ўтирган кўйи қуллуқ қилиб.

— Ўйламоғингиз жоиз. Бир холис маслаҳат берсам олурмисиз?

— Марҳамат қилинг, аъло ҳазрат!

— Тўпчибошимизга хизматга ўтунг. Урушур-савашур илмларин дурустқина билур экансиз.

Абдуборининг кўзига қизил чопон кийиб, қизил салла ўраган, елкасига пилта милтиқ, ёнига узун қилич осиб аркда турган ё ясол тортиб айланиб юрган сарбозлар кўриниб кетди шекилли, чўчиб тушди. Ўқиганлари Валиаҳдга мутлақо ёқмаганини энди сезди ва ўзини қаёққа уришини билмай питирлаб қолди. Буни Музаффар ҳам пайқади. Шунинг учун секингина:

— Сизга рухсат,— деди.

Абдубори қоғозларини апил-тапил йиғиб чўнтагига солди. Таъзим қила-қила орқаси билан юриб, эшикдан чиқиб кетди.

Бу қувлаш эди. Амирзода шундай йўл тутдики, ўзига билдириб-билдирмай уни даргоҳидан қувлади. Шунқорбек ҳар учрашганида Музаффарнинг янги бир хислатини аниқларди. У отасининг акси эди: анча хушмуомала, жиддий, ўрни билан устомонлик ҳам қиларкан. Бақир-чақир, ғазаб-тааддига ҳуши йўқ. Буни Абдуборига қилган муомаласидан билса бўлади.

Назарида Валиаҳд ҳозирча шундай эди. Қачонлардир тахтга ўтирса, ким билади қандай ўзгаради. Дарбор аъёнларининг диққатини тортиб туриш учун ўзини шундай тутиб юрган бўлиши мумкин. Ҳал қилувчи дамлар келганида фикри анча-мунча нарсаларни тузатиб ё бузиб юбориши мумкин. Бунга отасининг ўтмиши яққол мисол. Ҳалиям қаттиққўллик билан тахтни ушлаб қололди...

Абдубори эшикни ёпгунига қадар Музаффар жимгина қараб турди. Кейин Шунқорбекка ўгирилиб ним кулги билан сўради:

— Бул довдурни қайси тўқайдин тутуб кетурдинғиз? Мол десам шохи йўқ, одам десам намаги...

— Ул довдур эрмас эрди, аъло ҳазрат, — деди Шунқорбек ўнғайсизланиб. — Билмадимки, недин бундоқ бўлди, сусинғиз¹ босдиму... Озроққина менинг-да айбим бор — вақтим бўлмағонидин “битик”ига кўз сололмағоним — айбим...

¹ Суси — ҳайбати.

— Вақтинғиз шунчалиқ тигизму?
— Шундоқ, аъло ҳазрат, мадраса таҳсилин эртароқ итмомиға еткурмак пайидамен.

— Қачон тугатмоқни мўлжал олурсиз?

— Тахминан эки ойлар орасида.

— Сўнгра не юмушни бошин тутмоқ бўлурсиз?

— Ўзумға қолса мадрасалардин бирортасиға...

— Ҳай-ҳа-ай-й, асло ундоқ қилманғиз. Мадрасабоп каслар бисёр топилур. Сизни алардин бир устунлиқинғиз бор: ҳисоб, ҳандаса, тарих киби илмларға-да етуксиз. Сиз дарбор учун яролғонсиз.

— Падари бузрукворим Амиралмўъминин хизматидалар. Давлатпаноҳ хизматларида биримизни юриғонимиз етмасму, ҳазрат?

— Етмас. Дарбори олийда ҳам содиқ, ҳам доно каслар қанчалиқ кўб бўлса, шунчалиқ хўб бўлур. Кунимиз боёғи довдурларға қолса не бўлури билурмисиз? Шукрим қиблагоҳ қатида ҳақ сўзин ҳайиқмай тақрир¹ қилғувчи валинеъматинғиз борлар. Ул ҳазратни довюраклиғи биладар садоятлари барчамизға маълум ва манзурдир.

— Муболаға қилмадинғизму, ҳазрат?

— Асло. Суҳбатимиз аввалиға қайтамиз: эшиттинғизким, ошнонғиз “Амиралмўъминин Шаҳрисабз кенагасларин андоқ урди, Китоб бекларин мандоқ урди...” деб битибдур. Билимсизлиқи шунчалиқким, падари бузрукворимизни саҳобаларға, авлиёларға итлоқ² қилибдур. Бул раият наздида Қиблагоҳни кулгуга қўюр. Ҳаводис³ шундоқки, сўнғи йигирма йил ичинда Шаҳрисабз устиға ўттуз эки бора юруш қилилди. Ул ҳануз дорулсалтана тасарруфидин четдадур. Шундоқ бўлғоч, йўқдин бор “Жангнома” ясамоқ чикора? Бул ақлсизлиқдин бўлак нимарса эмас.

Валиаҳд “Жангнома” мазмунини тўғри илғаган ва ҳақиқий баҳосини берган эди. Шу туфайли бу мавзуга қайтиб ўтиришмади. Аммо иккаласининг гурунги кечки тамаддидан кейин ҳам давом этди.

¹ Тақрир — сўзлаш.

² Итлоқ — менгаш, қиёслаш, ўхшатиш.

³ Ҳаводис — ҳодисалар.

ОЛТИНЧИ БОБ

Валиаҳд даргоҳидан қувилганини Абдубори отланиб, йўлга тушганидагина сизди. Буни англагач, ичбуруғдай эгарига букчайиб қолди. Музаффарнинг боргоҳига келишни бунчалик ҳавас қилмаса. Ниманинг илинжида хомхаёлга берилиб, Шунқорбекнинг ваъдасига учди? Отасининг маслаҳатини қулоғига олса бўларди. “Кўзунга қара!” — деб огоҳлантирганди у. Йўқ, унинг гапига эътибор бермай, Валиаҳднинг боргоҳига етгунча шошилди. Шунқорбекнинг ичиқоралигини наҳот шу пайтгача пайқаман? Ўзини ундан устомон ҳисобларди. Шуми устомонлиги? Аслида учига чиққан гўл экан. Гўл эканки, у осонгина чалиб йиқитди...

Шундай хаёллар ичида аламдан аъзои бадани титраб уйига келди. Отининг жиловини хизматкорга ушлатди ва у ёқ-бу ёққа қарамай тўғри отасининг ёнига кирди.

— Сиз ҳақ экансиз, ота! — деди овози титраб. — Шунқорбек менга панд берди!.

Изиддин иноқ ўтиришини бузмай, босиқ оҳангда сўради:

— Бафуржа айт, не бўлди?

Абдубори йўл-йўлакай Шунқорбекнинг гўрига гишт қалаб келган бўлса-да, ўзида ҳам айб борлигини биларди. Ёзганларини бирров унинг назаридан ўтказиб олса бўларди. Нега шундай қилмади? Ўзига бино қўйдими ё ундан кам жойи йўқлигини кўрсатиб қўйиш учунми? “Жангнома” битиш хаёлига қаердан келди ўзи? Шу йўл билан тезроқ обрў орттирмоқчи бўлдимми? Ундан кўра Шунқорбек уқтирганидай бошқа жангномаларни кўздан кечириб, ишга жиддий ёндашганида бошқачароқ кўчармиди. Ҳоз бўламан деган чумчуқнинг бути йиртилгани — шу!

Барибир ҳақиқатга бўй бергиси келмади. Ўзи ҳайдалиб, Шунқорбек Валиаҳд ёнида қолди. Бу аламини бадтар ошириб, ичини ит тирнамоқда эди. Бу “ит”нинг тирноқларидан кўчаётган шатта заифгина қўзғалиб турган виждон овозини кўмиб юбормоқда эди. Рост гапирадиган бўлса, отасининг газабига йўлиқишини билади. Иложсизликдан бичиб-тўқиди:

— Шунқорбекни маслаҳати била “Жангномаи Насрулло” битигон эрдим, — деди хаспўшлаб. — Валиаҳдқа ёқмади. Мени боргоҳидин чиғориб, они ўзи била олиб қолди.

Изиддин иноқнинг турқи кўчқил тортиб кўкарди-ю, салдаёқ ўзига келиб, Абдуборига ўдагайлаб берди:

— Ахмоқ!! Насруллони жангномасин битимоқни сенга ким кўюбдур! Йўлунгни борлаб¹ юролмассен, доғи не юмушқа қўл уурсен. Бул гап амирни қулоқига етса не бўлурин ўйламадингму, эшшак! Эшутса ул-да қизиқур, чорлаб ўқитур, ёқмаса Музаффардек эшикидин қувлаб ўлтурмас — бошингни сапчадек узур.

Изиддин иноқ ўғлининг феълени билади: ўзига керак бўлса ёлғонни ҳам, қасамни ҳам сувдай ичиб юбораверади. Насрулло тарихини ёзиш фикри ўздан чиққанлигини англади. Шунқорбек ҳеч қачон унга бундай маслаҳат бермаслигига имони комил. Лекин Абдуборини лақиллатиб Валиаҳд ҳузурига олиб боргани ва ҳайдаттириб юборганига ишонди. Илгарироқ амирзоданинг ҳузурига бормоқчи эканликларини Абдуборининг ўзи айтган эди. Ўшанда Шунқорбекдан эҳтиёт бўлиши лозимлигини уқтирди, аммо нима мақсадда бораётганликларини сўрамади. Абдуқаюм тўқсобанинг уйидан ўсол бўлиб қайтгани уни ўтдан олиб чўққа солиб юрганди. Устига бу кўшилиб, биратўласи гувиллаб ёнди. Абдуборини хонадан чиқариб юбориб, анчагача ўйланиб ўтирди: “Уларни нима қилса бўларкин?” Ўйлаб ўйининг тагига етолмади. Иши бўйича ё амир орқали фириб бериб бўлмайди. Суиқасд уюштирилса, фош бўлишлари мумкин. Заҳри қотилдан ҳам фойдаланиб бўлмайди. Яна қайси усул қолди, нима қилсаки, бартараф қилиниши амри маҳол бўлган бу иккала зўр тўсиқни бирваракайига йўлидан кўтариб ташласа.

Изиддин иноқнинг жизғанақ бўлганича бор: сўнгги пайтларда амир дарборида нуфузи пасайгани озлик қилгандай, хитой-қипчоқ бекларининг аксарияти Абдуқаюм тўқсобага оғиб кетди. Тўғри, у ҳеч кимни ўзи

¹ Борлаб — ростлаб, тўғрилаб.

томонга чақириб олгани йўқ. Аммо дарбордаги таъсири бекларнинг, норасмий бўлса-да, ҳомий танлашларига кифоя қилади. Улар кучлилар тарафига интилишади, шунга ўрганишган. Бу — Изиддин иноқ ўз қабиладошлари орасида ҳам назардан қолаётир деган гап. Бу унинг мансаб-мартаба минбарининг омонат бўлиб қолганидан нишона. Оёғи яна озгина тийганса, минбардан бира-тўласи учиб кетади. Учса ўнгланиши душвор: бойлик, иззат-обрў — ҳаммаси бошқа кишининг — Абдуқажоми тўқсобоининг қўлида жамланади. У мансаб-мартабасини оширишга уринмайди. Балки ўзини шундай кўрсатар. Бироқ, юксак мансабларга ўғлини мўлжаллаб юргани тайин. Парвоначининг этагига ёпишиб олгани бежиз эмас. У куёвини ташлаб қўймаслигини билади...

Ўйлайвериб мияси роса ғовлаган пайтда Ҳиндувон маҳалласида турувчи Баҳайдод соҳиб исмли ҳинд савдогарини эслаб қолди. У билан кўпдан таниш. Ўзининг айтишича, Ҳиндистонда кириб-чиқмаган қаваги қолмаган. Кичик маблағ билан иш бошлаб катта бойлик орттиргач, Ҳиндистон бозорлари қаноатлантирмай қўйган. Инглизлар билан тил топишиб, Афғон, Эрон, Бухоро бозорларини забт этишга киришади. Бухоро ёқиб қолган шекилли, кейинги пайтларда шу ерда турғун яшаб, молларининг катта қисмини ишончли гумашталари орқали Хева, Самарқанд, Қўқон бозорларига жўнатиб туради. Балки инглиз ҳукумати томонидан унга бошқа “вазифалар” ҳам юклатилгандир. Бу билан Изиддин иноқнинг неча пуллик иши бор. Бусиз ҳам доруламорада турли ниқобдаги жосуслар изғиб юришибди. Бундан аксари давлат амалдорларининг ҳам хабари бор. Амир Насрулло калондимоғлик қилади, жосусларнинг қўлидан бирор иш келишига ишонмайди. Амалдорлар эса бепарво...

Изиддин иноқ харидни доимо Баҳайдод соҳибдан қилади. Кашмир ва Банораснинг асл матолари, асл чойлар, тоза бўёқлар фақат шу одамда бўлади. Иноққа керакли молларни ўзи танлаб беради, арзонроққа сотади. Бунинг ўзига яраша сабаблари бор: Бухоронинг йирик мансабдорлари ҳеч қачон харид учун бозор оралаб

юрмайди. Улар учун керакли нарсаларни сотиб олувчи ва уйларига элтиб берувчилар кўп. Фақат Изиддин иноққина харидни ўзи қилади. Шу сабабли Баҳайдод соҳиб у билан яқин бўлишга интилади. Бозор—турли тоифа ва турли феъл-атворли одамлар жамланадиган жой. Худо кўрсатмасин, бирор тўполон ё ишқал чиқиб қоладиган бўлса, савдо аҳли учун маҳаллий маъмурлардан таянч керак бўлади. Баҳайдод соҳиб таянч сифатида Иноқни танлаган—аркдаги кўзга кўринган амалдорлардан, қолаверса, бозор мутасаддилари ҳам маълум даражада унга бўйсунишади. Бу, вақти келса, катта иш бериши мумкин.

У Бухорога дастлаб келганида бож ҳужжатларига тиркаш учун исми шарифини сўраганларида Бхай Датт деган эди. Бухороликлар бу номни ҳиндча талаффузда ёзишолмаганми ё ўзларининг исм қўйиш удумлари ва талаффузларига мослаштирибми, ҳужжатларга Баҳайдод¹ соҳиб деб дарж этдилар. Шу-шу у Баҳайдод соҳиб бўлиб қолди. Энди ўзи ҳам бошқаларга ўзини шу ном билан таништиради.

Касбига кўра у сўзга чечан эди. Теша тегмаган латифалар, турли донишмандона ривоятларни кўп билади ва маромига етказиб айтади. Кўрган-билганлари, бошидан кечирганларини эртақдай тизиб сўзлайди. Изиддин иноқ билан дўконида бўлган бир гурунгда Ҳиндистоннинг Гоа оролида қандайдир португал савдогари билан танишганини гапириб, у сотадиган молни жуда сирли қилиб тасвирлаганди. Айтишича, ўша португал янги дунёдан² қандайдир “упаи дўзахий” деган заҳарни Гоага хуфёна келтириб, хуфёна сотиш билан шуғулланаркан. Ҳизматидан Ҳиндихитой, Араб мамлакатлари, Эрон каби қатор давлатлардан санокли кишиларгина яширин равишда фойдаланишаркан-у, лекин сир пардаси ҳеч қачон очилмас экан. Гап авзоидан Баҳайдод соҳибнинг ўзи ҳам қачонлардир шу иш билан шуғулланганини Изиддин иноқ сезганди. Етарлича маблағ тўплагач,

¹ Баҳайдод — маъноси Қутлугбердига тўғри келади.

² Янги дунё — Америка қитъаси назарда тутилмоқда.

охирини ўйлаб, бу хавфли ишни йиғиштирган-у, савдонинг бошқа турига ўтиб кетган бўлса керак...

Изиддин иноқ хизматкорларига дарҳол от тайёрлашни буюрди ва тезлаб кийинди. Бойлиги турадиган махсус сандиғидан эллик тиллодан юз тилло солинган икки ҳамённи чўнтакларига жойлади-да, йўлга тушди. Етиб келганида Баҳайдод соҳиб лаш-лушларини расамади билан жойлаб, дўконини бекитишга ҳозирланаётган эди. Унга кўзи тушгач:

— Марҳабо, Иноқ соҳиб, марҳабо! — деди хурсандлик билан. — Шабистонда¹ йўқлабсиз, тинчлиғму?

У отини ушлаган ходимга жиловни тутқазгач, жавоб берди:

— Тинчлик-тинчлик, Сизминан бир гурунг қилғоли келдим. Вақтинғиз қалай?

— Тижорат аҳлининг вақти шабистонда сероб бўлур. Ичкарига марҳамат қилунг.

Меҳмоннинг ўтириши учун жой ҳозирлаган ходимига Баҳайдод соҳиб тезлаб қаҳва тайёрлашни буюрди.

— Қаҳва бўлса ичурмиз, — Изиддин иноқ унга маънодор ишора қилди. — Тобсанғиз анов зормондадин бўлсун.

Меҳмоннинг нашъаси сузтлигини Баҳайдод соҳиб пайқади. Ходимига ҳиндчалаб нимадир деди. У икки қўлини жуфтлаб пешанасига қўйганича ним эгилди ва чиқиб кетди. Ўрнига кирган ходимга ҳам нимадир деган эди, у бир четта қурилган печсимон ўчоққа ўт ёқиб гўшт қовура бошлади. Аввал чиқиб кетган ходим тўртта иссиқ нон билан бир сурохий² тоза шароб келтирди ва бир зумдаёқ дастурхонни тузатиб, сурохийни ўртага қўйди. Бу орада қаҳва ҳам тайёр бўлди. Изиддин иноқ ундан бир-бир хўплаб, гўшт пишганича сабр билан кутди. Кейин:

— Хизматчиларинғизга жавоб беринг, соҳиб, — деди секингина. — Гап бор.

Баҳайдод соҳиб унинг бекорга кечлатиб келмаган-лигини билиб, ходимларига жавоб берди. Улар кетишгач,

¹ Шабистон — кечқурун демоқчи.

² Сурохий — кўзасимон май идиши.

сурохийнинг оғзини очиб, икки қадаҳга тўлдириб шароб қуйди ва бирини меҳмонига тутди.

— Тобинғиз келишмайроқ турур, соҳиб, ба нияти шифо, олинг,— деди.

Изиддин иноқ индамай қадаҳни бўшатгач, чинни тақсимчалардаги қалампир, мурч, туз ва яна алланималар аралаштирилган, турли ранг ва шаклларда тайёрланган таббостиларга ишора қилди:

— Нуқлига¹ булардин тотининг.

Одатда Бухоро мусулмонлари ғайридинларнинг таомларидан тотиниш нари турсин, дастурхонлари агрофида ўғирмас ҳам эдилар. Дарбор аҳли авом кўзидан панада тез-тез шаробхўрлик қилиб турса-да, шароб ичиш қатъий тақиқланган. Иккинчи қадаҳдан кейин Изиддин иноқ буларнинг ҳаммасини унутди — дастурхонда нима бўлса, ҳаммасидан қаторасига олаверди. Учинчи қадаҳдан сўнг юзларига ранг кириб, анча ўзига келди ва Баҳайдод соҳибдан сўради:

— Менинг нечун келғонимни пайқадинғизми, соҳиб?

— Пайқамадум...

— Эсинғиздами, бултур кузақда... қандайдур “упаи дўзахий” ҳақида сўзлагон эдинғиз.

— Эсладим... — Баҳайдод соҳиб олиб қочишга тушди. — Буни бировга айтиб бўлмайдур. Билмадумки, сизга нега гапирдум. Ҳиндустондағиларғинамас, саноклиққина касларни демаса, буни кетурулгон жойидағилар-да билмаслар.

— Ўшани уруғидин тобилурми?

— Билмадим. Суруштурмак лозим бўлур.

“Упаи дўзахий”ни топишига Баҳайдод соҳибнинг имони комил. Очиқ савдодаги тансиқ мол эмаски, харидорлари тикилиб ётса. Албатта, бу “мол” ҳам кимларгадир тансиқ. Аммо у қора бозорнинг моли. Излаган унча-бунча харидор тополмайди. Йилига ўн-ўн бештача талабгор олармон ё бўлади, ё бўлмайди. Бу томонидан унинг кўнгли тўқ. Барибир, нархини оширмоқчи бўлдимми ё нимадандир шубҳага бордимми, узоқ чайналди.

¹ Нуқл — газак, таббости.

— Недин бундоқ хаёлга толдинғиз, соҳиб? — тоқат-сизланиб сўради Изиддин иноқ. — Ё харжидин қочур, деб хаёл қилурмисиз?

— Харжи бисёр бўлур, они топиб-да берурсиз. Бироқ сўрогонинғиз тобулурму, деб хижолатқа тушмоқдамен.

— Тиллоға-да топилмас зот бўлурми, агарчи кўҳи бесукунда¹ мавжуддур. Бунда қолғон амволинғизға² ўзум шофе³ бўлуб соттирурмен, соҳиб. Сиз ортинғизға бурилмай боринг ва айтқонимни кетулинг.

— Афғон йўлларин қор босғон, ўтуб бўлмас...

— Эрон йўлидин боринг.

— Унда сафар кўпға чўзилур.

— Қанчаға?

— Тахминан беш ойға.

— Сиз жадалланг, соҳиб. Афғон кўҳистони⁴ доволари очилишин кутсак, бундинда кўбрак вақт йўқотурмиз...

Ўн тилла Баҳайдод соҳибнинг Гоа оролига бориб қайтишига етиб ортади. Дўзах кукуни учун таниш португалга нари борса ўн тилла сарфлайди. Қолгани ўзининг улуши — заҳмат чекиб неча ойларда топадиган фойдасига тенг нақдина. Бунинг учун таваккал қилса, жон куйдирса арзирди. Шу туфайли Изиддин иноқнинг таклифини рад қилолмади: икки ҳамён тилласини олди-ю, эртасига субҳи козибдаёқ Бухородан чиқиб кетди. Сал илгарироқ Техронга жўнаган карвонга Марвда етиб қўшилди. Омон-эсон Техронга етса, уёғи Ободон орқали Форс кўрфазига чиқади. Бу йўлларни у беш қўлидай билади.

ЕГТИНЧИ БОБ

Хутнинг охирларида Шунқорбек хатми кутубни поёнига етказди. Энди ёдидан кўтарилаёзган айрим мавзуларни қайта мустаҳкамлаш мақсадида баъзи

¹ Кўҳи бесукун — дунё, олам.

² Амвол — мол-мулк.

³ Шофе — воситачи.

⁴ Кўҳистон — тоғлик ўлка.

китобларни варақлаб чиқмоқда эди. Шундай кунларнинг бирида домласи четга олиб тайинлади:

— Ҳамалнинг биринчи жумасида, пешин намозидин сўғун Масжиди Калонда имтиҳон қилинурсиз. Хушёр бўлунг, одам бисёр бўлур: барча муфтийлар, шаҳар қозиси, раис жаноблари-да қотишурға майл билдирубдурлар. Мумкин, дарбор аҳлидин-да бўлурлар.

Шунқорбек беихтиёр чўчиб тушди:

— Бундоқ бўлмас эди-ку, тақсир!—деди капалаги учиб. — Синовни мударрисларимизни ўзлари қилур эдилар. Бундоқ томошаға зарурат йўқ эди-ку!

— Зарурат бор, Шунқорбек, сизға қизиқиш бўлакча. Албатта, айбжўларда¹ тобилур. Кўрқманг, имоним комилки, оларни билғонидин сизники устуворроқдур. Бул синов мадрасамиз обрўси учундур. Шул сабаб бори мударрисларимиз сиз тараф. Иншоолло, насиб этса, юзингиз ёруғ бўлур...

Домласининг кейинги гаплари Шунқорбекка озроқ тасалли берди. Таҳсилни тугатгач, бир оз хотиржамликка берилиб қолган эди. Энди қаттиқроқ ҳаракат қилмаса бўлмаслигини англади. Балки домласи ҳам шу мақсадда огоҳлантираётгандир уни. Орада қолган ўн беш-ўн олти кун ичида кўп нарсаларга кўз югуртириб улгуриши керак. Шундагина ўзига ишонса бўлар.

Наврўз куни такрорланиши лозим бўлган барча мавзуларни бир сидра кўздан ўтказиб тугатди. Араб ва форс тилларини мактабданоқ пухта ўрганганлиги туфайли бу томони сабоқлардагидан енгил кўчгандай бўлди: такрорлаши керак бўлган мавзуларнинг сарлавҳасига кўзи тушганидаёқ илгари ўқиб-ўрганганлари хаёлида тиклана-верди. Ўзига ортиқча ишониб юбормаслик учун айрим масалаларни қайта-қайта ўқиди. Сайил куни ҳам ҳеч қаёққа чиқмади. Имтиҳонга атиги икки кунгина қолгани уни шошилтирар, хушёрликка ундарди...

Тушдан кейин Сирожиддин парвоначининг келинлари келишди. Шунқорбек бу хабарни эшитиб, негадир

¹ Айбжў — айб ахтарувчи, камчилик изловчи.

“Хулкар бону ҳам келмадимикан”, деган хаёлга борди. Кейин ўзининг думбул хаёлидан кулиб қўйди. У ҳали қабиладошларининг кўпгина урф-одатларини билмаса-да, келин узатилиб келгунига қадар куёвнинг остонасига қадам босмаслигини билади. Куёв ҳам шундай қилса керак деб ўйларди...

Шу куни Улуғойимнинг куни туғди: меҳмонларининг ҳар иккаласи ёш-ёш келинчақлар бўлишига қарамай, хизматларида Норой келини билан барабар турди. Дастурхонга қушнинг сути билан анқонинг тухумини топиб қўёлмади, холос. Оғзидан бол томди — икки гапининг бири “Айланай чироқларим-ўргилай қароқларим!” бўлди.

Бирор соатлардан кейин келинларнинг каттаси Улуғойимдан тортининқираб сўради:

— Шунқорбек оғам хатми кутуб қилибдурлар, деб эшиттук, муборакбод қилиб кетсак мумкинлиги бўлурми, Ойим?

— Во-о-о, чироққиналарим, сизларки сўрабдурсиз, биз йўқ дермизми? Озроқ кидирасизлар¹, айланайлар!

Улуғойим Норойни ташқарига олиб чиқиб, Шунқорбек ўтирган хонани дарҳол тартибга солишни ва у ерга ҳам дастурхон тузатишни буюрди. Ўзи ўғлининг ёнига кириб огоҳлантирди:

— Янгаларинг ҳузуринга кирмоқ талабидалар. Дурустроқ кийин-да, олар била тортинмай сўраш.

Шунқорбекка кийимларини алмаштиришнинг ҳожати йўқ эди. Эғнидагилар ҳам янги ва тоза эди. Фақат тўнини алмаштирди: малла тўн ўрнига одмигина қорасини кийиб олди. Бу орада Норой хонани тартибга солиб, дастурхон тузатишга киришди. Улуғойим пойгакда туриб, бу ишларнинг боришини ўзи кузатди. Кўнгли тўлди шекилли, дастурхон тайёр бўлгач, индамай меҳмонлари ёнига чиқиб кетди. Салдан кейин узун-қисқа бўлишиб, хонага янгалар киришди.

— Ассалом, домод! — деди олдин кирган каттаси табассум билан. — Кираберсак бўлурми?

¹ Кидирмоқ ёки гидирмоқ — кутмоқ, сабр қилмоқ.

— Воалайкум уссалом, албатта бўлур! — Шунқорбек тезлаб ўрнидан кўтарилди. — Қани, янгажонлар, юқориға марҳамат қилгайсизлар!

Катта келин таклифни қабул қилмай, тегажоқлигини давом эттирди:

— Муомаланғиз мулланамо, Шунқорбек оға, уч йилғина бурун мени сингним¹ дер эдингиз. Мен сизни оға дейиш била, ўшандаям “домод” деб ҳазил қилур эдим. Унутибсиз... Бироқ мен тилагон бўлди!

Шунқорбек жавобан “биз сиздин-да олдинроқ ваъдани Парвоначи отамизнинг ўзларидин олгон эдук”, деб юбораёзди-ю, вақтида тилини тийди. Ҳа, уч йилғина илгари ҳам уларникига бориб турарди. Бу пайтда Сирожиддин парвоначининг хонадонидагилар “домод” демай қўйишган эса-да, шу қақажон янга айтарди. Туб бухороликлардан фарқли ўлароқ, хитой-қипчоқларда янгалар қайнилари билан анча эркин ҳазил қилишарди. Бу келин ҳам шу уруғнинг манғитларга тушган қизи. Бир ёш-ярим ёш кичкиналигини айтмаса, эрининг ёши улуғ ҳамда ота томонидан яқин бўласи бўлганидан, гарчи уруғдоши ва ёши кичикроқ бўлса-да, у Шунқорбекка янга мақомида. Шунга қарамай, баъзи-баъзида унга ҳазил тариқасида “сингним” дерди. Шуларни эслаб:

— Ҳеч нимани унутқоним йўқ, Завра² сингним! — деди.

Учаласи ҳам беихтиёр кулишди. Шу билан орадаги ўнғайсизлик барҳам топди.

— Таҳсилни поёниға етқурибсиз, муборак бўлғай! — деди Зухра ойим овсинининг қўлидаги каттагина тугунчакка қўл чўзиб. — Наврўз шарофати била сизға дегон кичик совғотимиз бор эди. Эгнингиздаги тўнни ечгайсиз.

Шунқорбек индамай тўнини ечди. Зухра ойим тугунчагидаги банорас матосидан майда қавиб тикилган янги тўнни олиб унга кийдирди. Белига анвои кашталар билан нақшланган ипак белбоғ боғлаб, бошига бой муллаваччалар киядиган чиройли гилам дўппини кийдирди ва ҳар иккала янга олдинма-кетин:

¹ Сингним — синглим (шевада).

² Завра — Зухранинг шевадаги талаффузи.

— Муборак бўлсун! — дейишди.

Шу пайт хонага кириб келган Улуғойим янги тўн, белбоғ ва дўппида: “Қуллуқ! Қуллуқ!” — дея талмовсираб турган ўғлини койиб берди:

— Ўқуғон каслар Қизилқумдин чиқгон ғизолға менгзарму дермен, бойғўзисин¹ бермаймусен эгнингдағиларни, нодон!

— Бойғўзиси недур?!

Янгалар шунчаки кулишди. Улуғойим ўнғайсиз ҳолатини сездирмаслик учун хаспўшлади:

— Ҳай, болам-а-а, бойғўзини нелигин-да билмас ул. Бунга китоб бўлса бас — субҳдин шомғача бош кўтармай ҳарфхўрлик қилур.

У ўз чўнтагидан иккита тилла танга чиқариб, қаршиликларига қарамай, янгаларнинг қўлига ушлатди. Кейин уларни олиб чиқиб кетмоқчи эди, Зухра ойим кулгига олди:

— Сиз бораберинғиз, Ойим, Мулла оғам била бизни юмушларимиз ҳали тугамади.

Улуғойим Шунқорбекнинг довдирашини тузатаман деб, ўзи ҳам хато қилганини сезди ва кулимсираганича индамай чиқиб кетди. Ахир улар тўн кийдириш учунгина келишмагандир. Ҳулкар бонудан ҳам совға-салом олиб келишган бўлса, унинг олдида топширишлари ноқулай бўлгандир. Балки, бошқа бирор гаплари ҳам бордир. Балки... Яна ким билади, куёвлаб боришга таклиф қилишмоқчидирлар. Аслида бу таклиф ўзларидан чиқishi керак эди. Улуғойим кўпдан шуни ўйларди-ю, юзи чидаб ўғлига айтолмасди. У эса буни хаёлигаям келтирмасди — аниқроғи, буни билмасди. Зухра ойим, ҳар ҳолда хитой-қипчоқларнинг қизи. Уларда қаллиқникига куёвлаб бориш удуми манғитларга нисбатан мустаҳкамроқ яшаб келяпти. Буни Зухра ойим билиши керак. Билмаса учуруқ қилиб айтсамикан? Ярим ёшидаги келинларга юзи чидаб қандай айтади?

Улуғойим шундай хаёллар билан меҳмонхонасида диққинафас бўлиб ўтирганида Зухра ойим ўз “иши”ни силлиққина бажармоқда эди.

¹ Бойғўзи ёки бойқўзи — сарпога миннатдорлик юзасидан бериладиган пул (сарпо учун берилган “қўзи”).

— Мана бу дастрўмолни, — у ёнидан бир парча оқ шоҳига ўралган нарсани чиқарди. — Белинғиздағи белбоғни Бонунинг ўзлари кашталагонлар. Атай сизга атаб тикканлар.

— Бонуға салом била миннатдорлиғимни еткурғай-сизлар, Завра қариндош, — деди Шунқорбек у узатган ўроғлик рўмолчани ола туриб. — Наврўз кунида йиборган совғотлари била каминани беҳад шод қилдилар. Афсус, бундоқ илвасинларни¹ биз-да қилсақ бўлур экан...

— Ғам тортманғиз, хомсиқманғиз, Бек оға, кеча ойим бекамлар бир бўхча турли зотлардан широварлари била йиборгонлар.

— Шундоқму? Бундин беҳабар эканмен.

— Сиз кўп нарсалардин беҳабарсиз. Унда Бону сизни соғинадур, йўлинғизга кўз тикадур. Нучук бир йўқлай демассиз?

— Ўпканғиз ўрунли, ойим. Бироқ шул вақтқачанғи бори ҳаракатларим Бонуни дийдорини ёвутмоқ² мақсуди била бўлди. Келғуси жума синовдин ўтсам, насиб этса, нариғи жумағача тўй-да бўлур. Валинеъматим шуни ташвишида юрурлар чоғи.

— Тўйғача бир ўтунг.

— Қачон?!

— Айтолиқ, бугун элётарда.

— Қандоқ бўлур?

— Қантдоқ бўлур. Ўзум сиз тараф бўлуб кутуб олурмен. Қариндошмиз, Бек оға. Соатлиқ шакарғуфторлиқдин сўгин қайтурсиз...

Зухра ойим Шунқорбекнинг китобдан бошқасига чалғимай ўсганлигини билади. Ундаги керагидан ортиқроқ соддалик, тортинчоқлик ҳам шунинг нуқси эканлигига ақли етади. Ҳар қалай, куёвнинг қаллиғиникига куёвлаб бориб туриши машҳур удумларнинг битта рукни эканлигини унга тушунтира олди. Хулқар бону билан хонасида ёлғиз учрашувга ҳам кўндирди. Иккинчи янга хийли ёшроқ бўлганидан уялиб, қисиниб-қимтиниб

¹ Илвасин — олди-бердилар маъносида.

² Ёвутмоқ — яқинлаштирмоқ.

ўтирди. Зухра ойим бу билан ҳам кифояланмай, кетиш олдидан Улуғойимга тайинлади:

— Бек оғам вақтида борсунлар, кутиб ўтирурмиз...

Ёлғиз қолгач, Шунқорбек ёнидаги рўмолча қатларини ёзди. Димоғига ёқимли ифор урилди. Бу ҳидни боя ҳам сезгандай бўлувди, янгалари олдида ортиқча эътибор беришга ийманди. Энди уни бурнига яқин келтириб тўйиб ҳидлади. Вужудини сархушликка ўхшаброқ кетадиган руҳафзо бир қувонч туйғуси қамраб олди. Шу ҳис таъсирида рўмолча юзасига тикилган суратларни томоша қила бошлади: тўрт бурчига тўртта очилиб келаётган қизил гул тасвири туширилган. Гулларнинг тиканли бутоғига қўнолмай фиғон қилаётган булбуллар сурати зарҳал билан тикилган. Рўмолчанинг ўртасида тўла очилган йириккина битта қизил гулнинг тикансиз бутоғига қўниб турган булбул тубсиз осмонга қараб хушҳол сайрамоқда. Уларни ўраб, бир-биридан баравар олисликда яна тўртта очилмаган гунчаларнинг тасвири нақшланган.

Аввалига Шунқорбек бу суратларга шунчаки кўз югуртирди. Қизиқиб, синчиклаброқ тикилгач, улар билдираётган маъноларни ҳам илғади. Бурчаклардаги тасвирлар — унаштирилганларидан буён ҳижрон азоблари ва висол умидида ўтган тўрт ойнинг мажози. Ўрталикка эса Ҳулкар бону тотув оила ва фарзандлар ҳақидаги орзуларини дарж этган. Бунчалар фикри тиниқ ва тасаввури кенг бўлмаса! Шундай хилқат фаҳми тўмтоқ ўзидай йигитга муносибмикан! Тўрт ой давомида ақалли бир йўқламади. Йўқлайман деса, йўли бор экан-ку. Ҳў-ў бирда Абдубори ҳам шундай учуриқ қилган эди. У биларкан-да. Ўзи эса турли андишаларни пеша қилиб юрибди.

Нафсиламрини айтганда, Ҳулкарни эсламади деб бўлмасди. Уни кўргиси келиб, тез-тез эслади, жуда-жуда соғинди. Аммо оралиқни доимо ўзи билган ва кўниккан урф-одатлар девор бўлиб тўсиб турди. Бу “девор”да ҳам нозик жойлар — тирқишлар борлигини билмас экан. Кейин-кейин дастлабки ҳафталардаги бетоқатлиги сўнаёзди — зўр бериб ўқиш билан бўлиб кетди. Энди Ҳулкарга нимани важ қилади, ақалли икки

энликини хат юборолмаганига сабаб тополадими? Вакорсонларига ишониб қўяқолармикан у! Шу муаммо камлик қилиб турувди ўзи...

Хаёл билан элётарга яқинлашиб қолганини сезмабди. Бир маҳал онаси кириб:

— Вақт бўлди, — деди. — Мана бу узук онамдин қолгон ёдгорлик, — у олмос кўзли битта тилла узукни Шунқорбекнинг кафтига қўйди. — Яхши ният била келинимни қўлига ўзунг тақиб қўй. Мана буларни, — яна икки дона ёқут кўзли тилла узук чиқарди. — Икки янғасига берғил. Қайтурингда беш-тўрт танга бериб, уй канизаки била хизматкорларини-да рози қилғил.

У қалинроқ кийиниб ташқарига чиқди. Ҳамал кирганига қарамай, ташқари анчагина совуқ. Ой ёруғида пана-пасқамларда эримай ётган қорлар ялтираб кўринади. Сайислар огоҳлантирилган шекли, бири дарвоза ёнида гижинглаган йўрганинг жиловидан тутиб турарди. Шунқорбек унга секингина раҳмат айтиб, отга чаққонлик билан минди ва йўлга тушди. Ширин хаёллар оғушида анча юргач, олдини икки миршаб тўсиб чиқди.

— Тўхта, кимдурсен?! — деди бири дағдаға билан отнинг жиловидан олиб. — Туш пастға!

Шунқорбек дафъатан нима дейишни билмай каловланди-ю, тезда ўзини тутиб олди.

— Мени тўхтатиб, отимни жиловидин олишға қандоқ ҳадинғиз сиғди, — у ҳам миршабнинг дағдағасига монанд жавоб берди. — Мен Шунқорбекмен.

— Ким бўлсанг-да биз била юурсен, — миршаб бўш келмади. — Қолғонини миршабхонада сўзлашурмиз.

— Менга мундоқ қилолмассиз, зарур давлат юмуши била Сирожиддин парвоначини манзилига кетурмен.

Сирожиддин парвоначининг номини эшитгач, дағдаға қилаётган миршаб бирдан юмшади. Лекин яна бир бемаъни савол беришдан ўзини тиёлмади:

— Қандоқ юмуш?

— Бунисин сизга айтиб бўлмас, мен била юрусанғиз, Парвоначи ҳазратларини ўзларидан сўраб билурсиз.

— Узр, билмабмиз, баҳузур ўтаберинғиз!

Миршаблар йўлни тезгина бўшатиб, ён кўчалардан бирига уриб кетишди.

Элётардан бомдодгача давлат хизматчилари, табиблар ва доя хотинлардан бошқа бирортанинг шаҳар кўчаларида юриши тақиқланган. Шунинг учун Шунқорбек ўзини давлат иши билан юргандек кўрсатди ва бу ҳийласи иш берганидан жилмайиб қўйди. Ўзиям, умрида биринчи марта ҳийла қилган бўлса керак. Ирим-сиримларга ишонмаса-да, бу ҳодиса унга кейинги ишлари ҳам кўнгилдагидек кечишига ишорадек туюлди. Миршаблар олиб кетишган тақдирдаям бир тукини камайтиришолмасди: Абдуқаюм тўқсобанинг ўғли эканлигини аниқлашгач, узр сўраб қўйиб юборишарди. Лекин вақти беҳуда кетар, келишилган учрашувнинг чиппакка чиқиш хавфи туғиларди. Ўрнида бундайроқ одам бўлганидами, миршаб тушмагурлар бор-йўғини шилиб жўнатишарди...

Парвоначининг ҳовлисига яқинлашгани сари ҳадик ва ҳаяжонда юраги яна пўкиллаб ура бошлади. Тасодифан Хулкарнинг отаси ё онасига, ёки акаларидан бирортасига рўпара келиб қолишдан чўчирди. Кўрқмаса ҳам бўларкан, Зуҳра келин ишни пухта қилганга ўхшайди. Етиб келмасиданоқ дарвоза очилиб, ёнида кимдир кўринди. Отини тўхтатгани ҳамона у чаққон юриб келиб жиловидан ушлади ва паст овозда:

— Туша беринғиз, Бек, — деди. — Сизни кутишмоқдалар.

Шунқорбек ҳам унга эшитилар-эшитилмас раҳмат айтиб, ҳовли томон йўл олди. Ўғри мушукдай пусибгина келаётганини кўриб, ташқи эшик ёнида кутиб турган Зуҳра ойим кулиб қўйди ва у ҳам шивирлабгина сўради:

— Яхши келдинғизми, Бек оға? Қани ичкарига марҳамат.

Шунқорбек кўрсатилган эшикни очиб, бир четига ёлғизгина шам ёқиб қўйилган чоғроққина даҳлизга кирди ва чарм кафшини ечиб, маҳсисимон этиги билан иккинчи эшикка юзланди. Зуҳра ойим унинг кафшини тўғрилаб қўйган бўлди-да, келин-куёвнинг илк учрашувига ҳалал бермаслик учун ташқарига чиқиб кетди.

Бу уй одатда Сирожиддин парвоначи иш билан шошилинч келиб кетадиган меҳмонларни кутиб оладиган ва кузатадиган уй эди. Шунинг учун асосий уйлардан четроққа, алоҳида қурилганди. Буни Шунқорбек биларди. Зухра ойим нега бу томонга бошлаганидан ҳайрон бўлди-ю, иккинчи эшикни очгач, ҳаммасини тушунди. Пойгакда суқсурдай бир париваш унга йўл бўшатиб, таъзимга эгилди. Юзини кўролмаса-да, Хулкар бону эканлигини фаҳмлаб, Шунқорбекнинг аъзои бадани жимирлаб кетди. Бир зум нима қилишини билмай эшикнинг қабзасидан ушлаганича туриб қолди. Бу орада Хулкар бону жуссасини чала тиклаб:

— Ассалом!.. — деди титроқ овозда. — Хуш келибсиз, ичкарига марҳамат қилинг, Бегим!

У яна таъзимга эгилди. Шунқорбек саломига алиқ олиб ичкарига кирди. Ортидан эшикни ёпгач, титраётган қўллари билан қизнинг елкасидан авайлаб ушлаб, астагина қоматини ростлади. Хона ўртасига осилган қандилда пориллаб ёнаётган шамлар ёруғида Хулкар бонунинг ҳуркак кўзларида ёш айланаётганини кўриб, ростакамига кўрқиб кетди.

— Сиз йиғламоқдасиз?! — сўради шоша-пиша. — Нечун, Бону?! Ёким мен сизга ёқмасменму?

Хулкар бону аста бош чайқади. Шу онда кўзларида сизғиб турган икки томчи ёш ҳаяжондан бўғриқиб турган юзларида узун из қолдириб пастга юмалади. Буни кўрсатмаслик учунми ё кўнглида дафъатан пайдо бўлган ҳадикни тарқатиш учунми, бошини астагина Шунқорбекнинг кўксига қўйди. Хулкар бонунинг вужудидаги ҳаяжонни ҳис қилгач, унинг томирларидаги қон пўртанадек қайнай бошлади, юраги кўксини ёриб юборгудек уриб, аъзои бадани мумдек эриётганга ўхшади. Ўнг қўлининг кафти билан қизнинг елкалари, сочларини беихтиёр силай бошлаганини пайқамасди.

Салдаёқ Шунқорбек ҳушини тўплади. Ҳануз бошини кўксига қўйганича ўзини йўқотиб турган Хулкар бонунинг елкасидан авайлабгина ушлаб орқароққа сурди ва юз-кўзларига синчиклаб разм солди: ўша кенгина

манглай, ўша оралари салгина очиқ қуюқ қора қошлар, учи тепага қайрилган узун-узон мужгонлар, ўша чақнаб турган тиниқ чарос кўзлар, тугмача бурун, ўша гунчадек нозик лаблар, сутга чайилгандай оппоқ юзлар... Фақат озроққина тўлишиб, бир ҳуснига ўн ҳусн қўшилибди. Унинг малоҳати Шунқорбекнинг ақлини шошираёзди. Такбирдан адашган мулладек, аввалги саволини такрорлади:

— Нечун йиғладингиз, Бону?!

— Ўзум...

У майин жилмайди. Шунқорбекнинг назарида юзлари, қош-кўзлари-ю қатор оппоқ тишларигача — бутун рухсорида табассум жилва қилгандай бўлди. Аммо жавоб қониқтирмади.

— Киши ўз-ўзидин йиғларму экан? — сўради яна.

— Қувонғонимдин бўлур... Сизни энди кўролмас-менми дегон кўрқинчда эдим!

— Келолмағонимғаму?

— Кейинги келолмағонингиз сабабларин билурмен. Аввалғисин айтурмен: совчилар ёғилди, сиздин садо чиқмади. Хайриятки мактуб битидингиз...

— Ўпкангиз ўрунли, Бону. Тортинчоқлигим панд берғонидин у кунлар ўзумға-да осон кечмади. Шукрки, охири бахайр якун топди.

Шунқорбекни дастурхонга таклиф қилиш ўрнига бўсағада гап сотиб туришгани Хулкар бонунинг эсига тушиб ўнғайсизланди. Дарҳол хатосини тузатишга уринди:

— Бул туришимиз дуруст бўлмас, юқориға ўтинг, Бегим!

Шунқорбек мийиғида кулиб қўйди. Хулкар бонунинг ширали товушда “бегим” деб туриши унга мойдай ёқди. Кўрсатилган жойга индамай ўтиб, ўтиришдан олдин орқароқда келаётган Хулкар бонуга:

— Қўлингизни беринг, Бону! — деди.

Ҳозиргина бошини кўксига қўйиб турган хурлиқо негадир чўчиб тушди. Ним кулги билан сабабини сўради. У айтмагач, алҳол талабига бўйсуниб, ўнг қўлини чўзди. Шунқорбек шамлар ёруғида кўзи ярқираб турган тилла узукни номсиз бармоғига тақиб:

— Муборак бўлсун! — деди.

— Қуллуқ, Бегим! — Ҳулкар бону ҳаяжонланиб ним эгилди. — Ўзунғизни келғонинғиз менга бул тортиқдин беҳроқдур.

— Йиборғон дастрўмолинғиз бурчларидағи тасвирлар мени хижолатқа қўйди, ўртадағиси бошимни қўкка еткурди.

— Сизни соддароқсиз деб билур эдим, зийрак эркан-сиз...

Шу пайтгача Шунқорбек на мударрисларининг ва на бошқаларнинг мақтовига учган. Доимо ўз ишини билиб қилаверган. Негадир Ҳулкар бонунинг жўнгина мақтови унга ёқди. Балки, чин кўнгилдан айтилгани учундир...

Келаётганида бу ерда узоғи билан бир соатча ўтирарман деб ўйлаганди у. Гап гапга уланиб, тонггача қолиб кетди. Орада онаси бериб юборган бошқа узукларни ҳам эгаларига топширди. Чой-пой ташиб турган канизакнинг қўлига битта тилла танга узатди. Кетар чоғида отини келтирган сайис билан дарвозабонга бир сиқимдан танга берди. Хўжайинларининг куёви бу қадар сахийлик қилганидан улар ҳайрон бўлишди: сиқимларидаги тангаларга бозордан биттадан яхши қўй сотиб олишлари мумкин эди-да.

САККИЗИНЧИ БОБ

Орзиқиб кутилган баҳор келди. Дарахтлар ҳали куртак чиқармаган эса-да, уйғонаётганини билдириб, атрофга анвои ҳидлар тарата бошладилар. Жанубнинг майин еллари дашту далалардан ниш ура бошлаган ўт-ўланларнинг ифорини тўплаб, Бухоро устига сепмоқда эди. Одамлар қиш диққинафаслигидан тўлиқ қутулишмаган бўлишса-да, енгил нафас олиб қолишди. Дехқон билан боғбоннинг иши кўпайди. Йўллар қишдагига нисбатан гавжумлашиб қолди. Узоқларга тез-тез савдо карвонлари жўнатилади. У тарафлардан чиққан карвонлар ҳам Бухоро сарҳалларига тобора яқинлашаётганлиги хабари келиб турарди...

Масжиди Калонда пешин намози ўқилиб бўлгач, масжиднинг имом хатиби намозхонларга янгиликни эълон қилди:

— Дақиқалардин сўғун Мир Арабда аъло хатми кутуб қилғон Шунқорбек ибн Абдуқаюм тўқсобрани синов чиқиши бўлодур. Қизиқғонлар, илм аҳли ва илми толиблар марҳамат қилиб шунда қолсунлар. Юмушлари сероб намозхонларимизга рухсат, бемалол борсунлар ва юмушлари била машғул бўлсунлар.

Эълондан сўнг масжиддагиларнинг ярмидан кўпроғи чиқиб кетди. Улар асосан деҳқонлар, фарз намозни адо қилишгагина кирган савдогарлар, узоқ-яқиндан келган бозорчи-харидорлар ва бошқалар эдилар. Ўрнига масжидга сиғишмаганидан ташқарида намоз ўқиганлар, бошқа мадрасалардан келган талабалар киришди ва масжид яна қарийб тўлди.

Бир замонларда бу масжидда амир Ҳайдар ваъз ўқирди. У амир бўлибгина қолмай диний мутахассис, етук ислом уламоларидан эди. Минбарга кўтарилганида нутқини беш юз-олти юз, баъзан ундан ҳам кўпроқ одам жон қулоғи билан тингларди. Шунқорбек диний илмда, албатта, у қадар мавқе-эътибор қозонгани йўқ. Боз устига, бу йигин ваъз айтиш ёки амри маъруф учун ташкил қилинмаган. Шунчаки, Мир Арабнинг доврўғини доруссалтанага ёйиш учун ташкил қилинган. Ўша даврларда ҳам мадраса талабалари орасида ўқиш учун жон койитмай, анчайин кун ўтказиб юрадиганлари бўларди. Улар бу даргоҳларда пули, мол-дунёси ёки мансабдор қавм-қариндошлари орқали фалон мадрасада хатми кутуб қилди, деган ҳужжатни қўлга киритиш учунгина юришарди. Шунқорбекнинг имтиҳонини масжидда ўтказишдан кўзланган яна бир мақсад, уни шундай талабаларга намуна қилиб кўрсатиш эди. Шунга ҳам уч юз элликтача қизиқувчи топилди.

Шунқорбек имтиҳон олувчилар ҳайъати ўтирган жойга ўтаётиб, мударрислардан сал нарироқда валиаҳд Музаффарни ўрталikka олиб ўтирган отаси билан Сирожиддин парвоначига кўзи тушди. Уялганидан юзларига озроқ қизиллик югурди-ю, тезда ўзини тутиб олди: “Бунда ўтурғонлар отами, қайнотами — эл қатори тингловчилар”, — дея тасалли берди ўзига. Улардан орқароқда дарбор аҳлидан яна икки-уч киши кўринди.

Ораларида Изиддин иноқ ҳам бор эди. Бошқалар майлиди. Валиаҳднинг шу ерда қолгани Шунқорбекка ғалати туюлди: битта илми толибнинг синовдан қандай ўтишини кузатиб, диққинафас бўлиб ўтириш зарурмикан унга?

Аввалига Қуръонни Карим ва Ҳадиси шарифдан, фикр ва тафсирдан — илми ҳол ва илми қолдан аралашинга бир соатча мударрисларнинг ўзлари имтиҳон қилишди. Шунқорбек саволларга тугилмай, аниқ ва лўнда жавоб бераверди. Кейин бош мударриснинг рухсати билан тингловчилардан саволлар ёғилди. Нималарни сўрашмади: баъзилари шундай илмоқли, синов мақсадига алоқаси бўлмаган саволлар эди-ки, у жавоб излаб, озроқ ўйланиб қоларди. Лекин керакли жавобни топиб айтди. Айрим саволларга бутунлай янги томондан ёндашиб, Қуръон ва Ҳадислардан иқтибослар келтириб фикрини шундай далиллардики, тингловчилар беихтиёр “Баракалло!” деб юборишарди. Қандайдир нохушроқ маълумотлар етказилганми, раис Раҳмонберди Ниёз ҳам тўрвасимон соқолини бармоқлари билан тароқлаб, шариат аҳкомларига доир икки-учта илмоқли савол ташлашдан ўзини тиёлмади. Билганларидан ҳам аълороқ жавоб олавергач, уни ўчди.

Бир талабани синаш учун нари борса йигирма дақиқа вақт сарфланарди. Шунқорбекни икки ярим соатдан ортиқроқ имтиҳон қилишди. Бу вақт кекса мударрисни анча толиқтириб қўйди. Шунинг учун у ўз ҳуқуқидан фойдаланиб, инқиллаброқ ўрнидан турди ва Шунқорбекни синовдан аъло ўтганлиги билан табриклаб, имтиҳон тутаганлигини билдирди. Бу ҳаммага маъқул келди. Чунки масжиднинг ичи исиб, димиқиб кетганидан кўплар безовталана бошлаган эдилар. Ҳамма гуриллаб ташқарига йўналди. Масжидда одам оз қолганиданми, нафас олиш озроқ енгиллашди. Валиаҳд қимирламагани учун, аркдан келганлар ҳам туриб кетишолмади. Одамлар кетиб бўлгач, мударрислар ҳайъати Шунқорбекни ишга тавсия қилиш масаласини ҳам бир йўла ҳал қилмоқчи бўлди.

Одатда ёмон ўқиган ва ўртачаларнинг ҳужжатлари қўлларига берилиб, шундай жўнатиб юборилади. Узоқдан келган иқтидорли талабалар ўз юртларига кетишни маъқул

кўришади. Юқоридан ёки доруссалтана ҳудудидан талабно-малар бўлса, ерлик иқтидорлар билим даражасига қараб ўша жойларга юборилади. Бу имтиҳон “бемахал” бўлганидан, ҳали талабнома тушмаган эди. Мадраса маъмурияти, афтидан, уни ўзларида олиб қолганини мўлжаллашарди. Буни Музаффар пайқади. Шу сабабли секин, лекин синов ҳайъати эшитадиган даражада овоз берди:

— Магарам мумкинлиқи бўлса, Шунқорбекни бизга ҳавола қилсалар, тақсирлар!

Валиаҳднинг илтимосини ким қайтара оларди: ҳайъат аъзолари маъқуллаб, уни баҳузур Музаффарнинг ихтиёрига “ҳавола” қилишди. Буни эшитиб Изиддин иноқнинг юзлари кўкаринқираб кетди-ю, ҳеч ким сезмади. Абдубори бу пайтда Шунқорбекнинг чиқишини пойлаб ташқарида ўтирарди. Музаффарнинг боргоҳидаги воқеадан кейин ўзича Шунқорбек билан алоқасини узмоқчи эди. Бундай қилолмади: отаси азонлаб ҳузурига чақириб, қисти-бастига олди.

— Шунқорминан алоқангни зинҳор-базинҳор узма-гил, — тайинлади у. — Унга олдингидин-да ёвушурга кўшиш қил. Ҳали олар била чала ҳисоб-китобларимиз бор, ёвуқ бўлсанг нафи тегур.

Абдубори отасининг асл мақсадини билолмаса-да, балки бир кун ростдан фойдаси тегар, деган хаёлда талабини қулоғига олди. Шу-шу, икки ошна озроқ ўпкагинадан кейин аввалгидай бўлиб кетишди.

* * *

Валиаҳд масжиддан чиққач, тўғри отасининг боргоҳига йўл олди. Хосхонасида ёлғиз ўтирганини аниқлагач, эшикоғадан ёнига киришга изн бўлиш-бўлмаслигини сўраб беришни илтимос қилди. Рухсат теккач, ичкарига кириб салом берди ва одатдагидек уч марта эгилиб таъзим бажо келтирди. Қалин адрас кўрпаларда юмшоқ пар ёстиқларга суяниб ўтирган амир Насрулло гавдасини ярим кўтариб илтифот қилди:

— Кел, ўтур. — деди хонтахтанинг ёнини имлаб кўрсатиб. — Не юмушда келдунг?

— Пешиндин сўғун Масжиди Калонда бир илмий толибни синовии бўлди, Қиблагоҳ, — деди Музаффар гапни узоқроқдан бошлаб. — Уч юз элликдин ортуқ одам йиғилди...

— Бир талабани синовии шунчалиқму?

— Ул жўн талабалардин эмас, падари бузруквор. Ул ноёб истейдоддур...

— Сўзла.

— Они бир кунжаққа юмушқа буюрмоқ ниятида эдилар, мен мултамас¹ қилдим-ки, сабр қилғойлар. Мақсудим сизни хабардор қилиб, фикри олийинғизни билмоқ эди.

— Не каромати зоҳирким, сен бул толибқа шунчалиқ илтизом² қилғойсен?

— Каромати шулки, ҳозирни ўзида устозлариға диний илмларда босим келғай. Доғи ул билғон ҳисоб, ҳандаса, фалакиёт, жуғрофиё киби илмларни устозлари билмағай. Они тарбиятинғизға олсанғиз салтанатни судиғаду³, бир кунмас-бир кун донишмандлар жарғасини пеши⁴ бўлур.

Амирнинг кайфияти яхши эди, Валиаҳд билан баҳузур суҳбатлаша бошлади. Аксинча, ҳамсуҳбати ким бўлишидан қатъи назар, гапни қисқа қилиб қўя қоларди. Ўғлининг кейинги луқмасидан сўнг озроқ ўйланиб қолди. Нафсиламрини айтганда, унга донишмандларнинг кераги йўқ эди. Мансабдорлари қанчалик оми бўлса, уларни измида тутиш шунчалик осон кечишини билади.

Илмли кишилар, назарида, ўжар ва саркашроқ бўлишади. Баъзилари ўлимдан ҳам ҳайиқмайди. Хусусан, Қўқонга қўшин торгганида Ҳозиқ шундай қилганди: у аввалбошданоқ бу босқинга қарши турди. Буни яширмай очиқ айтди. Зафар билан қайтганида бутун Бухоро уламоларию, аркони давлат пешвоз чиқиб, асъаса-дабдаба билан кутиб олди. Аммо Ҳозиқ чиқмади. Бу Насруллонинг ғазабини барзаб оловдаги қозондай қайнатиб юборди.

¹ Мултамас — сўров, илтимос.

² Илтизом — қойил қолиш, тан бериш.

³ Суд — наф, фойда.

⁴ Жарғасининг пеши — сафнинг олди, қаторнинг олди.

Шаҳар аҳолисига Ҳозик такягоҳ эди. У ҳам алломаи замон эшон, ҳам Бухоро шуаросининг пешвоси. Уни эл кўзича жазолаб бўлмаганидан, пайт пойлашни маъқул билди. Амирнинг ниятини пайқаб, дўстларининг маслаҳати билан Ҳозик Шаҳрисабзга қочди. Тириклайин терисини шилдиришни ўйлаб юрган Насрулло буни эшитиб тилини тишлади. Лекин ҳеч бўлмаса ўлдиртириб юборишга қасд қилди. Шу ниятда зиндондаги ашаддий жиноятчилар орасидан қотил ёллади: озодлик инъом қилди, қўлига сийму зар берди ва кўнглидагидай бўлмаса-да, ниятини амалга оширди. Музаффар тавсия қилаётган бўлғуси аллома ким экан? Мансабга миниб обрў орттиргач, қилиғи чиқиб қолмасмикан?

Амир “қўл остимда битта-иккита илмли кишилар ҳам юрса чакки бўлмасмикан”, деб ўйлади. Товонини ялашга тайёр турадиган ва шу йўл билан камчиликларини хаспўшлайдиган амалдорларнинг нуқсонларини улар меъёрга солиб турармиди...

Музаффар тавсия қилаётган одамнинг насл-насабини пичинг билан сўради:

— Айтқонинг алломаи замон кимлардин?

— Абдуқаюм тўқсобанинг ўғли, исми Шунқорбек.

— Ҳа-а, чизи саркашлиқи бўлса-да, Тўқсоба пок тийнат¹ зот. Бизга садоқати шубҳадин холи, ўз уруқидин кўра манғитларга ёвуқроқдур. Бироқ, сен нечун қайдаги мударрисларга мултамас қилурсен. Валиаҳд оларга ҳукм этмоғи машру² эрмасму?

— Раъйинғизни билмасдин оларга ҳукм қилмоқ — сизни мавқеинғизни суиистеъмол қилмоқ бўлур, Қиблагоҳ. Мунингтеқ корих³ ишларга ҳаргиз бормасмен. Давлатпаноҳни юмушлариға бош суқмоққа кимсани ҳадди йўқ, деб билғаймен.

Жавоб амирга ёқди. Анча юмшаб сўради:

— Они қайға қўюрмиз?

— Эшмуҳаммад мушрифни ўрниға.

¹ Пок тийнат — асли, насли тоза.

² Машру — шаръий.

³ Корих — жирканч, хунук, номақбул.

— Не деб суриб кетмоқдасен?! Эшмуҳаммад садоқати аён қондошингдур, они не деб мансабидин кеткурмоқ бўлурсен? Ўйлаброқ гафур!

— Они кеткурмассиз, хурсандлиқ била қабул қиладурғон бошқа мансаб берурсиз, падари бузруквор. Бул мансабни қабул қилиб садоқати дубора¹ ошса ошурки, асло кам бўлмас.

— Ул мансабни қайдин олурмен?

— Яқинда “тушумларни нисфи² қилур”, дейиб Карки бекидин нолиғон эдингиз. Они ўрнига фармони олий била Эшмуҳаммад мушриф йиборилса бўлмасми, Қиблагоҳ?

— Жўяли фикр, бироқ кеча мадрасадин чиқғон илми толибга давлат мушрифи лавозимини бермоқ хайф эрмасму. Бунга қушбеги, доғи девонбеги не дер?

— Сизни бир сўзлагонингиз оларни юз сўзин кесур, Давланпаноҳ. Лавозимдорни ёши, нуфузи эмас, билим ва омилкорлиқи эътиборда бўлмасму?

Амир Насрулло хаёлидан ниманидир ўтказиб, бир муддат сукут қилди. Кейин узил-кесил бир қарорга келди. Жойлашиброқ ёнбошлаб Музаффарнинг ўзига буюрди:

— Удайчи била ясовулбошига айт, янаги пайшанбага кичик бир машварат қилурмиз. Унғача Карки бекини етқуриб келсунлар. Дарбордаги асосий мансабдорларни шул кунга тўпласун. Сен айтқон масалани-да шунда кўрурмиз. Лозим тобсанг Тўқсобанинг ўғлини-да чорла.

Бу унинг “сухбат тугади, таклифинг қабул” дегани эди. Музаффар отаси билан илиқ хайрлашди ва таъзим қила-қила орқаси билан юриб эшикдан чиқди...

Карки ноибининг доруссалтанага чақириб олиништи — ишнинг юришганлиги белгиси. Аммо бу бошланиши — якун қандай бўлишини худо билади. Амирлар бирор вилоятга янги ҳоким тайинлайдиган бўлишса, бирор ишқал чиқармасин дебми, кўпинча олдинги ҳокимни Бухорога чақириб олишарди. У амир ҳузурига қуруқ қўл билан келмайди. Шунга қарамай янги ноиб бориб иш

¹ Дубора — икки карра, икки марта.

² Нисфи — исроф қилмоқ, ярим қилмоқ.

бошлагунига қадар уни доруламорада ушлаб туришади. Кейин совға-саломига қараб бундайроқ мансабни беришади ёки шундай қўйиб юбора қолишади. Чақиртирилган ҳокимлар амирнинг мақсадини пайқаб қолишса совға-саломни катта қилиб, уни шаштидан тушириб қўйишлари мумкин. Унда Валиаҳднинг Шунқорбекка бошқа иш топишига тўғри келарди. Шу сабабли у машваратда Шунқорбекнинг ўзи ҳам қатнашгани тузук деб ўйлади. Кўз ўнгиди турса, амир ваъдасини унутмас...

Абдуқаюм тўқсоба билан Сирожиддин парвоначи ўзаро келишиб, тўйни пайшанба куни бошламоқчи эдилар. Машварат дарагини эшитишгач, ноилож бир кун ортга суришди. Киши билмас сўраб-суриштирувлар натижасида кўпчилик бир-икки кун оралигидаёқ бу йиғилишдан кўзланган мақсадни тахминан билиб олишди. Карки бегининг шошилинича чақирилиши — мансабидан мосуво бўлганидан дарак. Эшмуҳаммад мушриф номаълум тарафга йўл олиш тадоригини кўрмоқда. Демак, Каркига ноиб лавозимига тайинланган. Ўрнини ким эгаллайди? Шунини аниқлашнинг иложи бўлмай, ҳар ким ҳар хил фикр айтарди. Кўпчилик бу ўринга қушбеги ёки девонбеги ўз одамини тикиштира керак, деб ўйлади. Чунки бош мушриф — девонбегининг олиқ-солиқлар, турли тушумлар — давлатнинг кирим-чиқимлари билан боғлиқ барча ишлар ҳисобини олиб борувчи ўнг қўл ёрдамчиси, ўринбосар ҳисобланади. Бу лавозимни манғитлар ҳеч қачон бегонага беришмаган.

Валиаҳд машваратда қатнашиши зарурлигини сир тутишни истаганми, Шунқорбекка хат орқали ўзи маълум қилди. Улар ҳам буни бировга айтишмади. Бундан ҳатто қушбегининг ҳам хабари йўқ эди. Маслаҳатга чақирмагани учун на у ва на девонбеги амир ҳузурига кирилишди. Фақат Абдуқаюм тўқсобанинг юрагига товкала тушиб қолди. У ўғлининг бош мушриф лавозимига тайинланиши мумкинлигини сизди ва буни сираям истамади. Бу мансабда ҳалол ишлаш қийинлигини билади. Тўғри ишласа йўқ ердан душман орттиради, аксинча, ҳисоб-китобдаги суниистеъмолларнинг тенг шерик иштирок-

чисига айланади. Оралиқ йўл йўқ. Хавотирина юрагига сиғдирилмай, холи топиб, Сирожиддин парвоначига ёрилди. У эса ўғлининг шу ёшда бундай юксак мартабага кўтарилишидан қувониш ўрнига, элбурутдан ваҳима солиб юриши тўғри эмаслигини тушунтиришга ҳаракат қилди.

— Бордики шундоқ бўлгон тақдирдаям нимасидин безовталанурсиз? — деди таскин бериб. — Аморатпаноҳда, девонбеги-да ўзимизга хеш одамлар. Басе, Шунқорбек амиралмўминин била валиаҳд ҳимоятида бўлур. Кимни ҳадди бўлғай-ки, оларни зиддига кори бад қилғай. Бул тариқа хавотирга тушмоқинғиз ўрунсиздур.

Саройларда шундай фитналар бўлганки, ногоҳ айрим шоҳларнинг ўзи унинг қурбонига айланиб қолганини Абдуқаюм тўқсоба биларди. Тўғри, амир Насрулло дарборида ҳозирча бунақаси бўлмади. Ўзи ва болачақаларнинг омонлигидан хавотирланиш ҳамда кўрқув ҳисси ҳар қандай фитначини бу йўлдан қайтариб турибди. Бу ҳолатнинг давом этаверишига кафолат борми? Шунқорбекдай иқтидорли, аммо содда ёшларнинг бирданига баланд лавозимга кўтарилиб кетиши биронтанинг жиғига тегмаслиги мумкин эмас. Шу нуқтаи назардан қаралса, тўқсобанинг хавотирида жон бордек...

Машваратга бор-йўғи ўнта йирик мансабдор чақирилди. Бир четда Шунқорбекнинг ўтиргани баъзиларни ажаблантирди. Унинг бу ерга кириши ҳам осон бўлмади: ташқарида йўлини ясовуллар билан удайчи, кираверишда эшикога тўсди. Музаффарнинг хати кўрсатилгачгина ичкарига қўйишди. Хонага киритишган экан, бошқа бирор жиддий сабаб бўлмаса, мушриф лавозими унга мўлжаллангани маълум бўлиб қолди. Кимлардир “наҳотки шу мишиқи бош мушриф бўлса” деган фикрга ҳам борди. Бунга сира ишонгилари келмасди. Балки ўрта ёш, бадқовоқроқ, тўрвасоқол ва ғулабир Эшмуҳаммадга ўрганиб қолганлари учун шундай туюлгандир. Шунқорбекнинг юзидан навқиронлик билан самимият ёғилиб турарди. Изиддин иноқ мушриф айнан Шунқорбек бўлишини аниқ билиб турарди. “Орага Валиаҳд билан Парвоначи тушган,— ўйлади у.— Абдуқаюм тўқсоба шу томонларини

ўйламаса, қизини бекорга келин қилдими?!” Бироқ, бошқалар қатори ҳеч нарса билмагандай бўлиб ўтирарди.

Одатдагидай адрас тўн кийган бугдойранг, ғулабир амир Насрулло кириб тахтни, Валиаҳд ундан қуйироқдаги ўриндиқни эгаллашгач, Карки бегини олиб киришди. Шўрлик пойтахтга не хаёлларда келган экан, қўлидан совға-саломини олиб уй қамоғига тиқишгач, ўзини анча олдириб қўйибди. “Ажалим шу қассобнинг қўлида экан”, деб ўйлаган бўлса керакки, бир кечадаёқ илдиз-пилдизи билан суғуриб, офтобга ёйилган майсадек сўлиб қолибди.

Амир рўпарасида бошини қуйи солиб ўтирганларни бирма-бир назардан ўтказди. Кўзи Шунқорбекка тушгач, бир зум тўхталиб қолди. Кейин Ҳамробек девонбегига буюрди:

— Муни ҳисоб-китобин айт, қушбегийи поён! — деди Карки бегига ишора қилиб.

Ҳамробек аҳолисининг тахминий нуфуси ва ер шароити ҳисобга олинган ҳолда бу ҳудуддан давлат хазинасига йилига олтмиш минг сўмдан зиёдроқ маблағ тушиши лозим бўлгани ҳолда, ўттиз беш мингдан ортиқроқ келиб тушганини айтди. Насруллонинг кўзларида ғазаб чақнади. Бу яхшиликка олиб бормасди.

— Нисфини қайға йитурдунг?! — сўради у ранги ўчиб кетган собиқ ҳокимдан. — Сўзла, кўппак!

Кўрққанидан ҳокимнинг оёқларигача қалтираб кетди. Ёўлдираб ўлпону турли солиқларни керагича тўплай олмаганига сабаблар айтди. Баҳоналарига, албатта, ҳеч кимни ишонтиролмади. Буни ўзи ҳам сезиб, тахт пойига юзтубан ётиб олди ва амирдан шафқат тилади. Қолган маблағни қисқа муҳлат ичида йиғиб топширишга ваъда берди. Насрулло ишонавермаганди, худо номини шафе келтириб қасам ичди.

Шундан кейингина амир озроқ юмшади.

— Ўрнунга ноиб бўлуб Эшмуҳаммад борур! — деди жаҳл билан. — Сен онга мушриф бўлурсен. Қушбеги, айтқонларимга фармони олий тайёрлатдулинг. Мана бул кас бир ой аролиқида эллик минг жўнатмаса, уйиға бола-чақаси била қамаб ўт қўй, Эшмуҳаммадбек. Қочарға

кўшиш қилса, тутулгон еринда қозикқа ўтқуз. Мол-мулкини хазинага ўтқуздир... Яна бир фармони олий тайёрлат-турулсунким, биз Шунқорбек Абдуқаюм тўқсоба ўглини мулкимизни бош мушрифликига лавозимдор қилдук!

Бу гапни эшитиб Шунқорбек чўчиб тушди ва беихтиёр ўрнидан сапчиб турди. Фавқулодда қалтис ҳаракат қилиб қўйганини ўзи сезиб, узр маъносида қайта-қайта эгилиб таъзим қилди.

— Қиблаи олам! — деди овози титраб. — Кеча мадра-садин чиқгон бир илми толибқа мундоқ эътибор ва меҳрибонлиқинғиздин бошим кўкдадур. Бироқ, бундоқ улуг ва масъулиятли лавозимга ўзумни тайёр ва муносибмен деб билмасмен. Мундоқроқ кичик бир юмушқа лавозимдор қилсанғиз-да, хизматинғизда қойим турурмен, Дав-латпаноҳ!

Ўтирганлар ҳайратдан ёқа ушлашди: юксак мансабга тайинланганидан норози бўлган бирор кимсани кўриш нари турсин, ҳатто эшитишмаганди ҳам. Юксак лавозим бандалари неча вақт амирга ялтоқланиб, ҳамён-ҳамён сийму зар келтириб, зўрға розилигини олишади. Шунда ҳам амирнинг ишончини қозонган бўлса. Аксинча, сарф-лаганига куйиб қолиши ҳам мумкин. Ким ҳам амирга “олган порангни қайтар”, деб айтоларди.

Шунқорбекнинг гаплари амирга ҳаддан ташқари ғалати туюлди. Бир зум “ўтинчини инобатга олсам-микан”, деб ҳам ўйлади. Аммо ўжарлиги тутди: ким-ким, бироқ амир Насруллонинг айтгани ҳеч қачон икки бўлмаган ва бўлмайди ҳам. Бу бошқаларга ям ибрат бўлсин учун кесиб гапирди:

— Толқашовлиқинг¹ ва мансабқа ружу қўймагонинг падаринга тортибдур. Биз бул юмушқа сени муносиб кўрдук ва сен шунда чолишурсен! Билмагонингни Ҳамробек ўргатур. Ишонамизким, яқин ароларда бул юмушни ваёбин² олурсен ва яхши хизматчиға айланурсен.

Музаффар хурсанд бўлганидан:

— Офарин, Қиблагоҳ!! — деб юборди.

¹ Толқашов — ўжар (шевада).

² Ваёб — ишнинг йўл-йўриғи, ҳадиси.

Шуни кутиб тургандай бошқалар ҳам бараварига чуввос солишди:

- Амиралмўъминин лутф-карам қилдилар!
- Жаноби олийни марҳаматларига ҳад йўқ!
- Давлатпаноҳимиз ҳотамлиқда ягонаи офоқдурлар!¹

Овозини амирнинг қулоғига алоҳида етказиш илинжида хонадагилар баравар шовқин солишди. Ғовур тингач, амир Эшмуҳаммадга:

— Бори ҳужжатларни тушунтириб, бугуноқ Шунқорбекқа тобшур. Эшитишимизча, бир эки кун онинг-да вақти йўқ. Ўзунг фармони олийни олуб, эртаноқ йўлга туш. Мушрифингни-да олиб кет, — дея эшикоғага буюрди. — Лавозимдорларга тўн кетурулсун!

Эшикоға иккита заррин тўн келтириб Шунқорбек билан янги тайинланган Карки беги — Эшмуҳаммадбекнинг елкаларига ёпди. Билибми-билмай яна бир бундайроқ тўнни Карки вилоятининг янги мушрифига тақдим этди. Мақтовлардан ийиб тургани учунми ё хилофи таомил қилгиси келмаганми, бунга Насрулло эътибор бермади. Собиқ ҳоким эса балодан осон қутулгани ва кичикроқ бўлса-да, яна мансабга илинганидан қувониб, лаб-лунжини йиғиб ололмасди. Байтулмолга топшириши керак бўлган эллик минг унчалик катта пул эмасди: кўп йиллардан буён йиққан-терганининг бир қисми кетарди, холос. Аслида ўз вилоятининг бир йиллик хирожини тўлаб юборганида ҳам қашшоқлашиб қолмасди. Эвазига жони омон қолди. Насиб бўлса қўлидан чиққанларни қайси йўл билан бўлмасин, яна қайтариб олиш имконияти бор. Ўлдиртириб, мол-мулкани мусодара қилдирганида қўлидан нима келарди...

Йиғилишни машварат дейишган эса-да, ҳеч ким бирор фикр айтолмади. Амир Насрулло ўзини донолар доноси ҳисоблаб, маслаҳат беришларини ёқтирмасди. Ундайларни қаҳри келса ўлдиртириб ҳам юборарди. Шунинг учун ҳамма амирнинг қарорини шов-шув, олқишлар билан маъқуллади, холос. Абдуқаюм тўқсоба-

¹ Офоқ — дунё, олам, жаҳон.

нинг тақдирга тан беришдан бошқа иложи қолмади. Насруллони фикридан қайтариб бўлмаслигига кўзи етди. Шунинг учун орага ортиқча гап қўшмай, амир бошчилигида бутун аркони давлатни эртаси кунга белгиланган тўйга таклиф қилиш билан кифояланди.

— Бугун кечга Сирожиддин парвоначиға кўнурмиз, — деди Насрулло осойишта товушда. — Сен эрта кечга тадорик кўр. Бир йўла валадингни¹ лавозимин-да ювурсен. Парвоначи экингишга уч кунга рухсат, аркга келиб юриманғиз.

Унинг “зиёфат қуюқ бўлаверсин, ортиқча одам бўлмасин”, деганини ҳамма тушунди...

Эшмуҳаммад билан Шунқорбек ишларини элётар пайтига борибгина зўрға тугатишди. Эртаси куни вақтлари бўлмаганидан, энг зарур ҳужжатларнигина қўлдан-қўлга ўтказишга улгуришди — иккинчи даражали ҳужжатларни кўришга вақт сарфлаб ўтиришмади. Маҳқамада бундай ишлар билан шуғулланувчилар кўп. Тайёр ҳисоб-китобларни кўриб чиқиш ва сақлаш учун шулар тақдим этишади. Девондаги барча ишлар билан шу ходимларнинг ўзлари таништираверишлари мумкин...

“Жўралари била ўтушсин”, дея ҳурмат юзасидан Сирожиддин парвоначиникига Шунқорбекни ҳам айтиб кетишди. Хабар уйга берилганидан, бундан у беҳабар қолди. Хабар қилишганида ҳам аркдаги ишларини қолдириб, базмга боролмасди. Бунини Абдуқаюм тўқсоба яхши билганидан, хабарчининг ўзидан узрини айтиб юборди. Амир бор жойда говурни кўпайтирмаслик мақсадида ўғлининг жўраларини ҳам айтгиздирмади. Тўйдан кейин уларни алоҳида чақириб, кўнгилларини оларман деб ўйлади.

Шунқорбек келганида кўни-қўшнилари, қариндош-уруғлар эрталабдан бошланадиган меҳмондорчиликка қизгин тайёргарлик кўриш билан банд эдилар. Жўрайўлдошлари ҳам шу ерда, хизматга шай бўлиб туришганини кўриб, кўнгли кўтарилди: кун бўйи тўй ташвиш-

¹ Валад — зурриёд, ўғил.

лари отамнинг ўзига қолди деган андишада сиқилиб юрганди. Дарвозага тез-тез кўз ташлаб турганидан, уни биринчи Абдубори кўрди ва югургилаб бориб отдан тушишига ёрдамлашган бўлди. Кучоқлаб эришган лавозими ва тўй билан қутлади. Кейин бошқалар ўраб олишди. Қаердандир пайдо бўлиб қолган Улуғойим уни ёш боладай кучиб, юзларидан чапиллатиб ўпа бошлади.

— Илоё етушган мартабангдин дўст суюниб, ағёрлар¹ куйсинлар! — деди кўзларига қувонч ёшлари қалқиб. — Аллоҳим сени ёмон кўзлардин асраб, қасдингдагиларни паст қилсун.

Улуғойимнинг дуоси Абдуборига бигиз санчгандай таъсир қилди. Бу хонадоннинг биринчи, эҳтимол якка-ю ягона душмани отаси эканлигини билади. Шунқорбек амирнинг кўзидаги одамга айланди. Абдуқаюм тўқсобо-нинг нуфузи аркда янаям ошади. Энди уларнинг зиддига иш қилиб бирор натижага эришиш гумон. Душманлик қилиб юриши бефойдалигини отаси ҳам тушунар. Аркдан қайтгач, бу ерда бекорга ўралашиб юрмагандир: хизматдагиларга Абдуқаюм тўқсобанинг хаёлидан кўтарилган баъзи юмушларни эслатиб, фармонбардор-лик қилиб турди. Парвоначиникига жўнаш олдидангина рухсат сўраб, кийим алмаштириш учун уйига кетди...

Тўйнинг “бўлади-бўлади”си қийин, бошлангач бир кун-икки кунда ўтади, кетади. Абдуқаюм тўқсобонинг ҳовлисига бомдоддан кейиноқ гуруҳ-гуруҳ маҳалладош-лари, кейинроқ шаҳар ва атроф туманлардан таклиф қилинганлар кела бошлашди. Деҳнавликлар бундай тўкин-сочин тўйни яқин орада кўришмаганди. Ёлғиз фарзандини уйлантириб, энг катта орзусига эришаётган Абдуқаюм тўқсоба ҳеч нарсасини аямади: элга дастурхон ёзиб қариндошу бегона, бой-камбағал, мансабдору оддий кишилар — ҳамманинг дуосини олишга интилди. Мир Арабда алоҳида қозон осдириб, илми толибларга ҳам ош берди. Мударрисларини уйига чақириб, эгниларига тўн ёпди, рутбаларига яраша ҳар бирининг олдига тугунчак — сарполар қўйдирди. Фарзандининг

¹ Ағёр — душман, ёв.

илк устози Шаҳобиддин домла билан Алибек хаттотни ҳам унутмади. Бегидаи ортда қолгиси келмадими ё холис нияти бор эканми, Улуғойим ҳам ғарибу ғураболарга баҳарнав садақалар улашди.

Абдуқаюм тўқсобани ҳайратга солган нарса шу бўлдики. Изиддин иноқ билан ўғиллари тўйнинг бошидан-охиригача тик оёқда хизмат қилишди. Тўёнаси ҳам каттагина — бозорда камида икки юз эллик танга турадиган семиз ҳўкиз етаклаб келишди. Абдубори Шунқорбекнинг бош куёвнўқари бўлиб, хизматда қойим турди. Абдуқаюм тўқсоба бу ниманинг аломати эканлигини ҳарчанд ўйлаб тополмади. Шу сабабли бошини оғритиб ўтирмай: “Яхшиликка бўлсун, илоҳим!” деб қўяқолди. Қизи масаласида уйига келиб кетгач, Изиддин иноқ билан муносабатларимиз ҳеч қачон рисоладагидай бўлмас, деб ўйлаганди. Хато ўйлаган шекилли, кейин ҳам унинг бирор марта ола қараганини сезмади. Тўйида уруғдош-қариндош, қолаверса, бир жойда ишлашаётган одам сифатида холис хизмат қилган бўлса ажабмас. Насиб бўлса, бу хизматларини яхшиликларида ортиғи билан қайтаради.

У Валиаҳд боргоҳидаги воқеадан беҳабар эди. Шунқорбек бу ҳодисага ортиқча эътибор бермаганидан, отасига айтиб ўтиришни лозим топмаганди.

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Жавзонинг бошларида иссиқ шундай забтига олдики, дашту далалардаги ранг ўзгариб, ям-яшил ўт-ўланлар сарғая бошлади. Шаҳар одамлари ҳам соя-салқин излаб қолишди. Болаларгина бу иссиқларни писанд қилишмайди: уззукун ариқ ва ҳовузларда чўмилишади, тупроққа беланиб офтобнинг тигида тобланишади. Шунқорбек иссиқни унчалик сезмаётганга ўхшарди: кундузлари девонда тинимсиз ишлайди, кечқурунларигина оила даврасида ором олади. Хатми кутубдан, айниқса, уйланганидан кейин бошқа бир дунёга тушиб қолгандай сезади ўзини. Фақат ишидаги айрим чалкашликлар дилини озроқ хира қилади. Ўзигача йўл қўйилган

камомадларга албатта у жавоб бермайди. Аммо бу ҳолат кейин ҳам давом этавериши мумкин. Шуниси безовта қилади уни.

У ишининг сир-асрорларини анча тез ўзлаштирди. Кейин кирим билан чиқимларни солиштириб, бирма-бир қайтадан ўргана бошлади. Эшмуҳаммад қолдирган ҳужжатлардан кир қидириш учун эмас, хазинанинг ҳисоб-китобларни юритиш йўриқларини мукаммалроқ ўрганиш мақсадида шундай қилди. Солиштириб ўрганиш давомида кирим билан чиқим орасида анча ноаниқликлар борлигини аниқлади: баъзи чиқимлар негадир керагидан ортиқ кўрсатилган. Киримда ҳам камайтириб ҳисобга олиш ҳоллари содир бўлгандиру, бу ҳужжатларда кўрсатилмаганлиги сабабли аниқлаш қийин. Шунда у Эшмуҳаммаднинг кетиш олдидан: “Баъзан аморатпаноҳда, баъзан девонбеги ҳазратларининг ўзларида кутилмағон чиқимлар бўлиб турғай. Буни тезда билиб олурсиз. Ҳужжатларда чизи кемтиклар пайқасанғиз ҳайрон бўлиб турманғиз”, деганини эслади. У пайқаган кемтиклар шу “чиқимлар”нинг ўрни бўлиши керак. Аниқ миқдори номаълум. Буни келгуси йил ҳисоб-китобларидан билиб олса керак.

Хазинани ҳеч қачон амир тафтиш қилмайди. Бу ишни керакли пайтда ишониб қўйган одамлари — қушбеги билан девонбеги амалга оширишади. Амирга тайёр ҳисоботлар киргизилади. У қаерга қанча пул кетаётганини тасаввур ҳам қилолмайди. Харажатлар қопланиб турса яхши, аксинча, қандайдир янги солиқни ўйлаб топади ёки бу ишни яна боягиларга топширади. Улар эса нима қилишни яхши билишади. Гоҳ Хева ва Қўқон, гоҳ ички қўзғолонларга қарши тинимсиз юришлар катта маблағ талаб қилади. Ҳазинага тушиши лозим бўлган маблағлардан мутаб турувчилар ҳам фақат юқоридагиларгина эмас. Бундайда солиқ юки халқни эзиб-янчаверади, аммо ҳеч қачон давлатнинг косаси оқармайди. Аҳоли гарданидаги солиқ юкини енгиллатиш, молияни инқироз ҳолатидан чиқариш учун нима қилиш керак?

Бу масалани ечиш йўллари Шунқорбек узоқ ўйлади. Бироқ сира бир тўхтамга келолмади. Охири: “Давлат сиёсатида баъзи ўзгартириш — тартибга солиш ишларини амалга ошириш зарур чоғи”, деган фикрга борди. Аммо бу амалга ошириб бўлмайдиган орзу эканлигини ўзи биларди: амир Насруллога “бемаъни урушларни тўхтатинг”, деб бўлмайди. Катта наҳанглар хазинани мутаб туришини қўймайди. Уларга қарши борсанг, ўзингни ютиб юборишади. Майдароқларини тийса бўлар, лекин улар ҳам жунбушга келса, атрофингдаги сувни шундай лойқалатиб юборишадикки, кўз очолмай қолишинг мумкин. Аҳволини отаси ҳам сезиб юраркан шекилли, бир куни кечки тамаддидан кейин — ҳамма жой-жойига чиқиб кетгач, ундан ҳол сўради.

— Ҳазина ҳисоб-китоблари анча чалкаш, иш шундоқ кетса, раият хонавайрон бўлур, — Шунқорбек ўзи пайкаган камчиликларни бирма-бир айтди ва аҳволни тузатиш ҳақидаги мулоҳазаларини ҳам яширмай, фикрини сўради.

Абдуқаюм тўқсоба анча ўйланиб:

— Мен не дердим, — деди оғир сўлиш олиб. — Отам замонинда шундоқ эди ва бундин сўғунда шундоқ қолур. Они сен тузата олмассен. Фикрларингни эшитғувчи қулоқ топилмас. Ишни кўюрни хаёл қилсанг, Давлатпаноҳни ғазабига йўлиқурсен, сени нонтелкига чиғориб қўюрлар. Ишласанг, ғалвани уясинда юрурға чидарсен. Олсанг мендин маслаҳат: катта наҳангларға мункир¹ келма — еса есунлар, майдароқлариға қаттиғроқ турким, ҳадларидин ошмасунлар. Буни амир-да, қушбеги била девонбеги-да қувватлагай. Ўзунг ема, ҳисобда пухта бўлким, доғда қолма-гайсен. Худо хоҳласа, натижани йил адоғида кўрурмиз...

Отасининг фикрлари ўзиникига мос келганидан Шунқорбекнинг кўнгли кўтарилди. Алламаҳалда хайрлашиб, хобхонасига ўтди. Хонтахтадаги ёлғиз шамнинг нимдош ёруғида музтар бўлиб ўтирган Ҳулкар бонута кўзи тушди.

¹ Мункир — инкор этиш, қаршилик.

— Хаяллаб кетдингиз, Бегим, — деди у одатдаги эрка товушда. — Тинчликму?

— Тинчлик, Бону, тинчлик, — бамайлихотир жавоб берди у хонтахта ёнига ўтираётиб. — Ётавермабсиз-да. Отам била маслаҳатлашадурғон юмуш бор эди. Шунга хаялладим.

Хулкар бону чойнакпўш кийдирилган чойнақдан ҳовури кўтарилиброқ қолган бир пиёла чой узатиб яна сўради:

— Юмушингиз ўта оғирму?

Шунқорбек ичгиси келмаса ҳам узатилган чойни олатуриб сўради:

— Недин бундоқ ўйга борурсиз, Бону?

— Эрта кетиб кеч қайтурсиз, одина кунлари доғи шундоқ кечур.

— Отангиз ҳазратдин қиёс қилмасмусиз, жума кунлари уйда бўлурмилар?

— Масжидга чиққанлари бўлмаса, кўпинча уйда бўлурлар. Якан-якандагина¹ аркка борсалар-да, пешиндин сўғун уйга қайтурлар.

— Мени иш бошлағонимга эки ойдин чизи ошди. Ҳозирдин шундоқ қилсам...

— Узр, Бегим, анчайин сўрадим, оғринмангиз. Баъзан кечка қадарли чидамим етмай, сизни соғиниб қолодурмен...

— Дарбор юмушидин кетайму?

— Нечун?!

— Хуфтондин субҳқача, доғи субҳдин хуфтонғача бир-биримизга тикилиб ўтиришурмиз.

Ҳазил таъсир қилиб Хулкар бону чиройли илжайди. Шунқорбекнинг назарида бу илжайиш шам хирагина ёритаётган хонани нурга тўлдириб юборгандай бўлди-ю, ораларидаги беозор ўпка-гинани ювиб юборди. Аммо у ўйланиб қолди: Хулкар бонуда қандайдир ўзгариш борлигини пайқади. Бунинг нимаданлигига сира ақли етмади. Ўзидан сўраш ноқулай, барибир, сўради:

— Кўнглунгиз доғи не тилар, Бону? — деди ҳазиллашган бўлиб. — Айтингиз.

¹ Якан-яканда — баъзи-баъзида.

— Э-э, сўраманг, — Ҳулкар бону енгилгина қўл силкиди. — Кўнглум тилагон нимарса — ҳали йўқ нимарса.

— Ажаб!

— Айтайми?

— Айтинг, ахир.

— Кечадин бери ҳандалак егим келадур.

— Ҳандалак пишурига гартак¹ бор, ўн-ўн беш кун сабр қилурға бўлурми?

— Унғача бул неъматни кўнглим кусамай-да қолур. Ўтиб кетур, сиз ташвиш тортманғиз.

— Ажаб...

Ҳулкар бону Шунқорбекнинг ҳеч нимани пайқамаганини сизди. Бундан ўзича хурсанд бўлди. Уни ишдан чалғитиб, безовта қилишни истамади. Нима жин уриб кўнглидагини айтиб қўйганига ўзи ҳайрон бўлди. Очиқроқ айтганида балки тушунармиди. Бунга юзи чидамади...

Эрталаб Абдуқаюм тўқсоба зарур ишлари борлигини айтиб, чойга ҳам қарамай чиқиб кетди. Ҳулкар бону у-булардан чимчилаб, озроқ тотингандай бўлди ва у ҳам хонасига чиқиб кетди. Она-бола ёлғиз қолишгач, Улуғойим ўғлидан ўсмоқчилаб сўради:

— Келинда бирор ўзгариш сезмадингми?

— Йўғ-а! — Шунқорбек онасига ҳайратланиб тикилди. — Нимайди?

У сўроқни хотиржам давом эттирди:

— Бирор нимарса олиб беринг, демасми?

— Кўнгли ҳандалак кусабдур...

— Сен не дедунг?!

— Ўн беш кунча сабр қилинг дедим.

— Ол-ла-а, ўн беш кунмиш-а! Бугунни эртага қолдирмағайсен! Суриштурсанг атроф туманлардин топилиб қолур. Келин жерик² бўлгонин айтса-да фаҳламадингму, нодон!

Онасининг жиғибийрон бўлгани Шунқорбекни чўчитиб юборди.

¹ Гартак — озроқ, бир оз, салгина.

² Жерик — бошқоронғи.

— Не¹, ул беморму?! — сўради талмовсираб.

Бу Улуғойимга икки хил таъсир қилди: ҳам жаҳлини чиқарди, ҳам кулгисини қистатди. Ўзини босиб, тушунтиришга ҳаракат қилди.

— Жериклик — эзгуликни боши. Келин юкли бўлубдур. Шундоқ дамда аёл кўнгли нимарса кусаб қолур. Ер тагидин бўлса-да они топиб едирмоқ лозим.

Шунқорбекни беш ёшидаёқ Шаҳобиддин домланинг мактабига беришганди. Шундан буён ўқиш билан бўлиб, кўча “тарбия”сини олмади ҳисоб. Шу туфайли айрим масалаларда, онаси айтганидай, нодон бўлиб қолгани рост. Илмда мураккаб масалаларни ҳам ечолишига қарамай, турмушнинг айрим жузъий ҳодисалари уни довдиратиб, бошқалар назарида нодонга ўхшатиб қўярди. Аёл тилсимлари ҳақида-ку инчунин.

Улуғойимнинг писандаси Шунқорбекни қувонтирди. Бунини онасига сездирмаслик учун қўлидаги чойни апил-тапил ичиб, пиёласини тўнтарди ва ўрнидан туриб, индамай чиқиб кетди. Бирров Хулкар бонунинг ёнига кириб, уни табриклади ва янгиликни тушунтириброқ айтмагани учун беозор ўпкалади. Ишга боришдан олдин арк яқинидаги бозорга кириб, ҳандалак бор-йўқлигини суриштирмоқчилигини, агар йўқ бўлса, бошқа бирор чорасини топишини айтди...

Бозор мутасаддилари янги мушрифни хурсанд қилиш учун ярим соатдан мўлроқ зир югуриб қуруқ қайтишгач, Шунқорбекнинг ҳафсаласи пир бўлди. Бухоронинг бош бозорида бўлмаган меванинг бошқа бозорлардан топилиши гумон. Нима қилишини билмай кетаётганида амирнинг дастурхончисига йўлиқди. Кекса дастурхончининг нимадандир ташвишмандлигини пайқади.

— Назаримда, нашъанғиз сустроқ, тинчлиғму? — сўради саломлашиш учун узатган қўлларини қўйиб юбормай. — Не гап?

— Ҳандалак истаб бозорга кирғон эдим, топилмади. Шундин озроқ...

¹ Не — “Нима?” маъносидаги сўроқ сўз.

— Ул сизға шунчалиқ зарур эдимү?

— Келининғизға...

— Э-ҳа, баҳай, Худо хоҳласа излагонинғиз топилур!

Шеробод беки амиралмўъмининға бу йилғи сархил мевалардин бир аробасин йиборғон экан. Орасинда хандалак-да бор эди. Бир жуфтини бошқа мевалар била хозирғина Валиахд ҳазратлариға йибордим. Борсанғиз йўқ демаслар, бирисин малолликсиз берурлар. Жадал борғойсизки, бошқаларға ўткузиб қўймасунлар.

Шунқорбек кутилмаган хабардан қувониб кетди. Кўнглида “аёллар муаммосин мендин бошқа барча биладур чоғи”, деб ўйлади.

Шунқорбек валиахд Музаффарға шошилинич учраш-маса бўлмаслигини айтиб, Ҳамробек девонбегидан пешингача рухсат сўради. Борар манзилини эшитгач, девонбегининг бир қоши тепага кўтарилса, иккинчиси пастроққа тушиб кетди.

— Хужжатлардин бирор чатоғлиқ чиғдимү? — сўради тўнгроқ овозда.

— Хужжатлар чатоғлиқин Валиахдқа эмас, сизға айтур эдим,— Шунқорбек уни ҳовуридан туширишга шошилди. — Хужжатлар жойида. Валиахд ҳазратлариға ўз юмушим била борурмен.

Турқидаги ўзгаришлар ва саволидан сезди-ки, Ҳамробек девонбеги Шунқорбекдан ҳадиксираб юраркан. Лавозимиға амирнинг ўзи тайинлагани боис тишини тишига босса керак. Ишга тушганидан буён ундан ҳали бир чақа ҳам сўрамади. Валиахд билан алоқалари яхшилигини билади. Хужжатлардаги қийтиқларни топса унга айтиб қўяди, деб чўчиса керак. Турган гапки, Музаффар билганини қайси йўл билан бўлса-да отасига еткизади. Шундай бўлса, мансабидан олиб ташламаганидаям, мартабасига путур етиши тайин...

Шунқорбекнинг жавоби қониқтирарли бўлса-да, Ҳамробек ажабланди: “Валиахдда қандай шошилинич иши бўлиши мумкин”, деган ўйга борди. Аммо пачакилаб ўтирмай жавоб берди:

— Боринғиз, — деди юмшаб. — Пешинғача деб ўлтирмай эрталаб ваҳлироқ келурсиз.

— Куллуқ, жаноби олий, менга бул иноятинғиз била катта яхшилиқ қилдинғиз.

— Майли-майли, бундин сўғун-да зарур юмушинғиз чиқса, айтиб бора беринғиз.

— Куллуқ, ҳазрат...

Девонбеги Шунқорбекнинг аввалги ҳисоб-китобларни қайта текшириб кўраётганини эшитганди. Бирор ишқал чиқармасайди, деган хавотири йўқ эмасди. Билди-ки, у крим-чиқимлардаги “тешик”ларни ё пайқамаган, ё шундай бўлиши керак, деган фикрга борган. Ҳар иккала ҳолда ҳам Ҳамробек учун хавф йўқ...

Шунқорбек Валиаҳд билан сўрашиб, жойига ўтирган пайтда дастурхончиси ювиб-тозаланган иккита ҳандалакни гулдор чинни лаган билан хонтахтага қўйди. Кейин бошқа лаганда олма, ўрик, гилос ва эртапишар узум каби тармевалардан киритди. Ёнидан пичоқ чиқариб қини билан хонтахтага қўйди ва чиқиб кетди. Ёлғиз қолишгач, Валиаҳд Шунқорбекка ҳазил тариқасида:

— Қайнонанғизни суюклик домоди экансиз,— деди. — Боргоҳимизга кетурулгон илк меваларни устидин чигдинғиз.

— Шундай, аъло ҳазрат,— Шунқорбек беихтиёр кулимсиради. — Қайнонамиз хонадонидагиларни барчасига-да суюклимиз.

— Кўрунишинғиз рисоладағига ўхшамас.

— Айтурға тилим бормайроқ турур, ҳазрат.

— Айтинғиз, тортинманғиз.

— Дилинғизга ранж солурменму, дегон андишада-мен, аъло ҳазрат. Айтмасқада иложим йўқ. Бозорни суруштурсам, ҳали тушмапту. Кўнглунғизга малол олсанғиз-да айтурмен: шул ҳандаклакларинғиздин бирисин тилаб келдим...

— Сизга ҳандалак нечун зарур бўлди ё келинғаму?

— Топдинғиз, ҳазрат!

— “Боши қоронғуға дунё қоронғу”, дерлар. Олинг, ҳар экисини-да олинг, — Музаффар валломатлик қилиб,

қўлидаги пичоқни секингина лаганга қўйди. — Келинни хурсандлиқи била волидаи муҳтараманғиз ҳазратларини дуолари бизга ҳандалак тановулидин савоблироқдир.

Шунқорбек битта ҳандалакка кўз тикиб келганди. Музаффарнинг айтганларига бўйсиниб, иккаласини ҳам олиб кетиши ношукурликка ўхшаб туюлди. Шунга кўра, унинг саховатини қабул қилолмади.

Валиаҳд кўндиrolмаслигини англагач, бошқача йўл тутди.

— Сизни хижолатқа қўймаслик жўнидин бундоқ қилурмиз, — деди пичоқни қўлига олиб. — Бул янгиликдин биз-да тотинурмиз. Бошқа тихирлиқ қилмассиз. Келишдикму?

Шунқорбек бу гал индаёлмади. Музаффар ҳандалаклардан бирини учбурчак қилиб чеганлади¹ ва мағзини лаганга қирқиб олиб, пўчоғини чеган ўрнига жойлаб қўйди. Кесилган мағзини иккига бўлиб, бирига пичоқ санчиб оғзига олиб борди. Иккинчисини лагани билан Шунқорбек томон суриб имлади: “Олинг!”

У таклиф қилинган бўлакни ноилож олди. Ўзи шундаймиди ё шундай туюлдими — ҳандалак мағзи жуда ҳам тотли эди...

Валиаҳд гулдор ипак дастурхонга ўратиб берган ҳандалаклар ва турли тармеваларни кўриб, Улуғойим яшнаб кетди. Ўғлини Ҳулкар бонунинг ёнига киритиб юбориб, ўзи пичоқ ва лаган кўтариб ортидан кирди.

ЎНИНЧИ БОБ

Баҳайдод соҳибнинг йўлини пойлаб Изиддин иноқнинг тоқатлари тоқ бўлди: хутнинг бошларида кетган одамдан саратондаям дарак бўлмади. Қайтишидан умиди узилаёзган пайтда—орадан беш ой ўтганида, у Эрондан қайтган карвон билан озиб-тўзиб, иссиқдан кўмирдай

¹ Чеган — полиз экинларини харид олдидан пишган-пишмаганлиги, маза-таъминини билиш учун ёнидан учбурчак ёки тўртбурчак шаклида ўйиб олинадиган кичик бўлак.

қорайиб, жума куни Бухорога кириб келди. Юкларини жойлаб бўлмасиданоқ хизматкорларидан бирини Изиддин иноқникига югуртирди. Шундан у пайқадики, излаганини топган. Аммо кундузи Баҳайдод соҳибнинг дўконига боролмади. Бу хавфли эди. Кўп кутганининг бири — қуёш ботгунича чидади. Бироқ томоғидан сув ҳам ўтмади. Зўр бериб, режаларини қандай амалга оширишни ўйлади. Атрофни тун зулмати қоплагачгина, бу масалани ҳинд савдогарининг ўзи билан маслаҳатлашиш учун отланиб йўлга тушди.

Баҳайдод соҳибнинг мўлжалдан кечикишига сабаблар бор эди: Гоа оролида таниш савдогарни тополмади. Хизматкоридан олти ойча илгари Европага, ундан йўловчи кемада Лотин Америкасига “мол” излаб кетганини билиб олди. У кейинги ойнинг бошида келишини айтди. Савдо аҳли юм-юмалоқ бир ойни қўл қовуштириб ўтказолмайди: вақт — пул. У Ҳиндистонга ўтиб, белидаги тиллаларнинг бир қисмини инглиз валютаси ва ҳинд рупиясига алмаштириб олди. Бир ойдан мўлроқ шаҳарма-шаҳар юриб, Бухоро, Хева ва Кўқон ҳудудларида бозори чаққон моллардан йиғиб Гоага қайтди. Бу гал иши ўнғидан келди — собиқ ҳамкори уйига қайтган эди. Савдолашиб, аввалгидан сал қимматроққа оғзи сургичлаб бекитилган икки шишача упай дўзахийни олиб, ортига қайтди...

Изиддин иноқнинг шу куниеқ ташриф буюришини Баҳайдод соҳиб биларди. Келишига барча тайёргарликни кўриб қўйди. Қоронғилатиб келганидан, уникига кундузи одам юбориб эҳтиётсизлик қилганини сизди. Ҳиндлар ранг-рўйлари ва муомала усуллари билан Бухорода отнинг қашқасидай тануғлик. Қолаверса, урф-одатларига садоқат сақлаган ҳолда, шаҳар кўчалари ва бозорларда ҳам уйларидаги каби миллий кийимларда юришади.

Баҳайдод соҳиб эҳтиётсизлигим Иноқни ранжитдимикан, деб ўйлаганди. Аксинча, ясатилган дастурхонига кўзи тушиб, унинг юзларида мамнунлик аломати пайдо бўлди. Буни атрофидагиларга сездирмасликка уринсада, Баҳайдод соҳиб пайқади. Тулкиликни меҳмонидан ўтказиб, буни такаллуф пардасига ўради:

— Хуш келибсиз! — деди очик чеҳра билан. — Дастур-хонимизга марҳамат, соҳиб.

— Қелғонинғиз хабарин эшитиб, зиёратинғизга шошилдим, соҳиб, — деди у ва ўзигина тушунадиган қилиб давом этди. — Камёб “мол”лар сиздағина бўлур. Бизга кераклукин-да кетурғондурсиз.

— Албатта, соҳиб. Аввалан чанқовбости қилурмиз, сўғун кўрсатурмен.

— Маъқул, соҳиб, маъқул. Ошиқич юмушимиз йўқ.

Хизматкорларнинг бири қаҳва келтирди. Бир пиёладан ичилар-ичилмас овқат ҳам тайёр бўлди. Иккинчи хизматкор бир лаган сергўшт димламани сузиб дастурхонга тортгач, хўжайин уларга жавоб берди. Изиддин иноқнинг бу ерда анчагина ўтириб қолиши тайин эди. Турганида анча кеч бўлади. Ҳинд савдогарининг тунда Бухоро кўчаларида юриши хавфли, миршаблар тутиб олишса овора қилишади. Шу сабабдан хизматкорларига дўконда тунаб қолмоқчилигини уйидагиларга хабар қилишни тайинлади. Улар кетишгач, Баҳайдод соҳиб хонтахта тагига қўйилган суроҳийлардан бирини олиб очди ва каттагина қадаҳларга тўлатиб шароб қуйди. Илк қадаҳни меҳмонига ушлатгач қисқача кечикиши сабабини айтди:

— Таниш савдогар кемага ўтуруб Янғи Дунёга кетганига олти ой бўлғонида Гоадаги уйига етдум. Бо қайтурин кутудим. Қайтқач “упаи дўзахий”сидин бир ҳиссани олдим-да, ортқа қайтдим.

У “упаи дўзахий”дан икки ҳисса келтирганини негадир яширди. Гапини тугатар-тугатмас қўлидаги қадаҳни симириб бўшатди. Ўзига тикилиб турган Иноққа эътибор ҳам бермади. Қадаҳини хонтахтага қўйиб, қўйнидан чарм халтача чиқарди ва Изиддин иноққа узатди. У халтачанинг ўртасидан ушлаб, бош ва кўрсаткич бармоқлари билан эзиб кўрди. Ушлагани тошдай қаттиқ туюлганидан ҳайрон бўлиб сўради:

— Ўта қаттиғ нимарсадурми бул?

Баҳайдод соҳиб жавоб ўрнида қадаҳга ишора қилди: “Аввал ичинг”. Иноқ ишорани тушунди. Бир сўз демай

қадаҳни бұшатиб қайтаргач, “гапир” деган маънода яна унга тикилди. Баҳайдод соҳиб тоқатини синамоқчи бўлгандай, қадаҳларни қайта тўлдирди. Ўзиникини индамай симириб, қадаҳини секингина хонтахтага қўйди. Бу гал таклиф ё ишора кутиб ўтирмай, Изиддин иноқ ҳам ўз улушини ичиб юборди. Дастурхондаги у-булардан озроқ тотингач, Баҳайдод соҳиб тилга кирди:

— Ушлаб турғонингиз қаттиғ нимарса чарм халтачадаги кичик шишачадур. Сўрағонингиз “мол” шу идишда. Ул ўйлағонингиздай қаттиғ эрмас, унга ўхшаш упадур. Шул сабаб “упаи дўзахий” дерлар. Они Янғи Дунё ҳиндуларини айрим жодугарларига махсус ашёлардин махсус усуллар била ясаб билурлар. Бировга асло бермаслар. Шул сабаб они топиб кетурмоқ ўта мушкулдур. Эски Дунё аҳлидин бу хавфлик касб била бир кишигина—Гоадаги танишимгина шуғулланур. Ул ёшлиқдин ерли ҳиндулар орасида санқиб, жодугарларини-да ишончларига кирур. Сўғун сирларидин воқиф бўлуб, ондин фойда чиқарурни эплагон ягона овруполиқдур.

— Эски Дунё, Янғи Дунё деғонингиз недур — ул дунё, бул дунё демоқму? — сўради Иноқ ҳайратланиб.

— Асло ундоқ эрмас, — Баҳайдод соҳиб шошилинич изох берди. — Эски Дунё деғонлари ерни биз яшаб турғон қисмидур. Бундин тўрт юз йиллар муқаддам овруполиқ подшоҳларни қутқуси била бир гуруҳ сайёҳ ва дорғалар бойлик илинжида Ҳиндустонни ахтариб баҳри муҳитқа¹ равона бўлурлар. Сувда адашиб-улоқиб юриб, кунларни бирида улкан қуруқлуққа чиқиб қолурлар. Они Ҳиндустон деб янглиш ўйларлар ва аҳолисини-да Ҳиндулар деб билурлар. Кейинги сайёҳлар аниқларким, ул қуруқлуқ Ҳиндустон эрмас, тамом ўзга бир қитъадур. Янғи Дунё номи шундин қолғон. Они эмди Амриқо қитъаси дерлар.

Изиддин иноқ “Амриқо” сўзини қачондир, қаердадир эшитган. Бу атаманинг нимани англатишига аҳамият бермаганди. Ўзича Оврупо шаҳарларидан бирининг номидир, деб ўйлаганди. Бухоролик йирик арбобнинг

¹ Баҳри муҳит — океан.

олам тўғрисидаги тўмтоқ тасаввури Баҳайдод соҳибни лол қолдирди. “Шундоқ думбул каслар қўлидаги юртнинг истиқболи қандоқ бўлур?” – ўйлади ўзича. Юзларида заҳарли бир киноя зоҳир бўлди-ю, буни енгил кулги пардасига ўради.

– Ошнонғиз ҳинду жодугарларин сирин билғон бўлса, вақт ва маблағ сарфлаб нечук¹ Амриқога борур, Оврупони ўзинда ясаб сотса бўлмасму? Баъдаз, ўз молин не ваҳҳдин Ҳиндустонга кетуруб сотур?

– Ҳинду жодугарлари сирларин қабилadoшлариға-да билдурмаслар. Сир сақламаса, оларни жодугарлиқи қайға борур? Ошнам тилло сарфлаб, олардин тайёр молнигина олур. Оврупода “упаи дўзахий” савдосин йўлга қўймоқ Осиёдағичалиқ қулай ва хавфсиз эрмас. Осиё – сирлар сандуқи. Бунда бир сирни билғон кас они ўзи била туфроққа олиб кетур. Оврупода ондоқи кам бўлғонлиқдин, фош бўлмоқ эҳтимоли ортуқдур. Баъдаз, Ҳиндустондай улкан минтақадин бул молға йилиға кўпи била тўрт ё бештағина харидор чикур. Қолғонлари биз киби бошқа минтақалардин борурлар. Осиёда йилиға ўнлаб одамларни изсиз йўқолмоқи, дарёға тушғон томчиға қиёс.

Изиддин иноқ диққат билан қулоқ солаётганига қарамай, ҳамсуҳбатининг бир гапига тушунса, бирини умуман фаҳмлай олмади. Буни Баҳайдод соҳиб сезди ва лафзини зое кеткизгиси келмай, суроҳийда қолган шаробни қадаҳларга бўлиб қуйди. Қадаҳлар тўлинқи-рамагач, хонтахта тагидан иккинчи суроҳийни чиқарди.

– Айтқонларим тамом бефойда каломлардур, – деди тўлдирилган қадаҳлардан бирини ҳамсуҳбатига узатиб. – Қани, олдук, сўғун фойдалиқ юмушлардин сўзлашурмиз...

Одатда рўпарасида ликиллаб турадиган савдогар шаробнинг таъсирида тобора баландроқдан кела бошлади. Ҳали ялчителиб бирор нарса емаганидан, кейинги қадаҳдан сўнг шаробнинг кучи бижиллаб, Изиддин иноқнинг ҳам миясига урди. Шу сабаб Баҳайдод соҳибнинг муомаласидаги такаллуфсизликка эътибор бермай газакка ёпишди ва димламанинг ҳил-ҳил пишган гўштидан

¹ Нечук – нега, нима учун?

катта бир бўлагини олиб оғзига тикди. Уни чайнаб ютар-ютмас юмшоқ нонга ёпишди. Газак, гўшт ва нондан навбати билан оғзига тикиб, хорислик билан ютаётганидан томоғида туриб қолдимиз, бирдан ҳиқичоқ тутди. Босиб қаҳвадан ичди-ю, ҳиқичоғи босилмади. Шунда Баҳайдод соҳиб қадаҳларни яна тўлдириб, бирини унга узатди:

— Муни ичинг, ҳиқичоқни шул босур, — деди.

Изиддин иноқ қадаҳдаги шаробни индамай симирди. Охирги ютумларда энтикиб, майнинг бир қисми лабларининг четларидан тошиб чиқди ва соқолларини ювиб, кийимига оқиб тушди. Тумшуғи бўшроқ ушлаб сўйилаётган хўроздай икки-уч марта “қийқ-қийқ” деганга ўхшаш товуш чиқарди-ю, ҳар қалай, ҳиқичоғи тўхтади. Қисинқироқ кўзларидан тирқираб чиққан ёшни артаркан, энтикиб елкадан нафас олди. Унинг маст бўла бошлаганини пайқаган Баҳайдод соҳиб ижирғаниб қўйди: “Ҳолинг шул эркан, бўш курсоққа босиб ичиб нетардунг!” — деди ичида. У бир қадар ҳушини тўплаб олди. Меҳмонига “кет” деб бўлмасди. Боз устига ўзи келтирган захри қотилни ишлатиш йўллариини ўргатганича йўқ. Буни тушунтириб жўнатмаса, эрта-индин яна келади. Унинг бу ерда пашшахўрда бўлавериши бошқаларнинг диққатини тортиши шубҳасиз. Бу хавфнинг олдини олиш учун уни ортига қайтмайдиган қилиб жўнатиши керак. Нима қилишини билмай бош қотириб турганида Изиддин иноқ сал ўзини тутиб олгандай бўлди ва амр қилди:

— Қуюнг, соҳиб!

— Эмди маст бўлурсиз, ичмағонинғиз хўброқ эрди.

— Мени маст бўлур деб ким айтди сен... сизға, қуюнг! Айтилгон “мол”ни топқонинғиз эсасиға¹ бир гашт қилсақ не бўлибдур, соҳиб.

Баҳайдод соҳибнинг қадаҳларни яна тўлатишдан бошқа чораси қолмади. Тихирлик қилаверса, Иноқнинг ғазабига йўлиқиб қолишдан чўчиди. Маст одамнинг, устига устак, амалдорнинг ғазабидан алҳазар! Бу — яхшилик келтирмайди. “Не бўлса бўлди, — ўйлади

¹ Эсасиға — эвазига демоқчи.

тўлдирилган қадаҳни унга узатиб. — Менга деса тўнғуз қўпмасму!”

Изиддин иноқ бу гал майни олдингилардек хорислик билан сипқормади. Қўлига ушлаб, Баҳайдод соҳибга имо қилди: “Сиз ҳам олинг!” У энди ичмоқчи эмас эди, лекин рад этишга ботинмади. Меҳмон бусиз ҳам ўзидан бир қадах ортиқ ичди. У-бу деса шуни миннат қилиши мумкин. Қадаҳини ноилож кўтарди ва шаробни секин-секин оғзига тўплай бошлади. Шериги ичиб бўлай деганида қадаҳини тўлиқ кўтарди. Оғзига сиғмаган шароб ияқларини ювиб олдиға тўкилди. Бунга эътибор бермай шошилишч ўрнидан турди ва ташқарига югурди. Эшикдан чиқибоқ оғзидагини фаввора қилиб ерга тўкди. Гўё қўсаётгандай икки-уч марта ўхчиди. Нарироқда юрган бозор қоровули Шукурбой унга ажабланиб қаради. Аммо сездирмай терс ўгирилиб кетди. Аллақандай ҳинди савдогар билан неча пуллик иши бор. Ичиб мастликдан қўсаётган бўлса, тонгла қиёматда жавобини ўзи беради. Шукурбой қоровул уни суяб, кийимларини бетаҳорат қилиб олгани бўлмаса, қандай ёрдам қилоларди...

Баҳайдод соҳиб қайтиб кирганида Изиддин иноқ қип-қизариб, баҳузур овқат тановул қиларди. Уни кўргач, ўзини дадил кўрсатиш учун кулди:

— Маз...занғиз йўқ, ссоҳиб, — деди киноя билан. — Ш...—шундоқ зўр ним...марсани тўкуб рр...расво қилдинғиз.

— Йўл сўққуси, соҳиб, — деди у ўзини сархушликка олиб. — Йўл сўққуси мени бисёр толиқтурди. Бул ҳорғинлиқ ҳали-замон даф бўлурға ўхшамас.

— Айтқонча... Кетурғон ним...марсанғиз унга ўхшаса, нуч...чук они шиш...шаға солурлар. Ччарм халтачани ўзи бўл...лмасму?

— Бўлмас, соҳиб. Бўлмағоники, йўл оғир, киши кўб терлайдур. Тер чармға сўрулуб упаға, ондин заҳари қайтуб, киши баданиға ўтмоқи бор. Бул — ҳалокат, они кетурмоқға кўшиш қилғонни ўзи қурбонға айланур.

— Ўҳ-хўў, ш...шунчалиғ хавфликму ул?

— Бекорға “упаи дўзахий” демаслар.

Изиддин иноқ бу заҳарнинг ҳалокатли таъсири борлигига негадир унчалик ишонмаганди. Қизиқ устида пул бериб уни Ҳиндистонга жўнатганидан озроқ афсусланган пайтлари ҳам бўлди. У кўпроқ берган тиллаларига ачинганди. Энди ишонди. Қизиқиши кучайиб, бир йўла ишлатиш йўллариини ҳам билиб олмоқчи бўлди-ю, фикридан қайтди. Назарида бу заҳар тасаввур қилганига нисбатан ҳам хавфлидай туюлди. Баҳайдод соҳиб айтганларидан ниманидир унутиб, ўзи талафот кўриб қолишдан чўчиди. Шу сабаб кетиш олдидан батафсил сўраб билмоқчи бўлди. Сўзларни чайнаб қолганига қарамай, ўзини ҳамон тетик ва хушёрман, деб ўйламоқда эди. Хонтахтадаги суроҳийга кўзи тушиб, яна ичгиси келди.

— Қуқ...кюнг! — деди чайналганича қўл силкиб.

Баҳайдод соҳиб ичдан ғижинди, бироқ “лом” демай қадахлардан бирини тўлдирди ва Изиддин иноққа узатди. У ҳам бир сўз демай қадахни бўшатди. Шаробнинг кейинги қултумлари яна оғзининг икки четидан тошиб чиқиб, соқоли узра кийимига тўкилди. Бу роса маст бўлиб қолганидан дарак эди. Бир муддат Баҳайдод соҳибни ҳам унутиб, нималарнидир валдираб ўтирди-да, ёнбошига “шилқ” этиб қулади ва уйқуга кетди. Энди уни уйига жўнатиш нари турсин, уйғотиб ҳам бўлмасди. Уйғотгани билан отда эплаб ўтиролмасди. Бирор жойда қулаб қолса, товони Баҳайдод соҳибнинг бўйнига тушади. Шунинг учун устига енгилроқ бир кўрпани тортиб қўя қолди.

Изиддин иноқ тарракдай қотиб ухлади. Чарчаган ва ҳолдан тойганига қарамай, хурраги Баҳайдод соҳибга уйқу бермай, тун бўйи безори жон қилди. Бир томони шундан, бир томони бегоналар пайқамай кетиб олсин деб, уни субҳи козибдаёқ уйғотди. Боши симиллаб оғриётганига қарамай, Изиддин иноқ ўрнидан турди. Баҳайдод соҳиб чарм халтачанинг оғзини очиб, ичидаги шишачани чиқарди. Оғзидаги сурғични пичоқнинг дастаси билан уриб кўчирди. Кейин тиқинини қандай очиш, ичида кўринаётган упани қандай селиш ва

қурбон уни қанча вақт босиб туриши лозимлигини бирма-бир тушунтирди.

Баҳайдод соҳиб назарда тутаётган усул Бухоро шароитида, айниқса, аслзодаларнинг турмуш йўсинида иш бермай қолиши мумкин эди. Бу хонадонларда тўшанчи солинмаган тақир ерни ҳеч ким босмайди. Ҳатто болалар ҳам ташқарига камдан-кам ҳолларда оёқ яланг чиқади. Ёши каттароқларнинг ҳаммаси маҳсида юради. “Упаи дўзахий” бўсағага сепилиши керак эмиш. Хонадон эгалари уйларини доимо ораста тутишади. Остоналарида сарғиш-қизғиш рангли бегона гарднинг пайдо бўлиб қолганини сезганлари заҳотиёқ қиртишлатиб, ўрнини супуртириб ташлатади. Бу қанча машаққат ва оворагарчиликлар эвазига келтирилган юз тиллолик “мол” кир ўрага ташланди дегани. Шуларни ўйлаб, Изиддин иноқнинг боши оғриётгани ҳам эсидан чиқди.

— Бул заҳри қотилдин фойдаланурни бошқа йўриқлари йўқму, соҳиб? — сўради у. — Масалан, ҳаммом ё ҳовуз бўйнинда.

— Ҳаммом — жамоат жойи, упани сездурмай бировни оёқи остига селмоқ душвордур, — жавоб берди у. — Кўруб қолурлар. Боз бегуноҳ кимсаларни-да заҳарлаб қўюр. Бо бировға зарар еткурмай ювилиб кетмоқи-да бор.

— Алалхусус, соҳиб, мўлжалдағи кас ишдин чиқмоқи учун упани неча муҳлат босиб турмоқи лозим бўлур.

— Яхши босса эки дақиқа кифоя, оёқиға илашғон гард ўн беш дақиқаларда қониға сингишур. Шул фурсат оралиқида оёқин ювиб қўймаса, эки соатлардин сўғун “ўлур”. Лаҳатдин чиқоришғонларида андоми шундоқ ўзгарурки, они ота-оналарида таниб билмаслар. Ақли умрбод заифлиғича қолғай: хотираси тамом сўнуб, кечмишларин эслаёлмаслар, келажаклариға бепарво бўлғайлар. Хулосаи калом, яхшиғина ишчи ҳайвонға айланур.

— Эртароқ ювиб қўйса-чи?

— Ундоқда “ўлмоқи” чўзулуб, “тирилмоқи” тезлашур. Андомидағи ўзгаришлар камроқ бўлур. Ақли чекдин ортуқ заифлашмас — вақтлардин сўғун хотираси жойиға тушуб, кечмишин эслаб қолмоқи-да бор.

— Ундоқда гўридин чигормай жаҳаннамга равона қилинғони беҳроқ экан.

— Бул фикрингиз абас¹, соҳиб, қурбон тирилғач инграр, овоз берур. Они мозор шайхи ёким ўшал атрофларда юриғон кимса эшитур. Хонадонига хабар йиборуб, мозорин очурлар. Сўгун ков-ков бошланур. Сози шулким, упани босғоч, қурбонни сувға йўлатмай турмоқ ва зудтар мозорға қўйдуруб, они тундаёқ олиб кетмоқдур. Олиб кетмоқ ва узоққа элтиб, қул қавлида сотиб юбормоқ...

— Хотирингиз жам бўлсун, соҳиб, буни иложин ясармиз!..

Изиддин иноқ Баҳайдод соҳиб пешкаш қилган отига зўрға миниб йўлга тушаркан, зимдан атрофга кўз югуртирди. Жон зоти кўринмаганидан кўнгли тинчиб, отининг юришини тезлатди. Бироқ қоровулхонасида уйғоқ ётган бозор қоровули дарчадан қараб, уни аниқ кўрди. Шундай йирик амалдорнинг қандайдир бир ҳинди савдогарнинг дўконида тунаб қолганидан ҳайратланди. Баҳайдод соҳибнинг аввал оқшомда қусаётганини эслаб, у билан шаробхўрлик қилиш мақсадида келган бўлса керак деб ўйлади. Бундан ҳайрати бадтар ошди. Бухорода қўлга тушган шаробхўрлар ками ўласи қилиб дарраланар, зиндонбанд қилинади. Ёмонликка олса ўлдириб юборишлари ҳеч гап эмасди. Халқдан шарият йўриқларига амал қилишни талаб этадиган айрим давлат ва дин арбобларининг ўзлари на шариятга ва на тариқатга амал қилардилар — пана-панада кўнглиларига келган номашру ишларни амалга ошираверардилар. Халқдан нимани яшириб бўларди: “Яширин қочсанг, ошқора туғурсан” — деган кинояли мақол шуларга қарата айтилган бўлса ажабмас.

* * *

Режасини амалга ошириш йўлларини излаб, Изиддин иноқ обдон бош қотирди. Ниҳоят, топди ҳам. Ишнинг бошланишини Абдубори бажаради. Бунга уни пухта тайёрлаган. Сўнгги дақиқаларда кўрқоқлик қилиб, панд

¹Абас — бефойда, хом, нотўғри.

бермаса бўлди. Жасадни қазиб олиш ва олиб кетиш учун эски танишлари — Болабой қароқчи билан шеригини топиб гаплашди. Вақтни чўзмаслик учун уйда йиғилиб, қайтадан маслаҳатлашишди:

— Бул юмуш анча қатгис кўрунади, тақсир, — деди Болабой кутилмаганда. — Биз мол ҳайдадук. Якка-ярим юриғонлар кезлашса шип-шийдам қилиб таладик, чет-чеккалардағи уйларни босдик, бир-да ярим одам-да ўлтурдик. Локигин, бул сирадағи юмушга зинҳор бормадик...

— Бул юмуш сизга хамирдин қилни суғурғондай гап, доғи хавфсиз, — Иноқ унинг гапини бўлди. — Жонинғизни гаровга тикиб, ўнлаб уйни боссанғиз-да, ўнлаб йўловчини талағонинғизда-да, мендин олғончалиқ нақдина ололмассиз.

Жиноят оламида ҳам бозордагидек “савдо” борлигини Изиддин иноқ яхши билади. Шу туфайли Болабой тутун қайтариб, нархини оширмоқчи бўлаётир, деб ўйлади. Қўйин чўнтагидан эллик тилла жойланган ҳамён чиқариб олдиға ташлагач овози ўчди. Аслида улар хавфсизроқ иш бўлса, ўн беш-йигирма тангага ҳам рози эдилар. Унда иш Изиддин иноқ ўйлаганидай бажарилмаслиги мумкин. Озгина пала-партишлик чоҳга қулаш хавфини туғдиради.

Бу қароқчилар бир замонлар жиноят устида Иноқнинг қўлига тушишган. Вазифаси ўғри-қароқчиларни тутиш бўлмаса-да, қўлига тушганларни келтириб, тегишли жойга топшириши керак эди. У бундай қилмади: қачондир шуларнинг ҳам “хизмати” асқотиб қолар деган фикрда убуларини олиб, ўзларини муқаррар ўлимдан силлиққина қутқариб юборди. Буни қароқчилар унутишмади — кейинчалик бир-икки шубҳали ишларда қўллаб юборишди. Баҳонада ўзлари ҳам бир нимали бўлиб қолишди.

Овози ўчганидан билдики, Болабойни ҳамён чалғитди. Изиддин иноқ ўғлига ўгирилиб, унинг нима қилганини сўради:

— Шунқорбек эртаға мени уйларида кутадурғон бўлди, — деди у керилиброқ. — Они шунга кўндурдум.

— Юмушинга берк бўл, бола! — Отаси ишонқирамай яна тайинлади. — Ҳаёт-мамот олишувида иккиланиш-

ларсиз турилур. Бўшашмағил ва айтқонимни ўрниларига еткур. Оларни қитмирлиқлари зинҳор эсингдин чиқмасун!

Иноқ тилга олган “қитмирлик” Абдуқаюм тўқсабо у қолиб Сирожиддин парвоначи билан куда бўлгани ва Абдуборининг Музаффар ҳузуридан шармандаларча ҳайдалганигина эмасди. Шунқорбекнинг валиаҳд билан яқинлиги ва унинг воситасида амир дарборидан юқори мансабни эгаллаганига ҳам ҳасад қиларди. Сўнгги бирикки ой ичидаёқ илгари уни паноҳ тортиб юрган бекларнинг аксарияти Тўқсабо томонга оғиб кетганлиги ўтдан олиб чўққа соларди. Бунини Абдубори билади. Аммо ундаги ҳасад отасиникидан асло кам эмасди.

— Бизга бугун хизмат йўқми? — сўради Болабой. — Йўқ бўлса кетурмиз, эрта кечлатиб келурмиз.

— Сизлар, — ҳукм қилди Иноқ. — Шунда қолурсиз. Шомдин сўғун мазоратни кузатурға борурсиз — мазор шайхи не қилур, таомға уйига кетурми ёхуд кетуриб берурларми — борини аниқларсиз. Тонгга яқин қайтиб, шунда қўнурсиз. Кечғача бировға кўрунманғиз. Ёбичурунғизни хонага киритиб берурлар. Қолғон юмушларни сўғун келишурмиз...

Қароқчилар унинг мақсадини англашди ва ҳеч нима сўрашмади. Ота-бола чиқиб кетишгач, Болабой шеригининг аспак¹ сўргандай тароватсиз юзига тикилиб деди:

— Кўрдингми, Жангир, буларни ишлари пухта, туя ютсалар қуйруғин кўрсатмасқа уринурлар.

— Бир мўғадакни² олар айтқонча қай-қаёнларга элтиб ўлтурмай, — тўнгиллади Жангир. — Қумда сўюб ташлаб, ортқа қайта берурмиз.

Болабой унинг яноқ суяклари туртиб чиққан юзлари ва маъносиз боқаётган кўзларига синчиклаброқ тикилди. Бесабр ва тезоблигини билади: “иши”ни тез битириб, дарҳол бошқасига қўл уриб кетишни маъқул кўради. Бу тарзда иш юритишнинг даромади кўпроқ бўлса-да, ғалваси ошиб тушиши мумкин. Бир ҳудудда қилинган

¹ Аспак — дарахт ширасини сўрувчи қалқондор ҳашарот.

² Мўғадак — қўл-оёқсиз киши, бу ерда яроқсиз, чиқинди маъносида.

жиноятнинг изи совумай иккинчисига қўл уриш — фош бўлиш эҳтимолини кўпайтиради. Буни шеригига тушунтиришга кўп уринган-у, фойдаси кам бўлган. Уни мулоҳаза билан иш қилишга ундашнинг бошқа воситаларини ишга солмаса бўлмаслигини фаҳмлади.

— Мўғадакни суропини қандокдур захри мавҳум била ростлаб қўюрлар, — деди босиқ гапириб. — Бироқ, Иноқ они ўлтурмоқ ниятида эмас, бул дунёда хор-зор бўлиб юрмоқини хоҳлайди чоғи. Сен айтқон ишни қилсақ, шартни бузурмиз. Буни ул қай йўл била бўлса-да аниқлар ва пойимизга тушур. Изиддин иноқ — хавфлик одам, буни унутма. Ондин фойда истасақ Сирдин¹ ўтқуриб тўқайдаму, чўлдаму бировга пулламоқимиз лозим. Онингдек бақувват қуллар қиммат турур. Қайтқоч, Иноқни тиллоларига ярмоқ² қилуб, кўп йиллар еб ётмоқимизга кифоя қилур.

Болабойнинг гапи Жангирга маъқул бўлганидан индамади. Шомгача ухлаб олиш мақсадида қўйни ва қўнжларидаги ханжару пичоқларини кўрпалари тагига бекитиб, ўтирган жойларига чўзилишди...

Эшик икки-уч марта секингина тақиллади. Қаттиқ ухлаётганига қарамай, қароқчилар сапчиб туриб пичоқларига ёпишишди. “Тарки одат — амри маҳол” деганларича бор, йўлтўсар ва қароқчилар қотиб ухлашса-да, қулоқлари “уйғоқ” бўлади. Вақт ўтгани сари бу кўникма қон-қонларига сингиб, сал шитирлашдан сапчиб кетишади.

Ташқаридан Изиддин иноқнинг овози эшитилди:

— Вақт етди, тамадди қилиб олинглар.

Атрофни тун пардаси ўраб келарди. Кишини лоҳас қиладиган кундузги иссиқнинг тафти озроқ пасайган. Уйқудан турганлар тезгина ювиниб, апила-тапил кечки таомга ўтирди. Овқатдан сўнг ханжару пичоқларини қўйни ва маҳсиларининг қўнжларига тиқиб, дастурхонга фотиҳа ҳам қилмай Изиддин иноқнинг топшириқларини бажаришга кетишди. Биронтаси кўриб қолишидан қочиб, йўлдан четроқдан юришди.

¹ Сир — Сирдарё.

² Ярмоқ — ем, бу ерда қўшимча маъносида.

Қабристон маҳалла сўнгидаги уйдан бир чақиримлар нарида — шаҳар ташқарисида бўлиб, Тангрикул исмли бақувватгина бир киши шайхлик қилади. Шомдан кейин уйига — бола-чақалари ёнига бир-икки соатга бориб келгани бўлмаса, вақтини мудом мазор хонақоҳида ўтказди. Кундузлари келган-кетганларга қараб, яқинларининг қабрларига олиб боради. Ёшроқ бўлишса, қуръон тиловатини ўзи қилади. Кўнгилларидан чиқариб берган бир-икки танга садақалари ва мазоротга қарашли икки танобча вақф ердаги тирикчилиги билан рўзгор тебратди. Кечалари қабрларни, айниқса янгиларини, дайди итлар ва бошқа йиртқичлардан қўриқлайди.

Ўша куни Тангрикул итини қабристон дарвозасига боғлаб, уйига кетаётган эди. Уни Болабойлар узоқроқдан кўришди ва ўзларини панага олишди. Ит юлқиниб ҳуравергач, Тангрикул ортига қайтди. Эгаси қайтгач, овози бир оз ўчди-ю, бутунлай тўхтамади. Бироқ олдингидай зарда билан юлқинмади. “Шу атрофда бирор ҳайвон юргандир” — ўйлади Тангрикул ва мазоротга кириб озроқ айланиб юрди. Нима бўлса чўчиб қочар, деган хаёлда ора-сира овоз берди: “Ҳайт, кишт-кишт! Тур йўқол!” Бирор шубҳали шарпа сезмади. Итнинг ҳам овози ўчгач, хотиржам уйига кетди.

Орадан хийлигина вақт ўтди. Ерга қапишиб ётавериш жонига тегиб:

— Энди не қилдук? — сўради Болабой томонидан Жангир деб номланган йигит.

— Итни тинчитурмиз, — у бамайлихотир жавоб берди. — Билакс эртага-да ишни белига тепур. Они шундоқ уҳдаламоқ лозимки, биров ўлтурғонин кимса сезмасун.

— Буни ўзум маромига еткурурмен.

Жангир чап билагига қандайдир латта-путталарни яхшилаб ўрагач, анчайин йўловчилардек қабристон хонақоҳи томон юришди. Ит яна ҳура бошлади. Аввалига пастроқ ва осойишта овозда, келаётганлар йўлдан чиқиб қабристон дарвозасига бурилишгач, жон-жаҳди билан юлқиниб ҳура бошлади. Товуши маҳалладагиларга ҳам

эшитилиши мумкин бўлганидан, Жангир тезлаб бориб итнинг гирибонидан олди. Боғловдаги итни даф қилиш осон: юлқинганида ипи орқага тортиб, тик туради, душманига бўғзини ўзи тутиб беради. У ўнг қўли билан томоғидан қаттиқ қисиб, қопмоқ учун оғзини очганида латта ўралган чап билагини зарб билан уриб танглайига ўткизиб юборди. Итларнинг ўртадаги тишлари текис ва тўмтоқроқ бўлиб, узиб олишга эмас, чайнашга мослашган. Кучли қўл бўғзини омбурдай сиқиб турганидан нафас олиши қийинлашиб, оғзидаги латта ўралган билакни дуруст чайнай олмади. Бир оздан сўнг ҳолсизланиб, шалайим бўлиб йиқилди. Қанчалик типирчиламасин, томоғини қаттиқ сиқиб турган бармоқлар бўшашай демасди.

Жангир чалажон итнинг қорнини тиззаси билан босиб-босиб юборди. Ҳар босганида ичидаги ҳаво тариллаб ташқарига чиқарди. Ит батамом ўлгачгина кекирдагини қўйиб, қўлини авайлаб оғзидан чиқариб олди.

Итни шундай қолдиришса, одам ўлдиргани билиниб қоларди. Ишнинг қолганини Болабой ниҳоясига еткизди: олд оёқларидан бирини қайириб синдирди. Хонақоҳ олдида қолдирилган сув тўла обдастани келтириб оёқлари, бош ва елкаси, тумшукларининг йиртқич тишлаши мумкин бўлган жойларини ҳўллаб чиқди. Шу жойларга ханжарининг учини ботириб, илиб-илиб юборди. Қулоқларининг икки-уч жойини тешди ва тигнинг ён томони билан йиртди. Барча иш поёнига етгач бир четга ўтиб, қўли ва ханжарини тозалаб ювди. Обдастани жойига элтиб бирор жонвор ағдариб юборгандай ётқизиб қўйгач, бу ердан жўнаб қолишди...

Шом еб чиққан ой юқорига кўтарила бошлаган пайтда Тангрикул қайтиб келди. Итининг боғлаб кетган жойида ўлиб ётганини кўриб, тепасида бир зум гарангсиб турди. Қўли билан у ер-бу ерларини сийпалаб танасидаги намни ва жароҳат изларини сезд. “Нимадир талаб ўлдирган! — ўйлади ғазаби қўзиб. — Нима бўлдийкин? Унча-бунча йиртқичга бўй бермасди. Боғловдалиги панд бердимикан?”

Ипини ечиб мурдани бир четга олди. Қўлига инган сўлак юқини (намни сўлак деб ўйлади) ювиш учун

обдаста ёнига келганида, ағдарилиб ётганини кўрди. Итни ўлдирган ҳайвон ағдарган, деган фикр билан ортиқча эътибор бермади. Қолган сув билан қўлини наридан-бери ювди ва узун, пишиқ сўйилини олиб, эҳтиёткорлик билан мазоротни айланди. Шубҳали бирор нима пайқамагач ҳужрасига қайтди. Кетмон ва белкурагини олиб бир четдан — қабристон атрофига ўралган ихота ёнидан чуқур қазиди ва итнинг жасадини кўмиб қўйди. Назарида тириклигида одамларнинг қабрини садоқат билан қўриқлаган ҳайвонга ихота ёнидан бўлса-да, ҳар ҳолда ичкаридан, бир парчагина ерни ажратиш фарзи айндек туюлди...

Қароқчилар бекиниб ётган жойларидан Тангрикулнинг ҳар бир ҳаракатини ун чиқармай кузатишди. Ётиш учун хонақоҳ ичкарисига кириб кетгач, Болабой ўзича сўзланди:

— Бул “Шайх ул-машойих” кўрқоқлардин эмас. Ундин зинҳор-базинҳор эҳтиёт бўлмоқ лозим.

Жангир бепарво тўнғиллади:

— Довюраклики бошига етиб, ажалин тезлатур. Ҳарба¹ қилса ўлтуриб, мўғадакни ўрнига уни кўмурмиз.

— Тадорикин кўрмасанг ўшал гўрға ўзунг тушурингни ҳисобдин чиғорма, Жангирбой. Кўрмасмусен, ул ўта пишиқ-да бақувват. Сўйилин зарб била урса йўлбарсни-да аспаласопинга¹ жўнатур.

— Бундин бақувватларин-да тинчитқонмиз.

— Унда экидин бири бўлғон: ё биз қўллағон тадбир иш берғон, ё қурбонни кўрқоқлиқи...

Бирон нима безовта қилмаса, Тангрикулнинг бомдодгача ҳужрасидан чиқмаслиги аниқ. Чиққанида уларга на фойда ва на зарари бор. Бинобарин, бунда ер бағирлаб ётаверишларига ҳожат қолмаганди. Бекорга вақт ўткизгилари келмай, Изиддин иноқникига қайтиб кетишди.

¹ Ҳарба — ҳужум.

¹ Аспаласопин — асфаласофилин демоқчи, дўзахнинг энг таги.

ЎН БИРИНЧИ БОБ

Шунқорбек нонушта қилибоқ ишига шошиларди. Негадир отасидан ортда қолиб, бамайлихотир чой хўплаётгани онасини ҳам, Ҳулкар бонуни ҳам ажаблантирди.

— Нучук бемалолсен, — сўради Улуғойим ҳайрон бўлганини яширмай. — Юмушингга ошиқмассен?

— Уч кундурки Абдубори мултамас қилур, тарихдин айрим нимарсаларни тушунтурсам, — жавоб берди у. — Шунга девонбеги ҳазратларидин рухсат олгон эрдим. Ҳализамон Абдубори кўрунуш бериб қолур.

Улуғойим ўғлига анчадан буён бир гапни айтолмай юрарди. Ўйланиб туриб, мавруди келди деган фикрга борди ва дилидагини тўкиб солди:

— Абдуборини ошнолиқи барқарорлиқиға шубҳа қилурмен. Бироқ сен ўзунгни чандон беранг¹ қилурингға ҳайратдамен.

— Тўйимиздаги хизматларин унутдинғизму, — сўради у онасининг фикрини инкор қилиб. — Асоссиз айбжўлқинғиз қандоқ бўлди, эна? Рост, Абдуборида озроқ ичқаролиқ бор. Бул они агёр билурға тутқа² бўлмас. Беайб парвардигор, куни келурки бул нуқсидин қутулиб-да кетур.

— Ҳар не дерсен, айтқонинг рост келсун. Нединлиқин ўзум онгламасмен, бироқ они оёқ олиши дилимға ўтурушмас.

Абдуқаюм тўқсоба Изиддин иноқнинг Шунқорбекни куёв қилиш ниятида уйлариға келгани ва рад жавобини олиб кетганини Улуғойимға айтган эди. “Мен они минбаъд бизға терс бўлуб қолур, деб ўйлагон эдим. Шукрки, бундоқ бўлмади” — дея тўйларидаги хизматини алқаган эди. Эри уни алқаган эса-да, аёл эмасми, дилида чигал бир “тугун” қолганди. Балки: “Теги душман дўст бўлмас”, деган мақолни эслагандир. Шунданми, Абдубори уйлариға келганида гап-сўзлариға эътибор бериб, афтангоридаги ўзгаришларни зимдан кузатарди. Муомаласидан бирор айб топиб бўлмасди. Баъзи-баъзидагина

¹ Беранг — берилган, эътиқод қўйган.

² Тутқа — асос, важ, сабаб.

кўзларида самимиятдан йироқ, ирkit бир ифода чақнаб кетишини сезганди. Шу кичик аломат ҳам Улуғойимнинг ичини музлатарди, аммо сабр қиларди, буни чурқ этиб бировга айтмаганди.

У Абдуборининг қўлидан жиддий ёмонлик келади, деб ўйламасди. Пайти ва иложини тополса Шунқорбекнинг оёғидан чалиб юборадими, деб чўчирди, холос. Ўғлининг содда ва кўнгилчанлигини билади. Шу феъли панд бериб қўймаса, деб хавотирланарди. Аммо кўзларида бир зумгина липиллаб қоладиган билинар-билинемас ёқимсиз аломат туфайлигина Абдуборини айблаб бўлмаслигини тушунади. Ким билади, баъзан ҳамсухбатига совуқ назар билан боқиши йўргагида теккан бемаъни одатдир. Балки, кўзларида бирор иллат бордир...

Шунқорбекни ажаблантиргани — кутилмаганда Абдуборининг тарихга яна қизиқиб қолгани. “Жангномаи Насрулло”дан кейин у тарих ҳақида оғиз очмай қўйган эди. Нима сабабдан яна бу ишга жазм этди? Шу йўл билан валиаҳдга яқинлашишни хаёл қилаётганмикан? Шундай нияти бўлса хом ўйлаган — Музаффар боргоҳининг эшиклари унга тамом бекилган. Ўшанда валиаҳд “Асомиддин тўпчибошига ўтунг”, деб уни калака қилди. Буни тушуниб туриб яна эътиборидан хомтама бўлиш — сипоҳийларнинг қизил либоси билан шоп-шалопларини ихтиёрий елкага илиш демак. Музаффар Шунқорбекнинг юзини қилибми, олдинги сафар шунчаки хонасидан чиқариб юбориш билан чекланди. Яна шундай ҳол юз берса, у пачакилаб ўтирмас. Тўпчибошини чақиртириб: “Мана буни сарбозларинг қатиға қўшиб ол”, — дейди қўяди. Ҳукмини амирдан бошқа ҳеч ким ўзгартиролмайди...

Дастурхон йиғиб олингач, Шунқорбек ўз хонасига ўтди. Бир оздан сўнг ортидан Хулкар бону кирди:

— Сизга халал бермасменми, бегим? — сўради паст овозда.

— Менда юмушингиз борми?

— Йўғ-а, ўзум шундоқ...

Шунқорбек разм солиб, “ўзи шундоқ” кирмаганлигини пайқади.

— Гапинғиз бўлса тортинманғиз.

— Энамни айтқонлариға қандоқ қарарсиз, шуни билсам...

— Сиз қандоқ қарайсиз, ўшал айтилғонларда жон бор деб ўйлармусиз?

Ҳулкар бону бир зум тараддудланди:

— Айтсам кўнглунғизға ботурми?..

— Маълум бўлдики, Абдубори жўнинда сиз-да дуруст ўйда эмассиз. Сабабин билсам бўлурми?..

— Сабабин ўзум-да билолмасмен, наздимда кўнглида бир гидир¹ бордек. Муни сизға айтолмағон эдим. Яхшики, энам пайқабдурлар.

— Машойхлар кимсадин важсиз гумонланмоқни дуруст айтмабдурлар. Гумон — имондин аюрур, дерлар.

— Тўғри, бироқ...

— Кишидин яхшилиқ изланг, бекам. Шундоқ қилсанғиз они топурсиз. Ёмонлиқ ахтарсанғиз, они-да топурсиз.

— Бағринғиз ўта кенг, бегим, шул покдомонлиқинғизға сизни-да Амир масъумдек² “мушрифиди масъум” атағонлари жўяли бўлур эди.

Шунқорбек кулимсиради.

— Муболағанғиз чекидин ошди, Бону? Менда-да ўзум англамағон қусурлар бордур. Мендин фақат яхшилиқ излағонинғиз боис, они сиз илғамассиз...

Хизматкор Абдуборининг келгани хабарини еткизди-ю, суҳбатлари бўлинди. Ҳулкар бону чиқиб кетгач, хонага Абдубори кирди. Одатдагидек ҳол-аҳвол сўрашгач, Шунқорбек унга чой узатди. Кейин мақсадга ўтди:

— Сизни тарихни қайси даври, хусусан, кимни даври кўпроқ қизиқтирур?

— Темурбек даврини ўргансам...

Шунқорбек Амир Темурнинг бутун ҳаёт йўли, буюк салтанатни вужудга келтириш учун олиб борган тинимсиз курашлари ҳақида эринмай ҳикоя қилди. Айтган фикрларини далиллаш учун ибн Арабшоҳ, Али Яздий,

¹ Гидир — кир, ёмон ният.

² Амир масъум — бегуноҳ амир, Амир Шоҳмурод назарда тутилмоқда.

қолаверса, Темурнинг ўзи битган “Тузук”лардан иқти-
бослар келтирди. Абдубори гапларини берилиб тинг-
лаётгандай туюлганди. Кейин...

Тушга бориб ҳаво жуда қизиди. Уйнинг ичи дим бўлиб
кетди. Шунқорбек ҳикояларини Абдубори умуман
эшитмаётганини шундагина пайқади. Юзлари тундлашиб,
кўзларида қандайдир саросималик борлигини сезиб
ажабланди. Онаси билан Ҳулкар бонунинг гапларини эслади.
“Буни ростдин менда ғарази борму, — деган хаёлга бор-
ди. — Ғарази бўлғонида қўлидин не келур — суиқасд қи-
лурми? Бунга ботинмас — қўрқоқлиғи панд берур. Имкон
тобса оёғимдин чалурму? Буни-да иложин қилолмас —
дарборда Иноқ ва тарафкашларини эътиборлари суиқас —
иғволариға бировни қулоқ осмоғи гумондур”.

Шунқорбекнинг синчковлик билан тикилаётганини
кўриб, Абдубори кўзини олиб қочди.

— Сўзларимни тингламасиз, недин дилтанг бўлур-
сиз? — сўради ундан.

— Иссиқни тафти элиттиму¹, миям қайнаб бородур, —
баҳона қилди у. — Паришонлиғим боиси шундиндур...

— Ҳа, иссиқ забтиға олди.

— Ҳовузларингизға шумғиб чиқсақ бўлмасму?

— Маъқул, иссиқ мени-да элитмоқда.

Бухоролик бойларнинг аксариятида, амалдорлар-
нинг деярли ҳаммасида ҳовуз бор. Атрофи турли дарахт
ва буталар, гуллар билан ихоталанган бу ҳовузларни тиниқ
ва салқин суви, ёз жазирамасида бола-бақраларининг
чўмилиб туришлари учун ҳовли ёки томорқаларининг
бир четидан атай қаздиришади. Катта ёшдагилар ҳаммом
ё уйлари ёнидан махсус қурилган ғуслхоналарда ювини-
шади. Оқавасини ариқларга туширмай ҳовлининг бир
четига ёки ўрага оқизишади. Ҳовузларда чўмиладиган
ёш болалар ҳам сувга бурун қоқиш, тупуриш, совун
ёки сувни ифлослантирадиган бошқа воситалардан
фойдаланишни гуноҳи кабир деб билишади. Уларга
муҳими — лоҳас қиладиган иссиқларни енгиш учун сувга

¹ Элитмоқ — гангитмоқ, бўшаштирмоқ.

шўнгиш, бақир-чақир билан ҳовуз бўйлаб бир-бирини қулаб сузиш, жазирама офтоб тигида ётиб тобланиш.

Абдубори Шунқорбекни чўмилишга кўндириш бу қадар осон бўлар деб ўйламаганди. Одатда уйли-жойли эркаклар худонинг куппа-кундузида ҳовузга тушишдан истиҳола қилардилар. Ҳовлида юрган аёл, бола-чақанинг кўзи тушиши мумкин. Унинг чўмилишга ҳеч бир монеликсиз рози бўлганидан Абдуборининг юзлари ёришиб, дилидаги кинни унутгандай бўлди. Бундан Шунқорбекнинг дилида кўзғала бошлаган гумон саврнинг қоридек из қолдирмай йўқолди-кетди. Енгил кўзғалиб, шеригини ҳовузлири томон бошлади. Ҳурмат юзасидан ечиниш хонасига уни олдин киритиб, чиқишини пойлади. Кейин ўзи кириб ечинди ва илгакдаги шойи лунгилардан бирини боғлаб чиқди. У ечиниш хонасига кирган пайтда Абдубори лунгисининг липпасига қис-тириб, яширинча олиб чиққан “упаи дўзахий”ни ҳовуз бўйидаги ўриндиқлардан бирининг оёқ қўйиладиган жойини мўлжаллаб, шошилинч сепди ва шишачани чарм қопчиғи билан бир четга — ўтлар орасига отиб юборди. Бу орада сувга шўнгиб чиқишга улгурди. Шунқорбекнинг чиққанини кўргач:

— Оҳ-ҳо-оҳ! — деди ўзини роҳат қилаётгандай кўрсатиб. — Шўмғунг сувга, мазза қиласиз!

Шунқорбек ҳовузнинг нариги тарафидан калла ташлаб, бу қирғоққа сузиб ўтди. Абдубори сувдан чиқишига ёрдам бераётгандек қўлидан тортиб, ёнидаги ўриндиққа ўтқизиб қўйди ва зимдан оёқларига назар ташлади. Шошилинчда “упаи дўзахий”ни сал олдинроққа сепган экан, оёқларининг ярмичаси упани босиб турарди. Шунга қарамай Шунқорбек тездаёқ оёқларининг уч томонидан бошлаб, билинар-билиномас совуқ ва ёқимсиз бир ҳовур бижирлаб тепага кўтарила бошлаганини сизди. Хавотирланиб пастга қаради ва кўзи бўёққа ўхшаш қандайдир сарғиш-қизғиш гардни илғади. Қадамини четроққа босиб, тезлаб ўрнидан турди-да, ҳаялламай ҳовузга калла ташлади. Нариги томонга ўтиб оёқларини ювди ва шошилинч ечиниш хонасига кириб кетди.

Абдубори унинг ғайритабиий ҳаракатларини жимгина кузатди. Нима бўлганини билиб ўтирарди. Шу туфайли “нима бўлди?” деб сўраёлмади. Қилган иши шунчалик тез таъсир кўрсатганидан кўрқиб кетди. Шунқорбек хонага кириши билан утирган жойларига ҳовучлаб сув сепиб, “упаи дўзахий”ни ювиб ташлади ва зудлик билан ҳовузнинг тепароғига — сув кираётган жойга шўнғиб олди. Шунқорбек кийиниб чиққанида ариқча ёқасида оёғини юваётган эди.

— Сиз-да оёқингизни ювмоқдасизми? — сўради Абдуборидан. — Нени сездингиз?

— Шу... Оёқимни кафти ачишадур... — деди у мингиллаб. — Бирор нимарса бўлғондоқ...

Жавобни эшитиб, Шунқорбек беихтиёр ўтирган жойларига қаради. Оёқ қўйган жойларига сув сепилганини кўриб ҳайрон бўлди ва Абдуборидан яна сўради:

— Жойларимизни ким ювди?

— Мен...

— Нечун?

— Эрга¹ недур ёмон нимарса тўкулганму, бизни бул аҳволотга тушурди. Доғи бирор кимса босиб олмосун деган ўйга бордим...

— Дуруст қилғонсиз.

Отаси “упаи дўзахий”ни ишлатиш йўллариини тушунтираётганида оқибатини ҳам айтганди. Неча йиллардан буён ич-этини кемириб келаётган кин ва ҳасад кучлилиқ қилиб, ўша пайтда бу оқибатни теран ўйламади. Қайтага ҳарифини бир ҳамладаёқ даф қилиш йўли топилганидан севинди. Шунқорбекнинг бирданига сўлинқи тортиб қолганини кўргачгина ваҳимага тушди. Тезгина кийиниб ортидан борди ва хонасига кирди. Вужуд-вужудини қақшатаётган дардга тоб беролмай тўлғаниб ётганини кўриб чинакам даҳшатга тушди. Ранги ўчиб, овози қалтираб чиқди:

— Сизга не бўлди, Шунқорбек?

— Билмасмен! — у бошини зўрга кўтариб Абдуборига қаради. — Ўзингиз тузукмисиз?

— Уйга эртароқ етсамму дермен, мени-да тўла бўйим² оғриб келадур...

¹ Эрга — у ерга демоқчи.

² Тўла бўйим — бор вужудим демоқчи.

— Майлингиз, боринг!

Шунқорбек унинг чақчайиб турган кўзлари ва пахтадай оқарган юзларини кўриб, гапига ишонди. Шунга кўра, тезда жавоб берди. Эшикдан чиққунига қадар ўзини маҳкам ушлаб, чидаб турди. Кейин тўшакка ястаниб, тиришиб-буралиб ўн беш дақиқача ётди. Улуғойим билан Хулкар бону бошқа хонада нима биландир банд бўлиб ўтиришганидан, ҳолидан беҳабар эдилар. Қоқ тушда иссиқдан қочиб, кулбаларига бекинган хизматкорлар ҳам унинг уйга қайтганини пайқамай қолишди. Бир маҳал қандайдир иш билан хонага Норой кириб қолди. Шунқорбекнинг тиришиб ётганини кўриб, ҳуши бошидан учди. Югургилаб ўтиб суямоқчи бўлди ва сўради:

— Сизга не бўлди, бекзода?!

— Аъзойи баданим музлаб келаду. Зудтар энам била Хулкар бонунини чақиринг!

У Шунқорбекнинг бундай ҳолатда ётганини ҳеч қачон кўрмаганди. Довдираб иккинчи уй томонга чопди. Пешин намозини ўқимоқчи бўлаётган Улуғойимга кўзи тушибоқ бақириб юборди:

— Зудтар нариғи уйга ўтинғиз, Ойим! — деди нафаси тикилиб. — Бекзодам ўта беҳуд ётурлар!

Одатда унча-мунчага парво қилавермайдиган оғир карвон Норойнинг таҳликали овозини эшитиб, Улуғойим ёш сизғиб турган кўзлари ва қув ўчган юзларига тикилиб қолди. Дафъатан “нима бўлибди?” дейишга ҳоли етмади. Хаёлидан ярқ этиб Абдубори ўтди: “Ул бир бадкорлик ясағон! — ўйлади ичи музлаб. — Бир нимарса қилғон!” Қиблага тўғрилаб ёзмоқчи бўлаётган жойнамози қўлидан сидирилиб, гиламга тушди. Кафшини кийишни унутиб, маҳсичан ўғли ётган уйга югурди. Ортидан Хулкар бону билан Норой эргашишди.

Шунқорбек гоҳ ғужанак бўлиб, гоҳ оёқ-қўлларини ёзиб юбориб, юмалаб ётарди. Улуғойим нима қилаётганини билиб-билмай ўзини ўғли устига ташлади. Чалқанча ётқизиб юз-кўзларига тикилди: қорачиғи бир-мунча хира тортган, юзлари кунгурт тус ола бошлаганини илғаб, кўрқиб кетди.

— Во-о болам! — деди овозини баралла қўйиб. — Болам-а-а!! Сенга айтдим, ўшал касофат била ошночи-лиқ қилмағил деб. Сўзумга бовар қилмадинг. Мана оқибат — не бериб эдики, сен они едунг ё ичдичг?!

Шунқорбек ўзини қўлга олиб, қисилиб бораётган гиш-лари орасидан сизиб чиқаргандай товуш билан гапирди:

— Ундоқ деманг, эна, ул ҳеч нимарса бермади. Дастур-хонни ўзим очиб, ўзим ёпдим. Чойни-да ўзим қуйдим... Менимча ҳовуз сувиға бирор уфунат¹ аралашгон. Абд-бори-да новқосланиб² кетди. Киши ўзин ўзи зарарларму³

Шунқорбек Абдуборининг бегуноҳлигига, ўзи каби касалликка чалинганига қаттиқ ишонганидан гапни кўпайтирмади — ҳовуз бўйида қизғиш-сарғиш рангли унсимон нарсага кўзи тушганлигини айтмади. Буни кейин — тузалиб олгач, ўзи аниқламоқчи бўлди. У вужудини қамраб олаётган дарднинг ўткинчилигига ишониб ётарди. Идроки тобора сусайиб бораётганига қарамли, Абдубори босиб турган жойга назар ташламай хато қилганини англади. Афтидан, Шунқорбек босган нарсани у ҳам босган. Аксинча кўзлари олайиб ранги паға бўлиб кетмас эди. Эҳтимол, у ҳам азобланиб ётгандир...

— Табибқа одам ҳўнатсакму, бегойим? — деди Норой.

Ўғлининг дарди билан бўлиб, табиб чақиртириш Улуғойимнинг хаёлидан кўтарилганди. Тезда ўзини йиғиб Норойга буюрди:

— Бахшулла уйидаму, дарҳол топиб Зиёбой табибқа жўнат. Боши бориб, оёқи қайтсун! Бировни бек отаси била Парвоначи ҳазратларига йўлла. Олар ё Масжиди Калонда ё Аркда бўлурлар.

Норой топшириқларни бажариб, уйда қолган хизмат-корни эргаштириб кўрганида Улуғойим билан Хулқар бону Шунқорбекнинг музлаётган оёқларини зўр бериб уқалашмиқда эдилар. Эркак, ҳар ҳолда, эркак — у аёл-ларни қарийб мажбурлаб ташқарига чиқариб юборди. Беморни ечинтирди ва юзтубан ётқизиб елкаси, бели, қўл-оёқларини куч билан уқалай бошлади. Бот-бот елка

¹ Уфунат — зарарли нарса, микроб.

² Новқосланимоқ — касалланмоқ.

ва бел терисини эти билан кўшуб тортиб узма¹ қилди. Бу муолажа сал наф бериб, пешана-чаккаларидан маржон-маржон тер чиқди ва бир оз тинчланиб қолди. Сўнгра уни енгил кийинтириб кўрпага ўради-да, аёлларни ичкарига чақирди.

Ўғлининг манглайида йилтираётган терни кўриб Улуғойим қувонганди. Тер қўлига совуқроқ теккач кўрпа тагидан қўл юбориб, баданини ушлаб кўрди. Шу иссиқда қалин кўрпага ўралиб ётганига қарамай танасининг исимаганини сезиб ингради:

— Аллоҳим! Сенга не ёзуқим бор эдики, бул кўргуликни бошимга солурсен!

Қайнонасининг товушидаги чуқур ғуссани илғаб, Хулкар бонунинг кўзларида ғилтиллаб турган ёш қайнаб чиқиб, юзларидан оқа бошлади. Ёнидагилардан тортиниб, Улуғойим каби овоз чиқариб нола қилмаса-да, ич-ичидан куйинарди. Ўлим отли мудҳиш ҳақиқат ҳали улардан ҳеч бирининг, ҳатто гарангсиб бораётган беморнинг ҳам хаёлига келгани йўқ. Уларнинг дарду дунёлари бемор тортаётган азобни ҳис қилаётганлиги туфайлигина қоронғилашмоқда эди...

Абдуқаюм тўқсоба билан Сирожиддин парвоначи келишганида Шунқорбек анча тинчланган бўлса-да, тобора мадори қуриётган эди. Ораларида Изиддин иноқни кўриб, беҳос илон ушлаб олгандай, Улуғойимнинг вужуди қалтираб кетди. Зўрға ўзини босди: “Бул шумқадам нима бўлғонин билғоли келди, — ўйлади алами ошиб. — Қилғулиғни илонбаччаси қилиб, бул гап англағоли келди!”

Абдуқаюм тўқсоба ўғлининг ётишидан кўрқиб кетди. Воқеани йўл-йўлакай Изиддин иноқдан эшитгани сабабли (у билан йўлда учрашишган ва бу тарафга биргалашиб келган эди) Шунқорбекдан ҳеч нарса сўрамади. Пешанасини ушлаб кўргач кайфи учиб, Улуғойимдан сўради:

— Табибқа киши юборилдими?!

— Бахшулла кетгон эди, нечундур кечикмоқда, — жавоб берди у.

¹ Узма — муолажанинг бир тури.

ЎН ИККИНЧИ БОБ

Зиёбой табиб Абдуқаюм тўқсобадан бошқа ҳаммани ташқарига чиқариб юбориб, беморнинг бутун танасини синчиклаб кўздан кечирди ва бош чайқаб:

— Бир коса қатиқ кетирсунлар, жаноби Тўқсоба!¹— деди.

Абдуқаюм тўқсоба ўғлининг аҳволи анча оғирлигини сизди ва ўрнидан чаққон туриб, эшик ёнида кутаётган аёлларга буюрди.

— Бир коса қатиқ кетуринг!

Норой зудлик билан қатиқ келтириб, Бахшулланинг қўлига тутди. У косани табибга бериб, Шунқорбекка ичиришга ёрдамлашди. Табиб қапишиб бораётган тишларини ёғоч қошиқ билан йириб, тўкиб-сочиб бўлса-да, озроқ ичирди. Сал кутиб, қопчиғидан оғзи маҳкам бекитилган кичик бир хўқача¹ чиқарди. Ундаги қандайдир суюқликни ҳам амал-тақал билан ичирди. Кейин Шунқорбекдан сўради:

— Бугун не еб-не ичгон эдингиз? Оларда бирор бадҳазмлик, бадхўрликни сезмадингизму?

Шунқорбек тишлари орасидан зўрға овоз чиқарди:

— Норой чечам... сўранг...

Бахшулла нима демоқчи бўлаётганига дарҳол тушунди ва хотинини эргаштириб кирди. У табибнинг саволларига негадир қўрқиброқ жавоб берди:

— Дастурхонга қўюлгонларидин бўлак нимарса емагонлар. Мабодо мен билмай қолгон бўлмасам... Бор-йўқи бир чойнак чой киритиб бердим. Таомни ҳовуздин қайтқоч емоқчи эдилар...

— Бекзодалар чойни шу идишларда ичдиларму? — сўради табиб дастурхондаги чойнак-пиёлаларни кўрсатиб.

— Ҳа, оларни йиғиштурғали кирсам, бекзодам бу кепатада² ётипулар. Шу била йиғиштиришни-да унутибмен.

Зиёбой табиб чойнак-пиёлаларни бирма-бир, диққат билан кўздан кечирди. Ҳар бирининг ичини кўрсаткич бармоғи билан суртиб олиб ялаб кўрди ва шубҳалана-

¹ Хўқача — кичик сопол кўза, кўзача.

² Кепата — ҳолат, кўриниш.

диган бирор белги-аломат тополмай яна бош чайқади. Шунқорбекка ўгирилиб сўради:

— Қийналсанғизда жавоб беринг, бекзода, мабодо иноқ жанобларининг ўғуллари ўзи била бирор тансиқ нимарса кетурмағонму? Балким, они биргалиқда тановул қилғондурсизлар?

Шунқорбек эшитганларини инкор қилиб, кескин бош чайқади:

— Йў...йў...йўўқ!..

Табиб Абдуқаюм тўқсобага юзланди:

— Ўғлинғизда мен билғон заҳарланиш аломатлари кўринмайдур, жаноби бек. Боланғизни дарди — ўзгача дард. Бизда мавжуд набототлардин, илон, чаён, қорақуртқа ўхшашларни заҳаридин ясалғон оғулар бул тариқа аломат бермас. Кўрдинғизким, ҳар эҳтимолға қарши берилғон зидди заҳар-да бесамар кетди — бемор қусиши лозим эрди, қусмади. Сизлардин бурун иноқ жаноблариникидин киши борғон эди. Они ўғли-да беҳуд ётур, бироқ заҳарланиш аломатлари йўқ. Нединдир асаблари зўруққон, танаси ва пешаналаридин иссиқ тер чиқмоқда. Сизни боланғиз музлар, тишлари қопишғон. Сабабларин фикр қилиб ҳарчанд урунурменки, муолажасин тобсам.

Ўғлига ўлим соя ташлаётганини сезиб, Абдуқаюм тўқсобанинг кўз олди кировкалана бошлади. Бошига осмон кулаб тушгандай бўлди. Зиёбой табибнинг гапларидаги ғалати илмоқларга деярли эътибор бермади. Кўзларидан ғилтиллаб ёш тўкилаётганига қарамай, ўзини маҳкам тутиб сўради:

— Ўлумдин ўзгасига шифо топур эдинғиз, тақсир, наҳот боламини дардини аниқлолмассиз?!

— Ҳозиринча шундоқ, боз уруниб кўрурмиз. Шифо — Аллоҳдин, биз — сабабмиз, воситачимиз, тақсир! Ажаб-маски, уринишларимиз Аллоҳға хуш келиб, ишимизға ёри берса.

— Кўзумни оқу қароси шул — болам, усиз тирикликни ўйимға кетуролмасмен, тақсир! — дея бўзлаб юборди у. — Не қилсанғиз-да, они шул дарддин фориг қилинг, омонат жони омон қолсун!!

— Иншооллоҳ!...

Шунқорбекнинг вужудини зирқиратаётган оғриқлар секин пасая бориб, анча тинчланиб қолди. Лекин юзлари қорайиб борарди. Ақли ҳам хиралашаётганига қарамай, отаси билан табиб орасидаги гапларнинг маъносини ғира-шира англади. “Наҳот ажалим етгон бўлса” — ўйлади гириҳ тишларини бир-биридан ажратишга уриниб. Буни эпломлади. Кўл ва оёқларини қимирлатмоқчи бўлди. Таёқдай қотиб, улар ҳам иродасига бўйсинмади. Нафас олиши сустлашиб, юраги секин, жуда секин ура бошлади. Шунда кўзларига ҳовуз бўйидаги ўриндиқ ва оёқлари тагида пайдо бўлиб қолган қизғиш-сарғиш гард кўриниб кетгандек бўлди. Гапириб турган пайтида онасига буни айтмаганидан ўкинди. Энди кеч, қанчалик тиришмасин, бир оғиз ҳам гапиролмайди. Афсус...афсус...

Бир соатга етиб-етмай у фикрлаш қобилиятини тамом йўқотди. Табибнинг дамламаю ҳапдориларининг нафи тегмади. Аъзойи баданидаги оғриқлар тўхтади ва кесиб ташланган дарахтга ўхшади қолди. Энди у ҳеч нарсани сезмас, ҳатто эшитмас ҳам эди.

Зиёбой табиб шошилиб, кескин ҳаракатлар қила бошлади: чўк тушиб бошини кўксига қўйганича Шунқорбекнинг юрагига кулоқ тутди, аммо юраги ураётгани сезилмади. Дарҳол қопчигидан бир бўлак ойна чиқариб, юзини кийимига наридан-бери артди-да, оғзи-бурнига тутди. Қанча ҳаракат қилмасин, ойна ғуборланмади. Демак, нафас олиши тўхтаган. Қовоқларини йириб қарочиқларига тикилди — уларда жон асарини сезмади. Уқалаб қайта юмди ва карахт бўлиб ўтирган Абдуқажом тўқсобага ўтирилди. Унинг юз-кўзларида аксланаётган беадад андуҳни илғаб, сал бўлмаса кўнгил айтишни ҳам унутаёзди. Нимаики бўлмасин, йўлини қилиб, қандай фалокат рўй берганини билдириши шарт эди.

— Бандалик-да, бек, сизга сабр берсун! — деди бир хил бўлиб. — Берғувчи — Ўзи, олғувчи — Ўзи, бизга сабрдин бошқа аъмол йўқ! Бунда мен қиладурғон юмуш қолмади, бек!..

У ашқол-дашқолини йиғиштириб, эшик томон йўналди. Шундагина меровсиб ўтирган Абдуқажом тўқсоба

эшитганларини теран ҳис қилди. Юраги зирқираб, нашта-
тар урилгандай ачишиб оғриди.

— Вой бола-а-мм! — деб юборди наъра тортиб. —
Қирчинида¹ қийилган бола-а-мм!

Ташқаридагилар аччиқ товушни эшитиб, ичкарига
селдай ёпирилишди. Эндигина эшик очган Зиёбой табибни
сал бўлмаса уриб, ағдариб юбораёзишди. Ичкарида бир
зумдаёқ қиёмат қойим бўлиб қолди: бир томондан
Абдуқаюм тўқсоба билан Улуғойим маййитнинг устига
ўзларини ташлаб “Во болам!” дея ўкиришар, иккинчи
томонда Ҳулкар бону билан Гулойим изиллашар, уларга
Бахшулла билан Норойнинг гиряси қўшилиб, эшитган-
ларнинг юракларини зир титратарди. Сирожиддин
парвоначи билан хизматкор Шунқорбекка ёпишиб фиғон
қилаётган Абдуқаюм тўқсобани зўрға ажратиб, ташқарига
олиб чиқишди.

— Оллони ҳукми, бўла, — деди Сирожиддин парво-
начи ўпкаси тўлиб турганидан овози товланиб. — Ярат-
гонни иродаси шундоқ бўлғач қўлимиздин не келур! Уйда-
гиларни кўз ёшлари мурдани юзига томса дуруст бўлмас.
Сиз шунда ўтура туринг, мен оларнида ташқарига чиғорай.

У нима қилишини билмай ғамгин бош эгиб турган
хизматкорга девор ёнидан жой ҳозирлаб, Тўқсобани
ўтқазишни топширди ва шошилинич ичкарига кириб
кетди. Аёлларни, айниқса, Улуғойим билан Ҳулкар
бонунини маййитдан ажратиш қийин бўлди: бири
жигарпорасини, бири севикли ёрини маҳкам кучоқлаб,
девонавор “ув” тортишарди. Сирожиддин парвона-
чининг ёнига Бахшулла қўшилгачгина Улуғойимни
мурдадан ажратишди. Гулойим билан Норой ҳушини
йўқотаёзган Ҳулкар бонунини етаклашди. Хонада бир ўзи
қолган Изиддин иноқ пайтдан фойдаланиб, дарҳол
ўликни у ёқ-бу ёққа куч билан силкилаб кўрди. Унда
тириклик аломати сезилмади. У ер-бу ерларини қаттиқ
ғижимлади: тана музлаб, росмана ўликникидек бўлиб
қолганди. Гарчи силкилаш, ғижимлашларни сезмай

¹ Қирчин — стилган ниҳол, қирчиллама йигит.

таёқдай қотиб ётса-да, Шунқорбекнинг тирик эканлиги бир худога-ю, бир Изиддин иноққа аён эди. Сувга олганида қимирлаб қолмасайди, деган ҳадикда ўтирганида Парвоначи билан Бахшулла қайтиб киришди. Аёлларнинг фарёдига дош беролмаганиданми, ҳар иккаласининг кўзларидан тинимсиз ёш оқарди.

Нияти амалга ошганига Изиддин иноқ ҳалиям унчалик ишоналмай турарди. Тўлиқ ишонч ҳосил қилиш учун баъзи ишларни ўзи бажариши лозим. Буни фақат Сирожиддин парвоначи воситасида амалга оширса бўлади. Шу туфайли уни аврашга тушди:

— Жой солиб, маййитни рисоладағидай ётқизмоқ керакму эди, жаноби бек, бунга сиз не дерсиз?

У нима ҳам дерди — фикрини маъқуллади.

— Маҳрам сувиға олурмизми?

— Албатта.

— Қайната сифатинда бул юмушқа сизни қотишмоқинғиз ҳўб эмас. Тўқсоба жаноблари оташқа айланиб турубдурлар, они доғи ўртаб бўлмас. Бул юмушни савоб талабинда ўзум ишласам, магарам қаршилик бўлмаса...

— Бул луқманғиз қандоқ бўлди, тақсир? Сиз марҳумға уруғдошсиз, маҳалладошсиз, Тўқсоба ҳазратлари бирла кўнгулсоз-да эрдинғиз чоғи. Бул юмуш сизни ҳаққинғиз. Қолаверса, ҳозиринча бунда сизу биздин бўлак тиш қоққан¹ бирон кас² йўқ. Юмушқа кириша беринғиз.

— Ундоқ бўлса мултамас шулки, эшикдағи хизматкорлардин бириға буюрсалар — бир сатил³ илиқ сув, тоғора ва бир овуч⁴ тоза пахта кетурса. Бахшулла уччовимиз бул юмушни ўрниға еткурурмиз.

Бошқа жой ва бошқа шароит бўлганида у Сирожиддин парвоначига, гарчи илтимос тарзида бўлса ҳам, бундай “толшириқ” бериш нари турсин, ҳузурида овозини кўтариброқ гапиришга ботинолмаган бўларди.

¹ Тиш қоққан — ёши улуғ, тажрибали.

² Кас — киши, одам.

³ Сатил — челақ.

⁴ Овуч — ҳовуч демоқчи.

Керакли нарсаларни тайёрлаш учун ўзи чопқиллаб кетарди. Бу гал усталик билан вазиятдан фойдаланди: уни самимийлигига ишонтиролганидан ташқари, иш буюриб, бир лаҳза лаззатланди. Абдуқаюм тўқсоба туғишган бўласи, Шунқорбек — ҳам куёв, ҳам бўлабачча. Уни Парвоначи ўз болаларидек яхши кўрарди. Шу сабабдан тортаётган ғам-койиши Тўқсобаникидан унчалик кам эмасди. Изиддин иноқнинг жонкуярлик қилаётганига ишонганидан, ораларидаги мансаб фарқларига аҳамият бермай ташқарига чиқиб кетди. Салдаёқ хизматкор айтилган нарсаларни тахт қилиб кирди. Бу орада Бахшулла ҳам мурдани ётқизиш учун жой тайёрлаб бўлди...

Хизматкор косалаб сув тутиб турди. Изиддин иноқ бир бўлак пахтани косадаги сувга ботириб, у билан Шунқорбекнинг боши-ю, юз-кўзларини артиб чиқди. Уни тоғорага ташлаб, яна бир бўлак пахтани кўрсаткич бармоғига ўради. Навбатига сувга ботириб тишлари, бурун ва қулоқ тешикларини артиб чиқди. Кейин баданининг олд ва орқа тарафлари, қўллари, авротлари ҳамда оёқларини навбатига артиб, тоғорага ташлаб турди. Шу билан “ювиш” ҳам поёнига етди.

Бахшулла маййитни у ёқ-бу ёққа ағдариш, суяш ва кўтариш ишларида қарашиб турди. У мурда ювганларини бирор марта кўрмаганди. Шунга қарамай Иноқнинг баъзи ишларидан ажабланди: у маййитнинг айрим аъзоларини уч мартадан артган бўлса, айримларига ҳўл пахтани йўлига бир-икки теккизиш билан кифояланди. Айрим аъзоларни керагидан қаттиқроқ ишқалагандай бўлдики, бу назарида, мурдани азоблашдай туюлди. Аммо мурдашўйликдан беҳабар бўлгани туфайли оғзини очолмади. У ким бўлибдики, кўпни кўрган бекка тутун қайтарса. Маҳрам сувига олишнинг йўриғи шундайдир деб ўйлади.

Бахшулла тўғри пайқаган эди — Изиддин иноқ маййитнинг айрим аъзоларини азоблаш даражасида эзғилаётганди. Айни маҳалда Шунқорбекнинг афтангорига зимдан тикилиб турарди. Бирор жойи қимирлаб, тириклик аломати сезилиб қолармикан деган ҳадикда эди. Аммо бундай бўлмади. Фақат оғзини

“юваётганида” бармоқлари милкини жароҳатлаб, билинар-билинемас қон сизғиди. Ёнидагилар пайқаб қолмасликлари учун дарҳол ҳўл пахта билан артиб, хизматкор қўлидаги косани ўзи олди ва билинтирмай тоғорага ювиб ташлади. Жасада сезилган тириклик аломати шу эди. Буни тажрибасиз ёрдамчилар сезмай қолишди...

Шунқорбекнинг маҳрам сувидан чиқарилган тана-сини Бахшулла тайёрлаган жойга ётқизишди. Изиддин иноқ қўлларини ёнига тўғрилаб, оёқларини жуфтлади ва бош бармоқларини бирлаштириб, ипак тасма билан боғлаб қўйди. Оғзи очилиб қолмаслиги учун кичикроқ ва юпқа рўмол билан иягидан олиб бошига танғиди. Устига чойшаб тортиб, ёнида Бахшуллани қолдирди. Сирожиддин парвоначига кўз-кўзлаш ниятидами, челак билан косани хизматкорга бериб, ўзи ювиндилар ташланган тоғорани кўтарганича ташқарига йўналди. Ҳовлида одам анча кўпайиб қолганди. У қўлидагини дуч келган бировга топшириб қуёшга қаради: завол пайти бўлган, куннинг ботишига ҳали анча бор. Шунинг учун нарироқда ким биландир гаплашиб турган Парвоначини кўриб, у томонга юрди ва шивирлаброқ сўради:

— Маййитни бугуноқ чиқарсақ бўлмасму, тақсир, ҳали фурсат етарлик экан?

Сирожиддин парвоначи шунгаям фаҳминг етма-дими, дегандай ижирғаниброқ қаради. Лекин дилини оғритгиси келмади.

— Менимча Тўқсоба ҳазратлари унамаслар, — деди фикрини айтиб. — Охирги кеча ўғлини уйида тунатсалар керак.

Изиддин иноқ гапи ёқмаганини пайқади. “Ётиб қолгунча отиб қол” — қабилида андавани узоқроқдан тортди:

— Азизлар мурдани зудтар жойи ростониға элтмоқни ҳўб кўрубдурлар. Буни Тўқсоба ҳазратларини-да хотириға еткурмоқ жоизмукин деб ўйлағон эдим, тақсир.

Бу гал ўқи нишонга тегди — Сирожиддин парвоначи мурса оҳангида:

— Дуруст, айтиб кўрурмиз... — деди.

Борлик ва йўқлик орасида эзилиб, бир ҳолатда ўтирган Абдуқаюм тўқсоба уларнинг кенгашига қулоқ солмади. Шундай бўлишини Сирожиддин парвоначи билган: неча йиллар бағрида пўпалаб ўстирган жигарпорасининг уйида бир кечагина тунатмай кўмиб юборишларига ким ҳам рози бўларди. Одатда у қудасининг гапини сира ерда қолдирмасди. Буни Изиддин иноқ яхши биларди. Лекин бу гал унинг айтганига ҳам бовар қилмади.

Режасининг шу қисми амалга ошмай қолиши хавфи туғилгач, Изиддин иноқнинг пайтавасига қурт тушиб қолди. Маййитни эртагача уйида қолдириб бўлмасди. Шундай қилинса уни пешиндан олдинроқми, бундан ҳам чатоғи, кейинроқми чиқаришади. Бу пайтга бориб мурдада тириклик аломатлари пайдо бўлиб қолиши мумкин. Нима қилиб бўлса-да, бу хавфнинг олдини олиши зарур.

Изиддин иноқнинг турқи булутли осмондай қубулиб — қаровтиб кетди. Ғазаби жўшганидан тунд бир қиёфада: “Қашқир! — деди ичида. — Бир нимарсага аҳду сазй қилса, ўлса-да сўзидин қайтмас!”

У энди нима қилиши кераклигини бафуржа ўйлаб олиши лозим эди. Шу сабабли афтига қайғу югуртириб, Тўқсоба билан Парвоначидан уйига кетиш учун рухсат сўради.

— Бизни бола-да беҳуд ётқон эди. Бундаги аҳволотни кўргач, ситилиб кетолмадим. Изн берилса, биррав уйга бориб қайтсам...

— Сизга раҳмат, тақсир, майли, бориб келинг, — деди Сирожиддин парвоначи.

У Изиддин иноқ кетгач ўйланиб қолди. Бу ердаги аҳволни кўргач, боласи ҳам шундай бўлиб ётганини билган одам шу пайтгача хотиржам қандай юролдийкин? Уйидан бирор хабар ҳам келмади. Шунқорбек билан бирга чўмилган бўлса у ҳам бирёқли бўлиб қолмаганмикан? Ё камроқ заҳарланганмикан? Бу томони жумбоқ бўлди-ку!

У ташқарида бўлгани учун табиб Абдуборининг “касали” ҳақида Абдуқаюм тўқсобага айтган гапларини эшитмаганди.

Ғаму аламнинг кучлилигидан Абдуқаюм тўқсобанинг вужудидан тутун чиқаётганга ўхшарди. Қудаси билан Иноқ унга нима деб — нима қўйганлигини ҳам унчалик фаҳмлагани йўқ. Қулоғига киргани — боласини шу бугуноқ мазоротга элтиб кўймоқчи эканликлари бўлди. Бу гап дарду дунёсига ўт қўйган билан барабар бўлди. Шунини айтиб ўтирганларидан кўра ўзини кўмиб кела қолганлари минг марта яхши эди. Бу ситамгар дунёда ёлғиз фарзанди доғида куйиб умргузаронлик қилганига нисбатан, борадиган жойига боласидан илгари бориб тургани хилофи адолат бўлмасди...

Унинг диққати чалғиди: келган-кетганларнинг кўнгли айтишларига эътиборини қаратолмай ағрайиб ўтирарди. Ўғлининг ростакамига ўлганига негадир ишониб-ишонмай ҳўл ўтиндай тутарди. Ҳўл ўтиндай тутаб чирсилларди, чирсиллаб тутарди. Шу туфайли қаерда ва нима учун ўтирганини унутди. Одамлар рўпарасида чўққайиб юзларига фотиҳа тортаётгани сабабини идрок қилолмасди. Улар нега бундай қилишяпти?! Нега ҳаммасининг юзлари тунд?! Наҳотки...

Бир маҳал, ҳар қалай, ўғлининг бу фоний дунёда йўқлиги, ундан қиёматга қадар жудо бўлганини эслади. Юраги ҳилвираб, туз қўйилгандай ачишаётгани ва симиллаб оғриётганини ҳис қилди. Бўғзидан беихтиёр куйиндига ўхшаш бир фарёд отилиб чиқди:

— Во-о-о, бола-а-мм!!!

ЎН УЧИНЧИ БОБ

Ёз фаслида Бухоро тонглари сокин ва оромбахш бўлиб отади. Бунини аввало хўрозлар пайқашади: кўндокларидан тушмай турибоқ бўйниларини чўзиб қичқиришади. Шунда сезишадикки, кўндокда “нағма” қилиш анча ноқулай. Қанотларини ярим ёзиб учиб тушишади ва керилиб янги тонгнинг отаётганидан оламга жар солишади. Биринкетин дарахт бутокларида мудрашаётган турли қушлар уйғона бошлашади. Хўрозлар бошлаган куйини улар давом эттиришади: чирқ-чирқ, чев-чев, гук-гук-пишш... Салдан

кейин бу овозларни босиб эшаклар ханграйди, итлар хуради. Итларнинг хуришидан маълум бўладики, кўчаларда яккам-дуккам қатнов бошланган. Субҳидамнинг енгил ва салқин шабадаси ҳовлилардаги супа ва чорпояларда ухлаётган ёши катталарга куч бериб уйғотади, болаларга ором бериб янада қаттиқроқ, чуқурроқ ухлатади...

Ўша тонг бошқачароқ ёришди: осмонда булут бўлиб булутга, тутун бўлиб тутунга ўхшамайдиган қуюққина бир ғубор сузиб юрарди. Одатдагидек шабада ҳам йўқ. Ҳаво кишини толиқтирадиган, юракни сиқадиган даражада дим ва рутубатли эди. Шунданми, Изиддин иноқ ўрнидан эринибгина турди. Наридан-бери таҳорат қилиб бомдодни ўқиган бўлди ва хизматкорларидан бирига Абдуборини чақиришни буюрди.

— Кечаги айтилғонлар ёдингдаму? — сўради ўғли рўпарасига чўк тушгач.

— Эсимда... — бўшашиброқ жавоб берди у.

— Қандоқ ғайратсиз йигитсенки, рақибингдин ўч олур фурсати етғонида қатикдоқ ивиғайсен!

Абдубори “қатикдай ивимаётгани”ни кўрсатиш учун ўзини ўнглаб, отасига тик қаради. “Бул бошқа гап” — ўйлади Изиддин иноқ. Кечкурун уқтирганларини бир бошдан такрорлаб яна тайинлади:

— Заҳарни сепишда обойла¹ — у ер-бу ерингга тек-курмағил, билдуриб-да қўймағил. Не қилсанг қил — оёқини упа устига бостирғил. Унда ўзгариш бўлса, сенда ўзунгни навқослонғонга ол. Қолғон юмушларни сўғун сўзлашурмиз.

Изиддин иноқ ўрнидан турди. Чойга ҳам қарамай отланиб дарвозасидан чиққачгина қаёққа бормоқчилигини ўйлади. Бир кўнглида бозорга ўтиб, Баҳайдод соҳибга йўлиқмоқчи бўлди. Дўконга боришга юраги бетламади. Унда тайинли иши ҳам қолмаган — билиши керак бўлган нарсаларни билиб олган. Энди ўзини шубҳа остига қўйишига зарурат йўқ. Аркка ўтиб бирор топшириқ бўлган-бўлмаганини аниқласинми? Аркка ҳам

¹ Обойла — эҳтиёт бўл.

боргиси келмади. Кеча шаҳар депарасидаги заминдорлардан амирнинг отлари учун ем-хашак жамғариш топшириғини олиб, бу вазифани кичик иноққа юклаган эди. Ҳойнаҳой, у қўл остидаги хизматчилари билан шу ишнинг пайига тушган бўлиши керак. Тушгача тўрт-беш заминдорникига кириб, ишнинг боришини текширгани дурустроқдай кўринди. Баҳонада наҳорги тамаддини ўшалардан бириникида қилар...

У ўз мулозимлари билан чала тушгача экинзору пичанзорларни айланиб юрди. Тайёрлов ва жўнатиш ишлари кўнглидагидай кетаётганига қаноат ҳосил қилгач, уйига қайтди. Остонадаёқ Абдуборининг тўшак тортиб ётганини кўриб капалаги учди. Ёнида мушдайгина бўлиб онаси билан хотини ўтирарди. Дафъатан: “Нима бало, “упаи дўзахий”ни босиб ё ушлаб олдимикан”, — деган фикрга борди. Ранг-тусига қараб, шубҳаси ноўринлигини пайқади. Заҳарни ушлаган ё босган одамнинг териси сур тортиши керак. Унинг бет-олди қизариб, чўғланиб турибди. Ўғлининг табиатан кўрқоқлигини билади. Ваҳимада асаблари кўзғалгандир. Бу — вақтинчалик ҳолат, ўтиб кетади.

Изиддин иноқ аёлларни чиқариб юбориб, Абдуборини сўроққа тутди:

— Не бўлди?

— Айтқонингиздек қилдим, — жавоб берди у титраб.

— Упани неча вақт босиб ўтурди?

— Нам оёқи била беш ё олти дақиқача босиб ўтурди.

— Лаванд, яна пича тутуб туrolмадингми?

— Ондоқ қилсам сезиб кўюрди. Бусиз-да безанглаб¹ оёқини тагига қаради. Сарғиш-қизғиш нимарсани кўруб ҳайратқа тушди. Жонидин ўтуб борур эди чоғи, фурсат ўткурмай сувға шумғиди. Сувдин чиққач, оёқларин тозалаб ювди-да, кийинурға кетди. Мен ҳовучлаб сув сепиб, ерда қолгон упа доғларин кеткурдим.

— Дуруст, идишларин не қилдинг?

— Ўтлар орасига иргитдим.

— Аҳмоқ! Топиб олишларин ўйламадингми?!

¹ Безанглаб — безовталаниб.

– Ўйлашга фурсат бўлмади. Зудтар кийиниб, Шунқорбекни ортидин хонасига кирдим. Ошиб тушуб ётқонин кўриб, мен-да ўзимни беморлиққа олдим, рухсат тилаб уйга қайттим.

– Буниси соз бўлубдур. Они ҳолати нечук¹ эди?

– Назаримда, ўта забун. Туси қорориб бормоқда эди.

– Уйидагилар сени кўришдиму?

– Борғонимда кўрушди, қайтуримда кимса йўқ эди. Назаримда, хизматкорлари-да билишмади.

– Муниси заб бўлубдур. Табибқа зуд киши юборурмен. Ўзунгни қаттиқ беморлиққа олки, табиб-да сезмасун. Тилингга берк бўл, алжираб турма! Бир-эки кун тўшақда ётиб турурсен, сўғун кўрурмиз...

У Абдуборига ўзи зарур деб билган эҳтиёт чораларини тайинлагач, иккинчи уйга ўтиб, “меҳмон”ларига ҳам қоронғи тушгунича кўзга чалинмай туришларини тайинлади ва арк томонга йўл олди. Абдуқаям тўқсоба билан Сирожиддин парвоначини амир дарборида кўрарман деб ўйлаганди. Йўлда духоб келгач воқеани тушунди: Шунқорбекнинг ҳоли чиндан танг бўлса керакки, ёнларида келаётган хизматкор шошилинич хабар еткизган. Ўсмоқчилаб у-буни сўраган бўлди ва Тўқсобага ҳурмат кўрсатаётгандай ортига – улар билан бирга қайтди. Майитни шу кунийёқ чиқаришга Абдуқаям тўқсоба тугул Сирожиддин парвоначи ҳам рўйхуш билдирмагач, рухсат сўраб уйига кетди.

Азахонадан “уйга бориб келаман” деб чиққан эса-да, хаёлига айёрона бир фикр келиб, бошқа кўча билан арк томонга бурилиб кетди...

Баҳайдод соҳибнинг айтишича, “упаи дўзахий”ни ўн беш дақиқалар чамаси босиб турган ёки оёғига илаштириб юрган одамнинг икки соат ичидаёқ суропи тўғри бўлиши, икки кунсиз ўзига келмаслиги керак эди. Шунқорбек беш ё олти дақиқа босиб туриб сувга шўнғиган. Буниси етмагандай, оёғини тозалаб ювган. Ким билади, ўғлини ваҳима босиб, унга шунча вақт ўтгандай туюлгандир. Аслида у айтган дақиқалар бундан

¹ Нучук – қандай.

ҳам камроқдир. Яна упани фақат бир оёғи билан босган ёки бошқача ҳолатлар ҳам бўлгандиру Абдубори яшираётгандир. Шу туфайли Шунқорбекнинг “ўлиши” тўрт соатга чўзилиб кетгандир. Эртага пешинга етиб-етмай тириклик аломатларини билдириб қўйиши мумкин. Унда барча тоат-ибодатлари сувга кетади, сарфлаган тиллолари ҳавога учади, сирнинг очилиш хавфи ортади. Изиддин иноқни таҳликага солаётган нарсa — шу.

Абдуқаюм тўқсобани Раҳмонберди Ниёз ҳам ёқтирмасди. Шу сабабдан Изиддин иноқ ўз режасини у билан пишитиб олишни ўйлади. Аммо фикридан қайтди. У билан ҳамкорлик қиладиган бўлса, бошиданоқ қилиши керак эди. Ишнинг асосий қисмини бажариб бўлди. Энди айтса, ваҳимага тушиб қолиши мумкин. Ҳозирча муносабатлари яқин ва илиқ бўлиб келаётганига қарамай, унга тўлиқ ишоналмасди. Сарой муҳитида бир кун эмас-бир куни манфаатлари тўқнаш келиб, ёвлашиб қолишлари ҳам мумкин. Унда ҳамма нарсани амирнинг атрофидагиларга муносабати ҳал қилади. Бу муносабат жуда ўзгарувчан: бугун силаб-сийпалаганини эртага бир четга суриб юборади. Насруллонинг назаридан қолмаслик учун дарбор аҳли қандай ишларга қўл урмайди. Шу мақсадда кеча оғиз-бурун ўпишиб юрган ҳамкорининг бўйнига бугун иркилмай сиртмоқ иладиганлар бор. Шулардан бири айнан Раҳмонберди Ниёз эди. Ўзига мухолиф найманларни, камроқ бўлса-да, ҳатто манғит бекларидан ҳам баъзиларини Насруллонинг қўли билан у гум қилганди. Ўшанда бўлажак амирнинг энг ишончли ва содиқ лаганбардори эди. У кунлар ўтди. Энди амирнинг унга куни қолиб турган жойи йўқ. Шунга кўра, Раҳмонберди Ниёз ҳам аввалгидек дадил иш қилолмайди, қалтис ва шубҳали ҳаракатлар қилишга ботинолмайди. Дарбор аҳлини даҳшатга соладиган қўрқув ҳисси унинг ҳам вужудини ларзага солади. Шундай одамнинг нимасига ишониб сирини айтсин...

Арк дарвозасига яқин жойда келган-кетган мансабдорларга хизмат қиладиганларнинг бирига отини топширди ва “тезда қайтаман” деб тўғри Зиёдулла қуш-

бегининг маҳкамасига йўл олди. Қабулхонада қандайдир қоғозларни титкилаб ўтирган муншийга рўпара келгач зарур иши борлигини айтиб:

— Жаноби олийларининг қабул қилиш-қилмасликларини билиб берсанг, — деди.

Қушбеги амир боргоҳига чақиртирилган эди. Муншийда “зарур иш” дарагини эшитгач, жойига қайта ўтириб, Изиддин иноқни қабул қилди. Тўрт-беш кундан буён кўришмаганидан, қўл учини тутиб сўрашган бўлди. Кейин “не юмушда келдунг” дегандек, юзларига ўткир тикилди. Кўзлари аъзойи баданини тешиб юборай деб турса-да, Иноқ буни пайқамагандек, қушбегининг ҳаққига узунгина дуо қилди ва қиёфасига жиддий ифода бериб, белишдан мақсадини айтди:

— Ҳо ирғина Абдуқаюм тўқсобани ўғли Шунқорбек қайтиш қилди, аморатпаноҳ!

— Ним-ма-а?! Кечагина аркда кўрдум шекилли!

— Бугун пешиндаям саломат эди, ҳовуздариға бир шумғиб...

— Чўки бдурму?!

— Йўқ, аморатпаноҳ, касалланибдур. Қисқа фурсатда жони доруобақоға кетибдур.

— Бандалик... Шуни хабарлаш илинжида мени юмушдин голдуғиб қабул сўрадинғизму? Бировдин айттуриб юбурсанғиз-да бўлурди!

— Орирост, ҳазрати олий, шундоқ қилсам-да бўлурди ва дарбордагилар бундин хабар топишурди. Бироқ, бунда бошқа гап бор...

— Хўш?

— Назаримда, Шунқорбек ўлатға учрағон. Билакс, бунчалиқ тез жон таслим қилмас эди.

— Жасадин кўрдинғизму?

— Ҳа, жаноби олий, афт-ангори мум киби қорорғон. Бул, навзанбиллаҳ, вабони белгисидур. Они эрта пешин, балким, пешиндин сўғун чигормоқчилар. Унғача май-йитни ўнлаб кишилар кўрур, ушларлар. Ўлат юзаға тепчиб, оларға-да юқур. Ҳа деғунча Бухорони ярим мардумиға қирилиш хавфи соя солур. Вабо — одам танламас.

У кушбегини қўрқитмаслик учун Шунқорбекни маҳрам сувиға ўзи олганини айтмади. Абдуборининг ҳовузда бирга чўмилганини ҳам яширди. Кушбеги буларни билганида ўзидан ҳам ҳазар қилиб қоларди.

— Не қилсақ бул офатни олди олинур? — сўради у.

— Маййитни зудтар кўммоқ лозим.

— Вақт асрға бородур, Тўқсоба жанобларини кўндуруб бўлурму экан?

— Давлатпаноҳдин фармони олий бўлса, кўммоқдин ўзга чораси қолмас. Араблар ўлукларин тунда бўлса-да, чироқ ёқиб, тезлаб кўмур эканлар.

— Фалокат хабарин зуд кетуриб хўб қилғонсиз. Бироқ, бу хабарни Онҳазратқа айтиб бўлмас. Зудтар сарой табибларин Тўқсабо жанобларникига бошлаб борингки, маййитни қайта текширсунлар. Натижаға биноан иш қилсунлар.

— Маъзур тутқайсиз, аморатпаноҳ, бул жўнда андак хижолатпазликим бор.

— Қандоқ хижолатпазлик?

— Билурсиз, Тўқсоба жаноблари била анча яқинмиз. Табибларни мен элтсам, кўнгуллариға гап келурму. Шул важҳдин дарбори олийға бул совуқ хабарни мен кетурғонимни-да билмасалар деғон андишадамен.

— Ундоқ бўлса бораберинғиз, бул хизмат бошқа бировға юклатилур.

— Куллуқ, олампаноҳ!..

Изиддин иноқ кушбеги маҳкамасидан анча енгил тортиб чиқди. Уни таҳликаға солаётган хатар шундай тез ва осон ҳал бўлди. Уйига келгач Абдуборининг олдига кириб вақт сарфламай, тўғри Болабой билан Жангир бекиниб ётган уйга кирди. Улар билан навбатдаги ишларни келишиб олгач, Жангирга тайинлади:

— Кунботар бўлди, бирпасда қоронғулик кўпур. Унғача михлаб овқатлан. Сўғун мўғадакка кийдируладурғон лаш-лушларни олиб мазоротқа бор. Отингни четроққа боғла. Оғзини кулиб¹ қўйки, кишнаб атрофда киши борлиқин билдурмасун. “Ўлук”ни қайға ерлаш-

¹ Кулиб — чандиб боғлаш.

ларин¹ кўр, мазор шайхидин бохабар бўл. Бугун мазордин жасад ўрнига қўйилғонидин сўғун кетур. Мозорда кимса қолмоғоч Болабой-да борур. Ишни итмомига етқуриб, эки ойлардин сўғун уйимга келинг. Хизматларинга яраша сийлиқ-да берурмен.

Кўшимча пул дарагини эшитиб, “меҳмонлар” сергак тортишди ва ўтирган кўйларида таъзим қилишди. Изиддин иноқ билдики, топшириқлари кам-кўстсиз бажарилади. Ўрнидан енгил кўзғалиб, ҳали қиладиган муҳим ишлари борлигини айтди ва хайрлашиб чиқиб кетди.

* * *

Изиддин иноқ азахонага қайтиб келганида қуёш ғарбга оғган эди. Ҳовлида туманот одам: қўни-қўшни ва маҳалладошлардан ташқари, хабар топиб яқин-атрофлардан етиб келган қариндошлари, уламолар, мударрису талабалар ҳассакашлар сафини тўлдирган. Кимлардир у ер-бу ерни турткилаб, бусиз ҳам ораста ҳовлини тартибга келтираётгандай бўлиб юргани бўлмаса, кўпчилик четроққа тўшалган кигиз ва олачаларда давра қуриб, бошларини солинтириб ўтирибди.

Абдуқаюм тўқсоба суякчилар қаторининг бошида деворга суяниб, нест бўлиб ўтирарди. Унинг учун ёруғ олам тугагандек — қаёққа қарамасин, зим-зиё қоронғиликдан бошқа нарсани кўзи илғамасди. Рўпарасидан тез-тез пилдираб у ёқ-бу ёққа ўтаётган соялар ҳам гунгу лол. Баъзи-баъзида нафас олиш маромини бузиб, энтикиб кетади. Ютган ҳавоси гўё ичида куйиб, ора-сира оғзидан тутаб чиқаётгандай фиғонли “оҳ”га айланади. Кўзларини ярим очганича, эровраб осмонга тикилади. Назари қаровтиб бораётган осмондан бирор нарсани илғамайди. У жуда-жуда узоқ кўринади. Жуда-жуда узоқ ва тубсиз. Бўйни толиқиб, симиллаб ачишади. Беихтиёр бошини ерга эгади. Унда ҳам ниманидир излагандек бўлади. Лекин заранг ерда кўзга илинадиган бирор нарсани кўролмайди. У жуда-жуда тароватсиз эди. Жуда-жуда тароватсиз ва қаттиқ, қаттиқ ва ёз чилласи бўлишига қарамай совуқдан совуқ...

¹ Ерламоқ — кўймоқ.

Куёш ботиб, атрофдан сездирмайгина қоронгилик ўраб кела бошлаганида Сирожиддин парвоначининг кўлида хизмат қиладиганлардан бири ҳовлига табибларни бошлаб кирди. Улар азадорнинг рўпарасидаги ўриндиққа чўкиб, қисқа дуо ўқишди ва юзларига фотиҳа тортди. Абдуқаюм тўқсобанинг меровсиб ўтирганини пайқаса ҳам кўнгил айтишди:

— Ҳукми Олло-да, тақсир, бандалик!..

У сиз нима деяпсиз демади. Ҳозир ҳатто амирнинг ўзи келганидаям юзига қарайдиган ҳолатда эмасди. Табиблар шундан ҳам сезишдики, унга гап айтишнинг фойдаси йўқ. Секин туриб, нарироқда кимгадир иш буюраётган Сирожиддин парвоначининг ёнига бориб ҳамдардлик билдиришди. Парвоначи уларнинг кушбегининг топшириғига кўра келишганини эшитгач, ичдан зил кетди. Кушбегига бу шумхабарни ким еткиза қолган. Ўзлари арқдан чиқишда ҳеч кимга ҳеч нарса дейишмаганди. Нафсиламбрини айтганда, воқеаларнинг бундай бўлиб кетишини хаёлларига келтиришмаганди: Шунқорбекни анчайин қаттиқроқ тоби қочгандир деб ўйлашганди. Дарбордагилар уни вабога учраган деб ўйлашган шекилли энди буни Абдуқаюм тўқсобага етказиш керак. Қандай қилиб? У аҳволни тушуниб, гапларига кўна қолармикан?

Сирожиддин парвоначи қийин ҳолатда қолди. Аҳволининг қийинлиги яна шунда эдики, Шунқорбекнинг танаси ҳали тириклигидаёқ сур тортиб қорая бошлаганлигини эслади. Шунга биноан “У ростдан вабога йўлиқдимикан?” — дея ўйланиб қолди. Шундайми бундай эмасми, бари бир, кушбегининг топшириғи бажарилиши керак. Буни Абдуқаюм тўқсобага айтмасликнинг сира-сира иложи йўқ.

У ўрнидан оғир жилиб Абдуқаюм тўқсоба томонга юрди. Изиддин иноқ бир четда синчиклаб кузатаркан:

— Амوراتпаноҳ табиблар ҳайъатини юборибдур, — деди атрофидагиларга эшиттириб. — Маййитни ўлатга учрагон дегон шакка боргон чоғи.

Бу гап оғиздан-оғизга кўчиб, салдаёқ кўпчиликка маълум бўлди. Эшитганлар табиийки, нима қилишларини билмай каловланиб қолишди: кетай деса — кўшничилик, ҳаммаҳаллачилик риояси — эртага кўз кўзга тушади, кетмай деса юқумли касаллик — ўлат ваҳимаси. Сирожиддин парвоначи бундан беҳабар, Абдуқаюм тўқсобанинг рўпарасига чўққайиб, пардалаброқ гап бошлади:

— Ҳозиргина сарой табиблари ташриф буюришди, жаноби Тўқсоба! — деди расмий оҳангда. Уларга жавобингиз не бўлур?

Абдуқаюм тўқсоба билиб-билмай қўл силтади. Кўзларини қаровтган осмонга тикканича:

— Оллоҳим!! — дея оҳ урди. — Сенга не осийлиқим бор эдиким, бошимга бул кўргуликларни солурсен!!!

Сирожиддин парвоначи қудасининг ҳар иккала қўлини кафтларига олиб, дардли кўзларига мунг билан тикилди. Шунда ўзини тутиб туролмай, у ҳам энтикиб-энтикиб йиғлаб юборди.

— Табибларга жавобингиз не бўлур, бўла! — деди ҳар қандай расмиятни йиғиштириб ҳасратли овозда. — Бул фоже воқеотни аморатпаноҳқа еткурғонлар юқумли дард дегонлар. Ҳар эҳтимолдин қайта ташхис қилдирмай маййитни эртароқ чиғорғонимиз жўнроқму?! Ҳукмингиз не бўлур!..

Ҳеч кутилмаганда Абдуқаюм тўқсоба ҳушини тўплади. Қудасининг ёш сизғиётган аламангиз, мунгли кўзларига бир дам ҳасрат билан тикилиб турди ва:

— Энди не бўлса бўлди, бўла! — дея ингради. — Энди қирқ кун уйда сақлағонимда болам тирилиб ёнимга кирмас. Ўзунгиз бош бўлуб лузумини қилинг, боламни сўнғи ихтиёрин сизга тобшурдим!

Суяк эгасидан рухсат теккач, Сирожиддин парвоначи маййитни безовта қилмасликка табибларни кўндириб, анча енгил тортди. Лекин кафан бичилиб, жасадни сувга олиш масаласи кўтарилганида кўплар тайсаллаб қолишди. Ўлат текканни ювишга кириб, ким ҳам жонидан тўйган. Шунда Сирожиддин парвоначининг жонига яна Изиддин иноқ ора кирди: у ирқилмай маййитни ювишга

кириш истагини билдирди. Бу — муаммони осонгина ҳал қилди: Иноқдай йирик арбобки Тўқсобанинг кулфатига шерик бўлиб ўзини фидо қилиб турганида бошқаларнинг, айниқса, қариндош-уруғларнинг, бурун жийриб четга қочишлари одамгарчиликданми!

Амирнинг фармонидан хабар топишганми ё кафан бичилиб, маййитни ювишга тайёргарлик кўрилаётганини билганиданми, аёллар тўдасидан уввос кўтарилди. Қачондан буён ер тепиб гиря қилаётган Улугойим ҳушидан кетиб йиқилди. Ёлғиз боласининг куюги уни адою тамом қилган эди. Ёнидагилар сергаклик қилиб тутиб қолишмаганида ким билади нима бўларди. Ҳулкар бонунинг фигони еру кўкни титратиб, одамлар вужудига ларза соларди. Ёшгина жувон ўт бўлиб ёнар, ўтин бўлиб тутар, кўзларидан ёш ўрнига қон оқаётганга ўхшарди. Сўнгсиз алам йўғрилган ўтли ноласи йиғлаганнинг ҳам, йиғламаганнинг ҳам кўзларига ёш индириб, юракларини туз қўйгандай ачиштирарди. Кутилмаганда рўй берган жудолик аламини ҳазм қилолмай бу лайливашнинг замонаси бир тутам бўлиб қолганга ўхшарди. Келинининг ғайритабиий фожеа билан муроса қилолмай тортаётган оҳ-зори салгина ҳушини тўплаган Абдуқаюм тўқсобани қайтадан ўзидан кеткизди. Тун зулмати ичра бу хонадонга яна қиёмат кўпди.

ЎН ТЎРТИНЧИ БОБ

Атрофни қоронғилик қоплаши билан Жангир йўлга тушди. Мозоротга яқинлашгач, отини Изиддин иноқ тайинлаганидек бир пасқамга боғлаб, оёғига кишан урди. Кишнамаслиги учун оғзини чилвир билан боғлади. Аслида бу ишларни унга тайинлаб ўтиришнинг кераги йўқ эди. Тунги юришлар, хуфия ишлардан ўзининг ҳам пихи қайрилиб кетганди.

У қабристонга яқинлаб келиб, қулай бир пана топди-да, ёнбошлаб Тангриқулнинг хонақоҳини кузата бошлади. Атрофда қабристон сукунати ҳукмрон. Хонақоҳ дарчасидан заифгина ёруғлик чиқиб турибди. Бу мозор шайхининг

ҳали кетмаганлигини билдиради. Кўп ўтмай ён томондан кимларнингдир гўнғир-гўнғир овози эшитилди. Улар беш киши бўлиб, яқингина жойдан ўтиб кетишди. Юришларидан ишни жадаллаштириш топшириғини олган гўр қазувчилар эканлиги билиниб турарди.

Гўрковлар мозор шайхи билан қисқагина гаплашишди. Оралиқ анчагина узоқ бўлганидан, Жангир уларнинг сўзларини эшитолмади, аммо гўр қовланадиган жой, кетмон ва белкуракларни сўраганини сизди. Тангрикул уларни қабр қовланадиган жойга олиб чиққанида яна бир отлиқ шошилиб келиб, қўлидаги идишни бериб кетди. Гўрковлар иш бошладан олдин иккита ходаларга эски-туски латта-путталардан ўраб, устига бояги идишдан нимадир қуйишди. Кейин ходаларни қабр қовланадиган жой атрофига тик ўрнатиб, машғал ёқишди. Шундагина кейин келган отлиқ идишда ёғ келтиргани маълум бўлди. Ёғ яхши шимдирилган машғаллар ёруғи Жангир ётган жойларга ҳам етиб келганидан, у ов пойлаётган тозидек ерга қапишиб олди...

Орадан анча ўтди. Гўрковлар ишларини тугатиб, талага чиқишди. Енгил-бошларини қоқиб, Тангрикул келтирган сув билан бет-қўлларини ювиб олишди. Машғалаларга қайтадан ёғ қуйиб алангасини кўтаришгач, очиқ мозор ёнида давра қуриб ўтиришди. Энди гўристон сукунатини одамларнинг гангир-гунгур товушлари, чигирткаларнинг чириллаши, чўл бақаларининг чўзиб қуриллашлари бузиб турарди. Кўп ўтмай Деҳинав тарафдан ҳам машғалалар кўринди. Одамлар маййитни қўлма-қўл кўтариб келишарди. Абдуқайом тўқсоба йўлга ярамаганидан орқароқда, Сирожиддин парвоначи ва маҳалла масжидининг имоми билан қўқон аравада келишмоқда эди...

Жасад жойига қўйилиб, лаҳаднинг оғзи гувала ва нам тупроқ билан яхшилаб бекитилди. Қабр қазини бошлаган одам биринчи кетмон тупроқни ташлагач, маросим иштирокчилари навбатма-навбат кетмону белкуракларни ишга солиб, гўрни тездаёқ кўмиб бўлишди. Қабр тупроғини охириги текислаш-силлиқлаш ишлари бажарилаётганида кекса имом Қуръони Каримдан узунроқ

бир сура қироатини бошлади. Кейин бошқа қорию муллолар қисқароқ суралардан ўқиб, тиловатни давом эттиришди. Абдуқаюм тўқсоба одамларга кўшилиб юзига беихтиёр фотиҳа тортиб ўтирарди-ю, ҳаёли тамом бошқа ёқларда кезарди: гоҳ кўзига Шунқорбекнинг бахмал ёпунчиқли бешиқда ётган пайти кўриниб кетса, гоҳ тўрт оёқлаб эмаклаётгани, гоҳ йиқилиб-суриниб атак-чатак юраётганини эслайди. Бундан юрак-бағри қон бўлиб, чакиллаб ичига томаётганга ўхшарди. “Томчилар” эриган кўрғошиндай тушган жойини куйдириб азоб берар, дилида исёнга ўхшаш бир мавҳум ғалаён кўзғатарди: “Йигитқа ўлум йўқтур, магарким ўзин-ўзи тифқа урур, дерлар, — ўйлади ичи куйиб. — Боламни не ёзуқи бор эрдик, жонини бул тариқа олурни раво кўрдунг, Халлоқи олам! Они биров била тафриқага¹ борғонин эшутмағон-билмағон эдимки, ушмундоқ қасос тифига урулғон десам. Яратғувчи — Ўзунгсен, олғувчи-да Ўзунг бўлуриг, ҳақиқати айнтур, Парвардигори олам! Алалоқибат бул маъвоға кетурулмоқ банибашар манглайига Ўзунг битиган қисматдур. Шундоқ эрса, ноқис ақлимға отани бола кетурғони хўб кўринур. Нечун менга бундоқ аламангиз тақдирни раво кўрдунгки, ёшим бир ерға борғонида бул маъвоға фиғон била навжувон фарзандимни кетурдим, Халлоқи олам!”

Изтиробнинг кучлилигидан, ўтирган жойидан орқага оғиб кетди. Ёнидагилар чалқанча тушишига йўл қўймай, суяб қолишди. Шунда бирдан осийликка юз бураётганини пайқаб қолиб, истиғфор айтишга тушди. “Астаф-фируллоҳ! Мени — гуноҳкор бандангни Ўзунг кечурғил, Танғрим! Ўзунг лозим кўрғон қутлуғ соатларда шул болани — бир парча этни фоний дунёға бино қилдунг ва камолини кўргузуб, мендек гуноҳкор бандаға неча йиллар маъсуд дамларни ҳадя қилдунг, бор бўюмни қувончларга йўғурдунг. Вақтики етуб...”

Яна ножоиз ҳаёлларга чалғиб кетмаслик учун ўзини куч билан қўлга олди. Аммо паст товушда бўлса-да, дилида жўш ураётган ғалаён беихтиёр сиртга отилиб

¹ Тафриқа — зиддият.

чиқди: “О-о-оҳх!!!” Атрофида ўтирганлар ўгирилиб қарашди. Сирожиддин парвоначи астагина туртди: “Ўзунгизни қўлга олинг, бўла!” Шу огоҳлантириш асар қилдими ё муллалар янаям қисқа оятлардан ўқиб тиловатни тугатишгани сабаблими, у қайта чалғимади. Лекин қабристондан чиққач, аравага суяб чиқаришларига ҳам ярамади, икки йигит кўтариб чиқарди.

Мозоротдан энг кейин чиққанлар ҳам узоқлаб кетгач, Тангрикул чироғини ўчирди ва кечки тамадди учун уйига йўл олди. Тун қаърида қораси кўринмай кетгач, Жангир ўрнидан турди. Энди ҳеч нарсадан ҳадиксирамаса бўларди. Кеча қоронғисида бу атрофларда одам зоти юрмайди. У ёқ-бу ёғини қоқиб, бамайлихотир оти томон юрди. Оғзидаги чилвир ва кишанларини ечиб, эгардаги хуржунга жойлади. Юганлаб ўтирмай нўхтасидан етаклаганича, мозоротга Шунқорбек кўмилган томондан яқинлаб келди ва тўсиқдаги бақувватроқ бир ходага боғлади. Кейин тўсиқдан ўликни қийналмай олиб ўтса бўладиган тирқиш қидирди. Отидан саккиз-ўн қадам узмаёқ шундай жойни топди — қоронғида қўли икки киши бемалол ёнма-ён ўтаверса бўладиган четан тўсиқни илғади. Тимирскилаб очилиб-ёпиладиган эшик вазифасини бажаришини пайқади. Саратонда одамлар нарироқдаги тепачанинг тупроғидан гувала ясашса керак. Зарур пайтларда ишлатиш учун қуриган гувалаларни шу “эшик”дан ичкарига — қабристон ўртасига қурилган айвончага ташишади. Бир четига боғланган ипни ечганди, четан эшик ўз-ўзидан очилиб кетди. Уни шу ҳолича қолдириб, шеригини кута бошлади.

Болабой келгач, қабристонга биргалашиб киришди. Жангир Тангрикулнинг хонақоҳидан кетмон билан белкурак келтирди. Юмшоқ тупроқни у ёқ-бу ёққа суриб ташлаш қийин эмасди. Иккаласи жадал ишлаб, қабрни тездаёқ очиб қўйишди. Нам тупроқ билан мустаҳкамлаб қаланган гувалалар лаҳад ичига қулаб тушмаслиги учун авайлаб, уларни ҳам бир-бир четга чиқариб, ташлашди. Болабой лаҳад ичига кириб, жон асари бор-йўқлигини билиш мақсадида Шунқорбекнинг боши тарафидан —

кафаннинг ечиб кетилган жойидан қўл юбориб, юзларини сийпалаб кўрди. Аммо ҳеч нимани пайқамади — у ҳамон ўлик ҳолатида ётарди.

Лаҳад оғзида турган Жангир бетоқат шивирлади:

— Тирилмабдурми?

— Йўқ, — деди Болабой ва жасаднинг бошини унга тўғрилади. — Кафанидан тугуб, обойлаб¹ торт...

Жасадни четан эшикчадан ташқарига чиқаришгач, Болабой анча ҳориганини ҳис қилди. Маййитни ерга ётқизиб, озроқ нафас ростлади. Бу ишга бош қўшганларидан буён Болабой илк марта жиддий ўйланиб қолди: кўпдан йўлтўсарлик, қароқчилик қилишади. Бундан на амир ва на унинг амалдорлари зарар кўришган. Талайдиганлари бемаҳал йўлга тушган йўловчилар бўларди. Асосан ўзига тўқроқларни талашган. Лекин улар ҳам аркони давлат наздида авомуннос саналади. Улар билан амир ва амалдорларнинг деярли сариқ чақалик иши бўлмасди. Шу сабабдан бирор марта жиддий таъқибга учрашмаган. Бу сафаргисининг оқибати қандай бўлади? Абдуқайом тўқсоба амир Насруллонинг ишонган ва суянган мансабдорларидан. Олдиларида чўзилиб ётган манови чала ўлик ҳам аркони давлатда каттагина ўрин эгаллаб келганини эшитган. Тонг отгач қабрнинг очилгани ва маййитнинг йўқолгани маълум бўлади. Шубҳасиз ков-ков бошланади. Изиддин иноқ бошлаган бу машмашадан ҳозирнинг ўзида, камида, уч-тўрт киши хабардор. Шунча одам билган сир — сир бўлиб қолармикан? Иноқ фош бўлмаган тақдирдаям ўзларининг ортларидан одам тушиши муқаррар — барча йўллар ва карвонсаройлар назоратга олиниши шубҳасиз. Шундоқ экан, буёғи қандай бўлади?

Жангир хуржунини келтириб, ундан эски-туски кийим-кечакларни чиқарди ва кафанни очиб, Шунқорбекни кийинтира бошлади. Бош томонини озроқ кўтариб қўйлак кийдиргач, танасини билиб-билмай ерга ташлаб юборди. Шунда улар кутаётган мўъжиза рўй берди: қоронғида “ўлик”нинг афт-ангорини кўришолмади-ю, лекин заифгина инграганини элас-элас эшитишди.

¹ Обойлаб — авайлаб, эҳтиёт бўлиб.

— Обойла! — бояги ўйлар таъсиридан қутулолмай турган Болабой зарда қилди. — Ўлтириб қўймагил тоғина!¹

— Ўлса ўлар! — Жангир ҳам зарда қилди. — Ул биратўласи ўлса, мушқулимиз осон бўлур. Бул мўғадак энангизга ўғулмики, мунчалиқ аёвларсиз!

Болабой бош чайқади: “ҳали ёш-да, — деган фикр ўтди хаёлидан. — Шул сабабдин оқибатни ўйламас”.

У шеригига ётиғи билан тушунтирмаса бўлмаслигини англади.

— Ўйлаб кўр, Жангир, — деди ҳовридан тушиб. — Бир кун келиб Иноқни сири очилса, бизни-да хун тўламоғимиз бор. Ботирхон² ишонган ва суянган аёнларни бири Абдуқаям тўқсоба бўлур. Ул бизни ер тағидин бўлса-да топишга жаҳд қилса, ер юзинда юруб қайдин паноҳ топурсен: Қўқондинму, Хоразмдинму ва ё Хуросондинму?! Ботирхон била Тўқсоба талаб айласа, ондағи беклар мурсаю мадора юзасидин бўлса-да, бошимизни мис тобоққа солиб Бухорога элтурлар. Шундоқ қора кунлар туғса, паноҳимиз шул мўғадак бўлур, магар тирик қолса. Айтқонларимни ачинғонлиқдин деб билмагил, ўз жонимизни ташвишин қилурмен...

Жангир индамади, аммо эшитганларида жон борлигини англади. Кейинги ҳаракатларини авайлаб бажара бошлади: бошига эски каллапўш, бутига бўз иштон, оёғига уринганроқ мўки кийдирди. Болабой билан маслаҳатлашиб, уни ўзи мингаштириб оладиган бўлди. Кечалари очиқ далада ётиб қоладиган кезлари ярмини тагига тўшаб, ярмини устига ёпинадиган кенг-мўлгина пўстинини эгар аралаш отининг орқа томонига тўшади. Эгарга ўтиргач, шериги суяб турган Шунқорбекни кўтариб, ортига осонгина ўтқизиб қўйди. Болабой оёқларини тўғрилаб, қўлтиғидан чилвир ўтказди ва учларини Жангирга берди. У Шунқорбекни йиқилмайдиган қилиб, ўзига танғиб боғлади. Бегона назарлардан пана қилиш мақсадида бошига ятак ёпишди...

¹ Тоғина — яна, тагин.

² Ботирхон — амир Насруллонинг лақабларидан бири.

Катта йўлга етганларида шом еб чиққан ой кўтарила бошлаган эди. Ёруғи ҳали хирароқ бўлса-да, атрофдаги нарсаларни бир-биридан ажратиш мумкин бўлиб қолди. Болабой дафъатан тезлаб келаётган бировни кўрди.

— Йўлни чапга ол, Жангир! — буюрди у. — Рўпарадин киши келур.

Жангир ярим ўгирилиб Тангриқулни кўрди ва таниди.

— Бул шайх ул-машойихимиз экан, — деди тўнғиллаб ва шу лаҳзада кетмон билан белкуракни қабр тепасида қолдиришганини эслади.

Энди нима бўлса бўлган эди. Отларини шаҳар томон буриб ҳайдаганларида Тангриқул ҳам уларни кўрди, бироқ аҳамият бермади. Атроф қишлоқларнинг одамлари касалланиб қолган бирортасини табибга олиб келаётган бўлса керак деб ўйлади. Аксинча, бундай бемаҳалда шаҳарга киришга журъат этишолмасди.

Болабой Тангриқулни чалғитиш учун йўлни чаппа солдирганди. Нарироққа боргач, отларини ёнга буриб, мазоротни олисроқдан айланиб ўтишди ва яна йўлга чиқиб олишди. Шу юрганларича тонг ёриша бошлаганида Вобкентдан ўтишди. Ҳадемай қатнов бошланишини назарда тутиб, йўлдан чиқишди: Фиждувон билан Шофирконнинг ўрталиғини мўлжалга олиб, бу томонига одам деярли учрамайдиган жойлардан йўлсиз кетишди. Пешинга яқин Зарафшоннинг Кармана томонлардан оқиб келадиган қуйи тармоқларидан бирига яқинлашганларида, Шунқорбекка росмана жон эниб, қимирлаб инграй бошлади. Шу туфайли сувдан кечиб ўтишгач, серсоя бир дарахтнинг тагида отларидан тушишди.

Узоқ касал ётган ҳолсиз бемордек инграётган Шунқорбекни суяб, сояга ётқизишди. Отларидан эгарларини олиб, оёқларига кишан уришди. Узоқлаб кетмаслиги учун орқа оёқларидан бирига чилвир солиб, кишанга тортинқираб боғлашди ва сув бўйидаги ўтлоққа қўйиб юборишди. Ўзлари Шунқорбекка яқин ўтириб, олдиларига чоғроққина дастурхон ёзишди. Устига хуржундан нон, пишириб қоқланган гўшт ва бошқа нарсаларни териб қўя бошлашди. Болабой тамаддига қўл уришдан

аввал Шунқорбекнинг юзларига синчиклаб назар солди: юзлари аспак сўрган ниҳолдай сўлгин ва қорайган, жонинган эса-да, кўзлари ўликниқидек нурсиз. Хаёлига чанқаб, ичи куйиб ётгандир деган фикр келди. Олдидаги сопол кўзадан бир пиёла сув қуйиб узатди. Қилов бўлган бузоқдек бақрайиб қараб ётавергач, бошини кўтариб ичкизмоқчи бўлди. У нимадандир қўрққандай, кўзлари олайиб кетди. Лабига теккан сув томчиларининг мазасини сезгачгина ёш боладай ютоқиб ича бошлади. Пиёла бўшагач тамшаниб, ёрилган ва қуруқшаб турган лабларини ялади. Маълум бўлдики, яна сув ичмоқчи. Қаттиқ чанқаган одамга бирданига кўп бериб бўлмаслигини билганидан, Болабой унга бошқа сув бермади. Қўлига кичикроқ бир тўғрам нон тутди. У гарангсиб, нонга тикилиб туравергач, қўлига ушлатиб, астагина ётқизиб қўйди. Ўзи ҳам очиққанди. Тутун чиқариб чой қайнатишдан ҳайиқишгани туфайли Жангирга қўшилиб, сув билан тамадди қилаверди.

Сал нафси ором топгач, Болабой Шунқорбек тарафга қаради-ю, ҳайратдан оғзи очилиб қолди. У қўлига берилган нонни тишлаб узиб, чала-чулпароқ бўлса ҳам чайнаб ютмоқда эди.

— Иий-я! — деб юборди беихтиёр. — Бул бекзодамиз ейиш-ичишни-да унутиб, қайта чақалоққа айлангон чоғи. Бизни еғонимизга таассуб¹ қилиб нон чайнамоқда. Қўлига ушлатғонимда не қилурин билмай ағройгон эди.

Жангир унга бепарво бир қаради-ю, индамай ухлаш учун чўзилди.

Нонни еб бўлди. Охирги тишламни чалароқ чайнаб ютганидан, Шунқорбекнинг томоғига тиқилиб, ҳиқичоқ тутди. Болабой бир пиёла сув узатди. Унинг ётган жойидан қўл чўзганини кўриб илжайди: тўкилишини билмайди, деб ўйлади. Авайлаб суяб ўтқизди ва пиёлани қўлига берди. Ҳар эҳтимолга қарши бир дам суяб турди. Бу гал у пиёлани асосан ўзи ушлаб ичгач, жойига қайта ётқизмай, ўтирган ҳолида секин қўйиб юборди. Гавдасини тутиб

¹ Таассуб — тақлид.

ўтираверганини кўриб қувониб кетди. Дастурхондан бир тўғрам нон ва кичикроқ бир бўлак қоқ гўшт олиб қўлларига ушлатди. Сал очкўзлик билан бўлса-да, бу гал у қўлидагиларни навбати билан тишлаб, рисоладагидай чайнаб ея бошлади.

Болабой у билан астойдил қизиқиб қолди ва қўлидагиларни еб бўлгач, кўнглини билиш учун яна сўради:

— Не истарсен, кўнглинг не кусайди?

У индамай қараб туравергач, гап нимадалигини пайқади: дастурхонда қолган нон, гўшт бўлаклари ва кўзани кўрсатиб, бирма-бир сўради:

— Не ерсен — нон, гўш, сув?..

— С... суу... увв... — деди Шунқорбек охирги сўзни такрорлаб ва кўзани кўрсатиб.

У дарҳол сув қуйиб узатди. Пиёлани бўшатгач, бир бўлак гўшт берди. Шоша-пиша гўштни чайнаётганида юз-кўзларини яна синчиклаб назардан ўтказди. Бу гал уларга озроқ нур югургандай. Кечагина ҳамма қатори умргузаронлик қилиб юрган амалдорнинг бугун хотирасидан айрилиб, чақалоқдай масъум ва ҳимояга муҳтож мўғадакка айланиб қолганига Болабойнинг сира ақли бовар қилмасди. Изиддин иноқ уни нима қилган ўзи? Заҳарлаган бўлса кишини бундай аянч аҳволга тушириб қўядиган ўша машъум заҳар нимадан тайёрланган? Уни қандай ичиришган: ичиришганми, ҳидлатишганми ё бирор жойига суркашганми? Уни кимлар ва қаерда тайёрлашади? Йўқ деган нарсанинг ўзи йўқ шекилли бу қўтир дунёда! Бу мўғадак оналарининг кимлигини, жилла қурса, ўз исмини эсида сақлаб қололганмикан?

Хаёлига шу фикр келиб, Шунқорбекни яна саволга тута бошлади:

— Отанг ким, йигит, билурмисен?

Шунқорбек ағрайиб қараб тураверди.

— Онаи зорингни билурмисен, оти недур?

Жимлик.

— Ўзунг кимсен, отинг недур?

Яна жимлик. Бир оздан сўнг меровсираб, онгига ўрнашган дастлабки сўзни айтди ва кўзани кўрсатди:

— С... суу... вв...

Болабой саволларини икки-уч марта такрорлаб ҳам “сув” деган илтижодан бошқа сўзни эшитолмади. Атамаси ҳали хотирасига ўрнашмаган бўлса-да, у нон билан гўшт ейиладиган нарсалар эканлигини билди. Энг зарур эҳтиёж сувнинг номини эслаб қолишга мажбур этган шекилли. Эҳтиёж, зарурият аталмиш жаноби олийларининг қудрати шунчаликки, у инсон вужудида яшириниб қолган сўнгги кучни ҳам топиб, ҳаракатга солади. Шунқорбекнинг яқин кунларда ўзига энг керакли бошқа нарсаларнинг номларини ҳам билиб олишига Болабойнинг имони комил бўлди. Лекин сув бермади. Ўзининг эски яктагини бошига ёстиқ қилиб, ётқизиб қўя қолди. У кўп ўйнаб толиққан боладай салдаёқ пишиллаб ухлади қолди. Ўзи эса жуда чарчанига қарамай анчагача мижжа қоқолмади: умрида биринчи марта дилида Шунқорбекка нисбатан ачиниш ҳиссини туйди. Нима қилиб бўлса-да уни Жангирнинг зуғумидан қўриқлаб, тезроқ дармонга киритишни истаб қолганидан ўзиям ҳайрон. Бу ниманинг аломати: қариётганинингми ё қўлга тушиш эҳтимолидан қўрқувнингми? У эҳтиёткор эди, лекин қўрқоқ эмасди.

Ўзларига таҳдид сололмайдиган кишиларни ўлдиришдан Жангирни қайтарган пайтлари кўп бўлган. Лекин бу кимгадир ачинганидан эмасди. Шунчаки, бсёзиқ бировни ўлдиришни истамасди: пулини олдинг, молини олдинг — бўлди-да. Одам ўлдириб, бусиз ҳам ошиб-тошиб ётган гуноҳларини яна кўпайтиришларининг нима ҳожати бор. Ёвузликни қанча кўпайтирсанг, душманинг шунча кўпаяди. Одамзод қилмишларимни биров билмайди, билса ҳам мендан кўрмайди деб ўйлайди. Аммо, кунларнинг бирида барча қилмишлари кўпчиликка аёнлигини пайқаб қолади.

Абдуқаюм тўқсобани дарбор аҳли орасидаги энг довюрак, мард ва ҳалол одам деб эшитган. Кўча-қўйда ўзини ҳам кўрган. Шунқорбекни эса сира кўрмаган. Ҳозирги туришида

ҳеч нимага ақли етмайдиган ночор ва нотавон, юзлари кўмирдан бериноқ қорайган ва сўлгин, кўзлари нурсиз бир жонзот — сал дармонга кирса тайёр қул — ишчи ҳайвон. Заҳарлангунига қадар қандай одам бўлган? Бекорга хатми кутубдан кейиноқ бош мушрифлик мартабасига кўтарилмагандир. Узунқулоқ гапларга қараганда, ҳалол ишлаган, порахўр, юлғич, золим солиқчиларнинг танобини тортиб турган. Оз бўлса-да, раиятга қайишган. Унинг фожиаси шунда эмасмикан? Ҳалол одамларнинг бу чўлтоқ дунёда эмин яшашлари қийин: отам замонида шундай эди, болам замонида ҳам шундай бўлиб қолади. Ҳамма даврларда уддабуронлар, олғирлар, фирромлар яшайди. Ҳалол бўлман деганларнинг оғзи қуртлаб, кети битлаб юраверади! Болабойнинг ақли иллаган ягона ҳақиқат шу эди.

Индаллосини айтганда қароқчининг йўли дарбор ақлининг — катта-кичик барча поғонадаги амалдорларнинг йўллари билан туташ: ҳар иккаласи бошқалар ҳисобига даврон суради — бойлик тўплайди. Фарқи — қароқчи қаро тунда, иложи борица озроқ кўр-қути борларни, якка-якка талайди. Амалдорлар эса худонинг ёруғ кунда — куппа-кундузи, қўл учида кун кўраётганларни, оммавий тарзда талайди. Бундан чиқадиган ягона хулоса шуки — ҳар икки томон зулм устида яшайди. Зулм остида қолганлар — авомуннос аталмиш бутун бир раият. Уларнинг ҳимоячиси йўқ. Баъзи-баъзида ўзини ўзи ҳимоя қилмоқчи бўлиб, у ер - бу ерда галва кўтаришади, фойдаси йўқ — амирнинг черикларига бас келиб бўлармиди...

Абдуқаюм тўқсобада Изиддин иноққа нисбатан ҳеч қандай хусумат бўлмагани кундай равшан. Аксинча, Шунқорбек Абдуборини уйларига чақирмасди. Иноқнинг улардан ололмаган қандай қасди бор эканки, бундай қаттол ишга қўл урган? Обрў, мансаб, бойлик талашишми? Ўз боласи етолмаган даражага Шунқорбекнинг етганига ҳасад қилганми? Буниси Болабойга қоронғи эди.

У ҳам озроқ мизғиб олиши керак эди. Кечаси йўлга кечроқ тушганларига қарамай, отларини шиғаб, эллик чақирим атрофида йўл босишди. Бу — арининг уясидан чиқдим, дегани эмас. Хавфдан батамом қутилиш учун

чўлма-чўл яна икки юз чақиримдан мўлроқ юриб, қумга етиб олишлари керак. Шундагина уларни кўпсонли сипоҳ билан ҳам қўлга олишлари душвор.

ЎН БЕШИНЧИ БОБ

Шу тунда Абдуқаюм тўқсабо мижжа қоқолмади ҳисоб. Энди уйқу элитган маҳали кўзига жунлари ўсиб, тивит бўлиб кетган иккита ит кўриниб, босинқираб уйғонади. Аламли ўйлар оғушида ётиб-ётиб, бир маҳал яна кўзи илинади. Бу сафар бояги итлар панжалари билан қандайдир янги қабрнинг тупроғини ҳаллослаб итқитаётган бўлади. Тикилиб қараб ўғлининг қабрини танийди. Уларни ҳайҳайлаб қувламоқчи бўлиб, эровраб туриб кетади. Шундоққина ёнида ётган Бахшулла чаққон туриб ушлайди ва жойига авайлаб қайта ётқизади, таскин-тасалли беради. Аммо қулоғига гап кирмайди. "Ё тангрим! Бул не синоат?!" — деганича ёстиққа юзини босади, унсиз кўзёш тўкади. Охири кўзларига ёш ҳам келмай кўйди. Энди сирқираб қалби йиғлайди. Буниси аввалгидан ўн карра, юз карра оғир ва аламлироқ, вужудида қолган озгина куч-мадорнинг ҳам офатига айланди. Охири чидолмади. Тонг бўзариб келаётган пайтда Бахшуллани уйғотди.

— Не бўлди, ота, тинчликми? — сўради у оининг дарчадан тушаётган хира ёруғида Абдуқаюм тўқсобанинг паға бўлиб кетган юзларига тикилиб.

— Тонг сизғиб қолди, аравани қўш, ўғлим, — деди у заиф товушда. — Устиға кўрпа-ёстуклардин-да ташла. Кўнглум алағда, укағинангни мозорин кўриб келмасак бўлмайди!

— Вахлироқ эмасми?

— Ҳадемай ҳовлини одам босур, ваҳлироқ бориб, ёруғ ошқунча қайтқонимиз хўброқ, ўғлим.

Бахшулла топшириқни бажаришга чиқиб кетди. Салдан кейин улов тайёрлигини хабар қилди. Судралиб қадам босаётган Тўқсобани суяб, аравага тўшалган кўрпачага ўтқизди. Ёнбошига кўйилган ёстиқлардан

бирини олдига олиб, кучоқлаганича кўнишиб ўтирди. Бахшулла аравани қабристон томонга ҳайдади. Етгунларига қадар атроф ғира-шира ёришиб қолди. Шунқорбек кўмилган жойда кимнингдир қаққайиб турганини кўриб, юраги шувиллади. Ким бўлди у? Қўлида тутиб тургани оқ мато нима, кафанми? Каллаи саҳарлаб нега айнан шу қабр тепасида турибди?

Бу саволлар Бахшулланинг хаёлидан оний тезликда зипиллаб ўтди ва ялт этиб Абдуқаюм тўқсобага қаради. У уйидан чиққанидаги ўтиришини бузмаганди. Кўзлари юмуқ. Бундан кўнгли сал хотиржам тортиб, қабр тепасида турган кишига яна тикилиб қаради ва таниди. У мазор шайхи эди. Бу пайтда ким ҳам кўйиндининг ичида қаққайиб турарди. Нега бундай турибди? Тунда қабр тупроғини бирор жондор сочиб ташлагандир деса кўлидаги нимаси? Наҳот!..

У фикрини давом эттиролмади. Безовталаниб Абдуқаюм тўқсобага қаради. У ҳануз кўнишиб, ўзи билан ўзи бўлиб ўтирарди. Афтидан мазорот тарафга қарашга юраги бетламасди. Ким билади, ўғлининг қабри тарафга қараш жонига дўзах азобини беришини билганидан шундай ўтиргандир. Бахшулла элбурутдан ваҳима солмаслик учун индамади. Аммо ҳадемай тутинган отасининг бошида қандай чақмоқлар чақиб, қандай жалалар ёғишини ўйлаб бағри қонга тўла бошлади. Бу балога чап бериш иложини тополмасди. Чор-ночор қабристоннинг кириш жойига келди. Бир четга қатор қоқилган бақувват қозиклардан бирига отини боғлади. Энди Абдуқаюм тўқсобани аравадан тушириб олмоқчи бўлаётганида мазоротдан Тангрикул чиқиб келди.

— Бекни тушурманғиз! — деди у Бахшуллага. — Бунда бир бўлмас иш бўлди!..

— Тинчликми, Шайхим?! — безовталаниб сўради Абдуқаюм тўқсоба. — Сўзинғиз қулоққа совуқ эшитилур, не гап?

— Айтмасқа иложим йўқ, аъло ҳазрат, бир қошиқ қонимдин кечинг!..

— Айтинг, оҳи!!

— Маййит лаҳадда йўқ!

— Қайси маййит?!!

Абдуқаюм тўқсобанинг оғзидан шу савол чиқди-ю, танасидаги қон гупуриб миясига ургандай бўлди. Кўз олди қаровтиб оқ, яшил, қизил ва сариқ юлдузчалар бир дақиқа чарақлаб айланишди. Кейин ҳеч нарсани кўролмаб қолди. Хаёлидан эса андуҳли фикрлар ўтарди: “Нури дийдамнинг жасадин ҳалиги кўппаклар тортқилаб кетгон. Оларни аввал оқшомдаёқ кўриб эдим, нега дарҳол шул тарафга учмадим?! Келғонимда ўғлимни жасадин айириб олурдим! Мени не ғафлат босиб эдиким, ўрнимдин кўзғалмадим!! Бу қабристонга сабийлару болиғлар бўлиб, йилига ўнлаб жасадлар қўйилади. Лекин шу пайтгача бировнинг жасадини итлар тортқилаб кетганини эшитмовди. Нега унинг боласига қолганда шундай бўлди? Гуноҳлари шунчалик кўпмиди унинг!! Ё Тангрим!!!”

Бахшулла ботинмайгина сўради:

— Инимни турбатиға бирор жондор дорибдурми?!

— Йўқ, бул жондорни юмуши эмас. Бул юмушни одам қилгон. Аввал оқшомдаёқ — ой чиқмасидин бурун қазиб олгонлар.

— Сиз бирор нимарсани пайқадинғизми?

— Шунда бўлғонимда билурдим. Издиҳом узоқлашгач, тамадди қилурға бирров уйға ўтуб келдим. Қайтуримда йўл устида икки отлиқни кўрдим. Бириси ортиға киши мингаштургон. Олар-да мени кўрушди чоғи, озроқ тайсаллангондоқ бўлди. Шаҳар томон юригонларин кўруб, “табибға бемор олиб кетурлар” хаёл қилибмен ва адашибмен. Назаримда, мингаштирулгон кас тақ-сиримни фарзанди эди. Бошиға тўнму ёпилгон...

Буни эшитгач, Тўқсобанинг кўзлари ярқ этиб очилди: ўғли тирик, нури дийдаси ўлмаган! Ўликни қазиб олмайдилар, отга мингаштириб ҳам бўлмайди. Шунқорбеги тирик!

— Не важҳдин мундоқ тўхтамға борурсиз?! — сўради у қайнаб тошаётган ҳаяжонини имкон қадар босиб. — Бирор асосинғиз бордурки, мундоқ сўзларсиз.

— Бул юмуш олдиндин режаға олингон. Бундоқ ўйлагонимки, тақсир, кеча итимни ўлтурдилар. Боғлиқ турғонлиқдин бирор жондор талаб ўлтурғон, деб хато фикрлабмен. Букун бул иш юз берди. Мен йўқимда мозор айвонидин белкурак била кетмон олғонлар. Шошилғонлари шунчалиқким, оларни лаҳад устида қолдуриб кетғонлар. Жасад ўролғон кафан тоза, бутун; нариғи тарафдағи четан эшик ёнида қолдурғонлар. Маййит йўқ, топмоққа ҳарчанд кўшиш қилдим топмадим. Қайта кийинтуриб, ўзлари била олиб кетғонлар, ҳазрат.

— Андоқ эса, бул — суиқасд, жаноби шайх, пухта ўйланғон, режаға солинғон суиқасд. Айтинғиз, жаноби шайх, отларини тусларин билолдинғизми?

— Ойдинда аниқ кўрдум, зулукдак қора отлар эди.

Кутилмаганда Абдуқаюм тўқсоба ўрнидан озод кўтарилди. Араванинг орқа ёғочидан ушлаб, бировнинг ёрдамисиз ерга ўзи тушди. Бахшулла суямоқчи бўлиб аравани айланиб ўтди-ю, улгуролмади. У жадал юриб Шунқорбекнинг жасади кўмилган жойга йўл олди. Тангрикул билан Бахшулла ортидан эргашди. Келибоқ қабрдан чиқариб ташланган тупроқ устида ётган кафанни ёзиб кўрди: бус-бутун, нисбатан анча тоза. Бу Тангрикулнинг айтганларини тасдиқларди — ўғлининг турбатини бузганлар — одамлар. Кўппаклар тортқилаган кафан бу ҳолда бўлмади — йиртилиб, тупроққа беланиб кетади. Негадир қабр ёнида қолдирилган кетмон билан белкуракни ҳам бир-бир ушлаб кўрди. Қабрга тушиб, ўнграйиб турган лаҳаднинг оғзидан ичкарига мўралади: лаҳад бўм-бўш, ютаман деб тургандай.

Тевага чиққандан сўнг Тангрикулдан яна сўради:

— Атрофни қарадинғизму, жаноби шайх?

— Шундоқ, тақсир, ёруғ ошғач яна бир қур назардин кечуриб чиқурмен.

— Шундоқ қилинг. Янгилик чиқса бизга зудтар хабар беринг, тақсир.

— Бош устиға, ҳазрат!

— Ҳозиринча бул воқеотларни кимса билмасун. Мана ақча, тақсир, бировдин эчкиму, қўйму олиб сўйинг. Гўштини рўзгоринғизга қолдуриб, териси била калла-почасин

мана бул кафанға ўранг-да, лаҳадға қўюнг ва зудгар кўмунг.
“Бўш кўмулгон лаҳадни улусқа хосияти бўлмас” дерлар.

Абдуқаюм тўқсоба Бахшулла билан уйига жўнаб кетган дамда Тангриқул ўзида ажиб бир енгиллик туйди. Тўқсоба “мозоротга қарамас экансан” деб, олиб қоладими дея қўрққанди. Аксинча, қилган ишларидан ва айтган гапларидан кўнгли тўлиб кетди. Дилидан дуо қилди: “Илоҳим мақсудингизни берсун, ҳазрат Тўқсоба!” Сидқидилдан юзига фотиҳа тортиди...

Суякчилар ўтириши лозим бўлган жойда Сирожиддин парвоначининг ўтирганини кўриб, Абдуқаюм тўқсобанинг кўнгли кўтарилди: қудалиги, қариндошлигидан ташқари, эски қадрдони у. Ҳеч қачон: ғаму ташвишда ҳам, суюнчли кунларида ҳам ёлғизлатиб қўймайди. Бахшуллага аравани счмай туришни тайинлаб, Парвоначини қўлтиқлаганича ичкарига кириб кетди. Ўтирар-ўтирмас унга мозор шайхидан эшитганлари-ю, ўзи кўрганларини батафсил тўкиб-солди.

— Ўғлум тирик, бўла! — деди ҳаяжони ғолиб келиб. — Куёвинғиз ўлмагон! Ўлукни отга мингаштуриб бўлурми?... Суиқасдчилар шаҳарда ё шаҳар атрофидадур. Боламға зиён бермасларидин ошиқич чораларни кўрмоқ лозимдур. Бул юмуш бугундин кечикса кеч бўлур, ёғийларни қўлдин чиқмоқ эҳтимоли кучаюр.

Сирожиддин парвоначи ўйланиб қолди: Шунқорбекнинг тириклигига ишонмай турарди. Абдуқаюм тўқсоба “сувга чўккан хасга ёпишар” қабилида иш тутаетган бўлса-чи? Аммо қудасидаги ишончга путур еткизгиси келмади. Кеча эс-ҳушини йўқотиб, рамақижон бўлиб ўтирган одам бугун шу ишонч туфайли анча тетиклашган ва ҳаракатга кириб қолган. Агар унга рахна тушса, Тўқсоба биратўласи ўлиб қўя қолади. Ишонмай деса, эшитганларида ғалати томонлар бор. Суиқасдчилар қайси йўл биландир ҳарифини даф қилди. Шу билан кифояланишса бўларди. Марҳумнинг турбатини бузиб, жасадини ортмоқлаб юриш ва ўзларини хатарга қўйишнинг нима

кераги бор уларга? Балки Шунқорбек ростдан тирикдир. Аввал уни ўлдига чиқариб, кейин танасини ўғирлашдан кўзлаган яна бир қабиҳ мақсадлари бордир. Бунда Шунқорбекнинг ўзидан фойдаланмоқчи бўлишгандир.

Ўйлаб кўрсаки, Тўқсобанинг фикрида жон бор: зуд маййит ўғирларининг қочиш йўллари тўсиш, бекинган жойларини аниқлаш, ўликми-тирикми — Шунқорбекни топиш керак. Бу ишга доруламорадаги барча кучларни, керак бўлса черикни ҳам жалб қилиб, бирваракайига ва ҳар тарафлама қидирувни бошлаш керак. Шунда бирор натижага эришилса ажабмас.

Изиддин иноқ кеча ўзини жуда фидо қилиб юборди. Тушдан кейин бирров йўқолиб кетгани бўлмаса тунда — маййитни жойига қўйиб келганларидан кейингина уйига кетди. Шундаям ҳаммадан кейин. Мурдани маҳрам сувига олди, сўнгги поклашга киришга кўплар иркилиб турганида олдинга чиқди: “Ювишга мен кираман”, — деди тап тортмай. Тоғаси ёнида лаҳадга ҳам кирди. Сидқидилдан қилинган бўлса, бу хизматлари таҳсинга лойиқ, офарин унга! Аммо баъзи жиҳатлар кўнглида шубҳасимон саволларни ҳам туғдирмоқда: боласи оғир ётган одам ортига бурилмай, бировнинг таъзиясида шунчалик узоқ ўтироладими? Кечга яқин қаерга бориб келди — уйигами, жасад чиқарилмаслигини билгач, табибларни юбортиришни уюштириш мақсадида аркка борганими? Хабар таъсирлироқ одамдан бўлмаса қушбеги бундай қаттиқ йўл тутмасди. Буни Сирожиддин парвоначи аниқ билади. Иноқ қабристонда ҳам ўзини ғалати тутди: бир-икки марта зимдан қоронғилик қаърига тикилиб турганига кўзи тушди. Четдан нимани ёки кимни излади у? Ювишга киришдан бошқалар чўчиб турганида тап тортмай киргани ҳам ғалати — унинг табиатида ҳеч қачон бунақа жўмардлик бўлмаган. Дарбор аҳлининг аксарияти буни жуда яхши билади. Бу — Шунқорбекнинг ўлатга учрамаганини яхши билгани туфайли эмасмикан? Қушбегини “Шунқорбек ўлат тегиб ўлди” дея ишонтиришган. Ўлатдан ўлганнинг жасадини ўғирлайдиганнинг боши нечта? Юраги-чи? Фожа куёви билан

Абдуборининг бирга чўмилишидан бошланган. Бу ҳодисалар силсиласида қандайдир боғлиқлик бордай. Аммо уни тасдиқлайдиган далил йўқ. Бундай кўр тугунни ечишнинг ўзи бўлмайди...

Сирожиддин парвоначининг кўзи умид ва ҳадик билан тикилиб турган қудасининг кўзига тушиб, фикрларини жамлаёлмай қолди. Иложи борица босиқ, осойишта товушда унга тасалли беришга шошилди.

— Гапинғизда жон бор, бўла, бул жўнда менда-да, бир хил гумонлар туғилди. Ҳозиринча оғзимизга берк бўлғонимиз беҳроқдур. Тезда ҳавлини таъзия билдир-ғувчилар босурлар. Сиз шул хонадин чиқмай ётинг. Одамларни фотиҳасин олурға қариндошларингиздин бири била Изиддин иноқни кўюрмиз.

— Шул одамға...

— Андоқ ўй менда-да бор, бироқ далилсиз бировға мин¹ таъқиб бўлмайдур. Озроқ сабр лозим — они шул юмуш била андармон² қилиб, бугунча чалғитиб туролсақ етарли. Унғоча ғишт қолипидин кўчиб қолур. Айбдор бўлса қўллари тепасинда кетур. Қочғон била қутула билмас.

— Доғи бир ўтинчим бор эди.

— Айтинғиз.

— Бахшулла аробаси била эшикда кутуб турубдур. Мени маъзур тутунг, айтмасам бўлмас: Ҳулкар бону била Гулойимни уйинғизга жўнатинг. Бунда шўрлик келиним хунибийрон бўлиб кетди. Бундоқ ичкиш гумонасиға зарар бермаса деғон кўркунчдамен. Соғ-саломат ёшбўшанса³, ўғулдур-қиздур — шул тирноқ менға ёлғизимдин ёдгор бўлиб қолури-да бор!..

— Андоқ деманғиз, бўла, насиб этса Шунқоримизни саломат кўрурмиз. Сиз қимирламай ётинг-да, бул томонин бизға қўюб беринғиз.

Абдуқаюм тўқсобанинг кўзларидан беихтиёр тирқираб ёш тўкилди. Сирожиддин парвоначи чидаб ўтирол-

¹ Мин — айб, нуқсон.

² Андармон — машғул.

³ Ёшбўшанмоқ — кўзи ёримоқ, туғмоқ.

мади. Томоғини бўғиб келган хўрсиниқни енгил йўгал билан амаллаб босиб, секингина ташқарига чиқиб кетди.

Нарироқда ўзига тикилиб турган Бахшуллани ёнига чақирмоқчи эди, у ошхона томонга имлади. Бундай одати йўқ эди. Қандайдир жиддий гапи борлигини англади.

— Мени маъзур тутгайсиз, ҳазрат! — деди Бахшулла ортидан ошхона эшигини зичлаб ёпа туриб. — Имлаб, сизга адабсизлик қилғондоқ бўлдим. Мозор воқеотин отамдин эшутғондурсиз. Ҳозиргина отбоқоримиз манов нимарсаларни кетуриб берди. Ўт ўратуриб, ҳовузга яқин ердин топибдур...

Парвоначи ошхона дарчасининг зихларидан ўтаётган ёруғликка тутиб, шишачани диққат билан кўздан кечирди: ичида қандайдир қизғиш-сарғиш кукуннинг гарди қолган. Тагида бўрттириб туширилган иккита белги — ҳарфлар бўлса керак. Чарм қиннинг бўйнида ҳам босинқи туширилган ўша белгилар. Бу — кўлидаги ашёларнинг хориждан келтирилганлигини билдиради. Уларни эғнидаги кундал¹ яктагининг ички чўнтагига яшириб, Бахшуллага тайинлади:

— Отбақарга тайинлаким ўтни бошқа жойдин — этакроқдин ўрсин, топган нимарсалари жўнинда оғзига берк бўлсин. Сўғун ҳозир бўлуб тур — чечанг² била Хулкарни бизникига элтурсен.

— Бош устига, ҳазрат!

Фожианинг яна бир далили топилганига амин бўлиб ошхонадан чиқаётганида, дарвозадан кириб келаётган Изиддин иноққа кўзи тушди. Сирожиддин парвоначи унга пешвоз борди ва қўш қўллаб кўришди.

— Боланғиз қалай? — сўради ҳамдардлик оҳангида.

— Ётипти... — чайналди у.

— Дардманларни шифосин Ўзи бергай, — дея Парвоначи индаллосига кўчди. — Жаноби Иноқ, сиз бул хонадонга кўб яқин одамсиз. Шул жўндин бир хизматни гарданинғизга олсанғиз — Шунқорбекни тоғаси ёнинда келғон-кетғонлардин фотиҳа олиб турсанғиз. Тўқсоба

¹ Кундал — зар билан тўқилган қимматбаҳо матодан тикилган ятак, ялангқават камзул.

² Чеча — янга.

ҳазратлари бул юмушға ярамайдурлар, ичкарида, анча беҳуд бўлиб ётибдурлар. Не дединғиз, жаноби Иноқ?

— Сизким бул хизматни каминаға муносиб кўриб-сиз, бош устиға, аъло ҳазрат! Тўқсоба жанобларини хизматларидин асло буюн товламасмиз.

Бу масала Парвоначи кутганидан ҳам осон ҳал бўлди: уни бошқалар билан мулоқотдан, турли гап-сўзларга қулоқ тутиб юришдан ва аралашишдан бутунлай ажратиб қўйди. Энди азадор тоға ёнида қимирламай ўтириб, юзига фотиҳа тортарди, холос. Бундан ўзи хурсанд: “Абдуқаюм тўқсобага яқинлигимни кўз-кўзлаб, Парвоначини лақиллатдим”, — деб ўйлади. Ҳали-замон мазоротдан келадиган “хабар”ни интиқиб кутарди. Бу хабар Абдуқаюм тўқсоба ва яқинларига қандай таъсир қилишини кўрмоқчи эди. Аммо кутилган хабар кечик-моқда. Бу, албатта, унга маъқул: жасад йўқолгани қанча кеч маълум бўлса, изла-изла шунча кеч бошла-нади, жасад ўғриларининг қутилиб кетиш имконияти кўпаяди.

Чошгоҳ пайти валиаҳд Музаффар билан Пирмуҳаммад кўкалдош ва Асомиддин тўпчибошилар келишди. Қисқароқ тиловатдан сўнг таъзия қабул қилаётган азадор қаторида Изиддин иноққа ҳам кўнгил айтишди. Сирожиддин парвоначи уларни алоҳида уйга киритиб эшикни ёпди. Одатдагидек қисқагина ҳол сўрашгач, рўй берган ҳодисаларни батафсил баён қилди. Тингловчилар ҳайратдан ёқа ушлашди — шу пайтгача бундай ҳодисани бирортаси эшитишмаганди. Шу сабабли эшитганларига ишаноламай ҳайратда эдилар.

Валиаҳд қизиқиб сўради:

— Назаримда, жиноятчиларни зуд тутмоқ лозим, токи изларин яшуриб кетолмасунлар. Бунға сиздин қандоқ маслаҳат бўлур?

— Буниси амиралмўъминин бирла ўзларинғизға ҳавола, — чўнтагидаги чарм қинни чиқариб Музаффарга узатди. — Муни кўрунг, жаноби олий, кўб ғаройиб ашё. Шунқорбек шумғигон ҳовуз яқинидин отбоқар топибдур.

Валиаҳд чарм қиндан шишачани чиқариб, диққат билан кўздан кечирди. Тагидаги белгиларга эътибор бериб:

— Хорижда чиқорилгон, — деди комил ишонч билан ва ёнидагиларга узатди. — Оврупода ясолган чиқар.

Шиша билан қинни кўздан кечирганларнинг барчаси валиаҳднинг фикрини тасдиқлади.

— Шиша ичида кўрунгон гард қандайдир заҳарни юқи деб фикр қилурмен, — изоҳ берди Парвоначи. — Марҳумни шу била заҳарлаб ўлтургонлар ва ё ўлук ҳолатиға тушургонлар. Биз они пайқамай кўмиб юборгонмиз. Суиқасдчилар мун и билишгонлар.

— Андоқ эрса оларни туб мақсадлари не бўлур?

— Ким билсун, балки Шунқорбек воситасида хазинани ўмармоқ ниятидадурлар. Ҳуши ўзида бўлса, бул юмушға асло унамас. Яна ким билсун...

Сирожддин парвоначининг гапи эшитганларга таъсир қилди.

— Мақсадлари қандоқ бўлса-да, бир бегуноҳ касға қилгон зулми учун суиқасдчиларни зуд тутмоқ чорасин кўрмоқ лозим! — деди валиаҳд. — Оларни қўлдин чиқмоқи — дарбор аҳлини заифлигин кўрсатур. Заиф мансабдорлар мастул лавозимни банд қилиб ўтурмоқи салтанатқа ҳаён¹ бермас.

— Рухсати олий бўлса, бул жўндағи баъзи фикрларимни баён этсам.

— Айтинғиз.

— Пирмуҳаммад кўкалдош ҳазратлари тадбир ила иш юритиб, бул сирадағи кўб жиноятларни очуб, онҳазрат эътибориға тушганлар. Бул юмушни-да хайрли якун топмоқи, фикримча, кўб жиҳатдин шу кишини саъй-ҳаракатлариға боғлиқ кўринур. Тақсирим имкон қадар қўлидин иш чиқадургон ходимларин тўплаб, бозорларға қўйсалар, олар кичик хизматчилар, қоровуллардин киши билмас гап олсалар. Майда хизматкорлар шумлик ва чалғитишни ўйламаслар, билгонларин очиқ айтурлар. Хорижий савдогарлар қайси юртлардин келурлар, не

¹ Ҳаён — фойда.

амвол¹ кетирурлар, йирик мансабдорларимиздин кимлар била мулоқотда бўлурлар — батафсил аниқласалар. Яна шаҳар ва ондин чиқадургон барча йўллар назоратқа олунса... Суиқасдчиларни бизга маълум белгилари: қора отларга мингон эки йўловчи. Бирини ортига киши мингашгон. Бошига тўнму, бошқа нимарсаму ёпилгон. Шуниси Шунқорбекдур, дея хаёл қилурмен. Арк хизматчиларини барчаси они таниб билурлар. Бироқ ҳозирги кўрунушида танимай-да қолмоқи бор: ранг-рўйи қароргон, жисми қовжираб, кичрайиб қолгондоқ, кўзлари нурсиз... Айтқонларимда хом ўрунлар кўпдур — они меъёрга етурмоқ ўзларингизга ҳавола, тақсирлар...

Шаҳарнинг оддий фуқаролари бундай қабиҳ ишга қўл урмаслиги маълум. Аксинча, тутган йўли туфайли улар Шунқорбекни ҳимоя қилган бўлишарди. Қисқа фурсатдаёқ у кўпларнинг меҳрини қозониб улгурди. Душман аркони давлатда, кимлиги эса номаълум. Гумон билан иш тутилса нафақат Изиддин иноқ билан боласи, ҳатто кушбеги билан девонбегидан ҳам шубҳаланиш мумкин. Шунқорбек тутган йўл оқибатда шуларнинг манфаатларига зарба берарди. Парвоначи буни назардан қочирмади, аммо кимдан гумонсираётганини очиқ айтмади: валиаҳдга ишониб, дилидагиларни қисман баён қилди, холос. У Шунқорбекни анчадан буён яқин олиб, қўллаб-қувватлаб келади. Бу томонига ҳам лоқайд бўлмас. Бу масалада бирор жиддий иш бошланса, фақат Музаффарнинг кутқуси билан бошланиши ва охирига етказилиши мумкин.

— Ҳодисотлардин давлатпаноҳни хабардор қилмоқ лозим, — деди Парвоначи валиаҳд кетиш учун қўзғолғонида. — Шунқорбекни ўлатга учрагон деюб, зоти олийни-да чалғитғондурлар. Буни онҳазрат биздин теранроқ тасаввур қилурлар ва ҳукми ҳумоюнин ўзлари айтурлар.

Валиаҳд бош ирғаб, маъқул ишорасини билдирди. Воқе бўлган суиқасдни Музаффар албатта отасига етказида. Лекин қайси йўсинда? Агар Сирожиддин парвоначи

¹ Амвол — моллар.

ўйлаганидай еткизолса, Насруллонинг қони қайнаб кетиши шубҳасиз. У ҳамма нарсага лоқайд қараши мумкин. Аммо хазина билан салтанатга қилинадиган таҳдидга асло тоқат қилолмайди. Бу масалада амир ҳеч кимни аямайди.

ЎН ОЛТИНЧИ БОБ

Вақт асрга яқинлашган. Шериклари ҳали ухлаб ётишарди. Болабой секин ўрнидан туриб, қаердаликларини аниқламоқчи бўлди. Вобкентдаликларида одамларга рўпара келишдан қочиб, Фиждувон билан Шофирконнинг ўртасини мўлжалга олган ва йўлсиз юришган эдилар. Дарҳақиқат, шу ерга етгунларига қадар биров учрамади. Бу томонига ҳам йўлга тушиш хавфли. Ўликнинг йўқолгани аниқланса, Бухорода қидир-қидир бошланган. Тангрикул уларни кўрди. Суриштирувчиларга кўрганларини айтади. Шунга кўра, таъқибчилар қидирувни шаҳарда ўтказишади. Эҳтимол йўлларга ҳам черик юборишар. Ортларидан тушганлар эрталабгача Вобкентга, нари борса Фиждувон билан Шофирконга етишар. Бу орада улар анча узоқлаб кетишади. Айни дамда ҳам таъқибчилардан бир кундан мўлроқ олдинда кетишяпти. Яна бир кеча-кундуз кўзга ташланмай йўл босишса, қутилиб кетишади.

У баландроқ бир жойга чиқиб, атрофни синчиклаб кузатди. Кўзи илғаган жойларда жон асари кўринмади. Фиждувонга нисбатан Шофирконга анча яқинлаб ўтишганини ҳам пайқади: камида ўн чақиримлар ўтиб кетишганов. Одатда йўлсиз, тунда юрган киши ўнг тарафга оғади. Улар қандай қилиб чапга оғиб кетишганига ҳайрон бўлди. Шунда Шунқорбекнинг боши Жангирнинг чап елкасига суяниб келганини эслади. У муттасил чапга оғавериб, йўлсиз кетаётган отнинг юришига таъсир кўрсатган. Шу туфайли мўлжалдан озроқ четлашишган. Аслида ўрталиқдан чиқиб бугун тонггача Кўкчага, ундан Оёққудуқ орқали Устамуродга юришни мўлжаллашганди. Қумларни четлаб ўтишса бу йўл анча айланиш ва узоқ. Энди яна ҳам олисроқ бўлиб қолди. Ундан воз кечиб, тўғрига юраверишлари маъқул

кўринди. Яна тўрт кун, озроқ қум кечишлари ҳисобга олинса, беш кундан кейин Мурунгов орқали Томдибулоққа чиқишади.

Бу йўналишда илгарилари ҳам юришган, кундуз қуёшга, тунда ой билан юлдузларга қараб йўлни тўғри олишган; яхши-ёмон, оғир-енгил томонларини билишади. Ўзлари ва уловларига ем ва озуқа, ҳафта-ўн кунга бемалол етадиган сувни шу ерда ғамлаб олишлари мумкин. Қўқон хони тасарруфидаги Сирдарёга етиб олишлари учун Қасаба орқали асосан барханлар орасидан юришларига тўғри келади. Йўлнинг энг оғир қисми ҳам шу. Сувли мешлар ва оғирроқ юклар учун дурустроқ битта туя харид қилишларига тўғри келади. Керагидан ортиқ юк босилса отлари қумликлар орасида хароб бўлади. Қолаверса, Шунқорбекка ҳам алоҳида улов керак.

Болабой шериклари ёнига қайтганида ҳали улар ухлашмоқда эди. Иссиқнинг тафти қайтгани учун бир-икки марта йўғалиб, Жангирни уйғотди. У ўрнидан тезгина туриб отларига қаради. Яқин жойда бемалол ўтлаб юрганини кўргач, емтўрваларига ярим-ярим қилиб арпа солди ва чаққон бориб, бошларига илиб қайтди. Сойдан юзини ювиб чиқиб, нонуштага ўтирди. Бунгача Болабой Шунқорбекни уйғотиб, бет-қўлини юндириш учун сойга етаклаб тушмоқчи бўлди. Боши айланарди шекилли, энди юраётган боладек атак-чатак қилавергач ўтқизиб қўйиб, ўзи бир меш сув кўтариб чиқди ва юзларини ювиб олишига ёрдамлашгач, етаклаб дастурхон ёнига ўтқизиб қўйди. Ўзини тутиб ўтирганини кўриб, тез кундаёқ рисоладагидай қадам босиб кетишига ишонди.

Шунқорбекни нима қилиб бўлса-да, тезроқ оёққа турғизиши зарур. Акс ҳолда, қумлар орасида иссиққа қовурилиб, уни ортмоқлаб юриш Жангирнинг жонига тегиб, отидан итариб ташлаши ёки биратўласи ўлдириб қўйиши ҳам мумкин. Ҳазаби қўзиган пайтларда уни тийиш маҳол. Болабой доимо бирга юрса-да, баъзан уларни қаердадир қолдириб, ўзи озуқа ва ем қидириб, баъзан йўл излаб бир-икки соатга кетари бор. Бундай ишларни Жангирга юклаб бўлмасди: турқи ва муомаласи

совуқлигиданми, керакли нарсаларни тугал топиб келолмасди. Зийракроқ одамлар кимлигини пайқаб қолишлари ҳам мумкин. Шу сабабли бундай ишларни Болабойнинг ўзи бажаришга мажбур. Шунқорбек ўзини-ўзи эплаб кетолсагина хавфдан соқит бўлади. Қочиб юрганларида уни фақат қимиз ва қимрон билангина дармонга киритиш мумкин. Бу нарсаларни йўлларида учраб қоладиган ҳар бир овул ёки ўтовдан топса бўлади...

Болабой дастурхондаги егуликларни унга навбати билан кўрсатиб сўради:

— Кўнглинг не кусайди, не ерсен? Нон, гўш, сув.

Бу гал у кўнгли “не кусашини” ўзи айтди:

— Нон... гўё...шш... сувв...

Болабой дарҳол бир қўлига нон, иккинчисига бир бўлак қоқ гўшт ушлатиб, пиёладаги сувни олдига сурди: “Қани, ўзи кўтариб ичолармикан?” Шунқорбек бир зум анграйиб қараб турди. Шериклари егуликларни навбатига, шошилмай тишлаб еяётганини кўриб, унда ҳам завқи табиий уйғонди. Қўлидагиларни шошилмай тишлаб ея бошлади. Чайнаб ютаётганлари томоғида туриброқ қоладиган бўлса, пиёлани кўтариб сув ҳўплайди. Ундаги шу кичик ўзгаришлар ҳам Болабойни қаноатлантирди. Пиёласи бўшаганини кўрсанда “нима қиларкин” деган фикрда индамай ўтираверди. Бир маҳал Жангирга ўхшаб, пиёлани ўзи узатди:

— Ссувв...

Сув қуйиб пиёлани олдига қўйди. У эса сўраб ўтирмай дастурхондаги нону гўшtdан бир бўлакдан ўзи олиб, шошилмай ея бошлади. Шу пайтгача унга деярли эътибор бермай ўтирган Жангир бу гал ҳайратини яширолмади:

— Иий-я! — деди тўнгроқ овозда. — Боғона¹ қўлига ушлатғон ошлиқни не қилурин билолмай турғон мўғадак биз сиёқли² тановулға тушти. Бул тезда рисоладаги одамға айланиб, шўримизни қурутмаса, дермен!

— Хотиринг жам бўлсин, — жавоб берди Болабой. — Иноқ они ўнгланолмайдурғон қилиб заҳарлагон. Озиқ таъмаида туя-да бўйнун янтоққа чўзур. Бул — одам

¹ Боғона — боя, ҳали.

² Сиёқли — каби, сингари, ўхшаш.

боласи. Яшаш савқи¹ ошлиқ талаб қилур. Сўраб кўр, ўз исму шарифин хотирига кетуrolурми?

Жангир унинг рангсиз юзларига бир дам лоқайд тикилиб туриб, алҳол сўради:

— Отинг недур?

Шунқорбекнинг юз-кўзларида бирор ўзгариш сезилмади. Аввал қандай ўтирган бўлса, шу тарзда анқайиб ўтираверди. Бу Жангирни ажаблантирди-ю, лекин сўраб-суриштиришни тўхтатмади.

— Ота-энанг борми, отлари не?

Яна садо бермагач, бошқачароқ йўл тутди:

— Мен — Жангир, — дея ўзининг кўксига нуқиди ва шу бармоғи билан шеригини кўрсатди. — Бул — Болабой ака. Сен-чи, сенинг отинг недур?

Ўзидан нима талаб қилинаётганини илғамаса-да, Жангирга тақлидан Шунқорбек ҳам кўрсаткич бармоғини кўксига қўйиб гўлдиради:

— От...т...

Жавобни эшитиб ҳар иккаласи тиржайишди — исминики эслолмадими, кўрқишмаса бўлади. Жавобига монанд уни Отақул деб қайта номлашга келишишди. Шу исм қулогига сингдирилса, асли номини икки дунёда ҳам билмай ўтади. Ўз исмини эслолмаган одам ота-онасини, ота-онасини эслолмаган юрту ватанини билолмайди. Ўзлигини йўқотган, ота-онасини танимаган, зоту зурриёдига бефарқ, юрту ватанга лоқайд одам бегоналар қўлида қул бўлиб, шу ҳолича хор-зорликда ўлиб кетишга маҳкум. Бу — ойнадай равшан ҳақиқат. Шу туфайли Жангир шаштидан тушди. Буни пайқаб Болабой кўнглидаги гапларни айтди:

— Кумға еткунча анча-мунча нимарсалар ғамламоқимиз лозим. Уларни барини отларга юклаб бўлмас. Бинобарин, доғи бир улов олмоқимиз лозим бўлур. Шул важҳдин Отақулни зуд дармонга эндирмоқ зарур. Дармонга кириб қолса, учунчи уловни ўзи бошқарур, бизга залвори тушмас.

¹ Савқ — ҳис, туйғу.

— Не усул била они дармонға эндурмоқ бўлурсиз?
— Учрагон ўтовлардин бир кўнак¹-икки кўнак қимиз-қимрон ғамлармиз. Бул биёбонларда Отақулға шифо бўлғувчи ягона дорулар — шулар. Ўзимизға-да асқатур.

— Унға меҳринғиз шунчалиқ товланганки, ортиқча харажатларни-да гарданимизға илмоқдасиз!

— Буни харажат демағил — бул зарурат. Молингни манзилиға хароб қилиб элтсанг, кимға пулламоқ бўлурсен? Туя била отни қайда бўлса ўз нархиға пулларсен, касалманд ва сулайгон қулни-чи? Ўйлаброқ гапир, борди-ку зарар қилғонингда, зар жонингдин беҳроқми?!

Шеригининг жаҳли чиққанини кўриб, Жангир индамай ўрнидан турди ва отлари томон кетди. Болабой дастурхонни йиғиштириб хуржунига жойлади. Кўзадаги сувдан қуйиб, Отақул деб қайта номланган Шунқорбекка ичирди. Мешда қолган тиниқ сув билан кўзани тўлдириб, тагидаги лойқани бир четга ағдарди. Тўрт буклаб, уни ҳам хуржунга жойлади. Шериги етаклаб келган отларга барча лаш-лушларини ортишгач, ўзлари ҳам кечаги тартибда миниб олдилар. Ҳар эҳтимолга қарши Шунқорбекни яна Жангирга чилвир билан танғидилар, аммо бошига ёпинчиқ ташлашмади...

Қуёш ботиб, атрофни қоронғилик босгунича йигирма чақиримга яқин масофани босиб қўйишди. Баҳор кезларидагина суви Қулжуктоғ томонлардан оқиб келиб Зарафшонга қуйиладиган, ҳозир эса қуриб-қақшаб ётган сой ўзанига тушиб олишди ва кун кўтарила бошлаган пайтда Оёқоғитма овулининг рўпарасига етишди. “Тамадди қилиб олинглар”, дея Болабой шерикларини шу ерда қолдириб, ўзи у-бу топиб келиш мақсадида овул томон кетди. Кўп ўтмай излаганини топиб қайтди. Кейин кун қизигунча яна йўлнинг танобини тортишди...

Қимизнинг фойдаси тегди. Кейинги кунларда Шунқорбек анча ўзига келиб қолди. Янги исмига ҳам кўникди. Ўзи мустақил юроладиган, рисоладагидай еб-ичоладиган, баъзи майда-чуйда ишларни ҳам қилиб кетаверадиган

¹Кўнак — қимиз-қимрон солиш учун ушоқ мол териси ёки қорнидан тайёрланадиган идиш.

бўлиб қолди. Бу кунлар ичида пастак тоғ тизмалари, чўллар ва қисман қумликлардан ўтиб, Қасаба овулига етиб келишди. Уларни қидирувчилар, агар қидиришаётган бўлса, ҳеч қачон бу кунжакларга қадам босишмайди. Бу ерда бамайлихотир нафасларини ростлаб, учинчи куни иссиқнинг тафти қайтгач йўлга тушишди. Бу гал оғир юкларини Томдибулоқдан олган икки ўрқачли ҳарвона туяга юклаб, устига Шунқорбекни миндиришди. Саккизинчи куни қуёш қизариб ботаётган пайтда қум барханларидан чиқишди. Унчалик узоқ бўлмаган жойда — сийраккина қумли чўл ортида булдираб қамишзор ва тўқайзорлар кўзга чалинди. Кунчиқардан кунботар томонга чўзилиб кетган қамишзорларнинг у ер-бу еридан ботаётган қуёш шуъласида ярқираб оқаётган Сирдарё кўриниб турарди. Бу ерлар расман Қўқон хонлигига қарашли. Энди улар таъқибдан бутунлай қутилишди. Аммо Болабой бундан қувонмади, дилига бошқа бир шубҳали хаёллар ин қурмоқда эди.

Бухородаликларида жўн кўринган ишлар ўзлари ўйдаганчалик осон эмас экан. Шунқорбекни Оқмачит ёки Туркистон бозорларига киритишдан чўчиб қолди. Амир дарборида қисқа фурсат ишлаганига қарамай, кўпчиликка танилиб қолганини билади. Ранг-рўйи анча ўзгарганига қарамай, разм солиб қараган одам уни ҳалиям таниб олиши мумкин. Оқмачит, Туркистон, Чимкент бозорларига аксари бошқа юртлик савдо-гарлар бўлса-да, бухороликлар ҳам келиб туришади. Ораларида амирнинг хуфиялари аралашиб юради. Хонликлар орасидаги зиддиятлар кескинлашиб турган пайтларда бу табиий ҳол. Шулардан бирортаси Шунқорбекни таниб қолса борми, бегона хонлик ҳудудида ҳам уларнинг шўрига шўрва тўкишади — сирли равишда ўлдириб кетишади. Ким ўлдирган, нега ўлдирганлигини биров сўрамайди ҳам, билмайди ҳам.

Жиноятга қўл уриб, Шунқорбекни ўлик ҳолатига туширган — Изиддин иноқ билан боласи. Уларнинг шалтоғига қўл уриб, ўзлари ҳам кечириб бўлмас жиноятни бўйниларига илди. Ҳозирча бамайлихотир юрганлари билан Иноқ фош бўлса, уларни ҳам фош қилишади. Яқинда

бўлмаса кейинроқ ажал сиртмоғига рўбарў бўлишлари муқаррар. Унга чап бериш учун нима қилишлари керак? Қандай йўл тутса бошларига дўнаётган ўлим хавфидан омон чиқишади? Масаланинг бу томонлари Жангирнинг хаёлига келармикан? Йўқ. Болабойнинг имони комилки, бундай фикрлашга қодир эмас; ҳеч ўйламай эртасини бугунга қурбон қилиб юбораверадиганлар тоифасидан у. Ўзи-чи? Ўзи ҳам Иноқнинг ҳамёни тамаида ажал комига бошини беихтиёр тикиб қўйди-ку!..

Йўл-йўлакай шуларни ўйлаб, хуфтонда Туркистондан қирқ чақиримлар қуйроқдан — Янгикўрғонга яқин жойдан, дарё ёқасидаги тўқайзорга етиб келишди. Кечув излашдан олдин шу ерда бир-икки кун нафас ростлаш-ни маъқул кўришди: егуликлари бор, қимиз-қимронни атрофдаги қозоқ чорвадорларининг ўтовларидан истаганча топса бўлади, сув ёнгиналарида. Барханлар оша ҳафтадан зиёд тентираб юриш барчаларини ҳолдан тойдирган эди.

Шунқорбек, ҳолдан тойганига қарамай, ўтган икки ҳафта вақт давомида анча ўзига келиб қолди. Қимизнинг фойдасими, кундан-кун сўз бойлиги ошяпти, анча-мунча ишларни қийналмай бажаряпти. Жангир бунга бирор муносабат билдирмаса-да, Болабой хурсанд. Шу кетишда бир йилнинг нари-берисида хотираси тикланиб — ўзининг кимлиги ва ўтмишини эслаб қолса ажабмас. Шундай бўлса, уни ота-онасига олиб бориб, ер ўпиб афв тилашса, Абдуқажом тўқсоба кечирармикан? Ўғлининг соғ-омон топилгани шукронасига кечиргудек бўлса, жаллод қиличидан қутилишгани — шу.

Хаёлига шу фикр келди-ю, Болабой жиддий ўйланиб қолди. Шунга ўхшаш фикр Шунқорбекни мазордан чиқаришганидаёқ келганди хаёлига. Лекин у кезде ҳаётларини қанчалик таҳликага қўйганликларини ўйига келтирмаганди. Орадан ўтган вақт ақлини тиниқлаштирди, ҳаммасини бир бошдан тарози палласига қўймоқда. Паллани охириги тўхтамаи босиб кетаётган эса-да, бу масалани бир ўзи ҳал қилолмасди — унга Жангирни ҳам кўндирмоғи керак. Уни кўндиролса, Шунқорбекни қул сифатида сотишмайди, балки, бир йилдан кейин олиб кетиш шарти билан диёнатли бировга хизматга

бериб кетишади. Шу муддат орасида Иноқ фош қилин-
са, келиб уни олиб кетишади. Сир очилмаса, қайтиб
бу юртларга қадам босишмайди. Битта қулнинг бахридан
ўтишади қўяди.

* * *

Жангирни аҳдидан қайтариш осон бўлмаслигини
Болабой билади. Шунга қарамай эртасига тушдан
кейин, қимизга тўйиб боши ғовлаб турган пайтда уни
гапга солди: кўнглидагиларни ётиғи билан, бирма-бир
ва очиқ айтди. Қани унга гап уқдириб бўлса. Тобора
жини қўзиб, тўнини тескари кийиб олди.

— Бул мўғадакни бировни назрига бермоқ бўлуб шунча
кун қум чайнадикми, барханларда жизғинак бўлдуқ-
ми?! — деди Болабойга важоҳат билан тикилиб. — Бухоро
атрофларидаёқ ўлтуриб кўмсақ созроқ бўлмасмиди.
Бекорға бунчалиқ абгор бўмасдик, ёрғи¹ тортмасдик!

— Ҳе-ей, ғалча! — Болабойнинг ғазаби қўзиди. —
Абгорлиқинг жонинг омонлиқиға каффорат бўлғандиқин
билурмисен. Абдуқажом тўқсоба билан Валиаҳд тирик турса
бул жиноятни бости-бости қилурға йўл берур, деб билур-
мисен? Қолғониға Пирмуҳаммад кўкалдош бор. Ул жаҳд
қилса, бул сир уч ойға-да етмай очилур, Иноқ қилмишиға
ярашасин олур. Бизға-да сичқон ини минг танга бўлур.
Нўхатинг² етушса, минг танга бериб-да ул инға бошини
суқа билмай қолурини ўйла. Фикр қилки, берғон ёрғинг
бошинг барҳаётлиқиға урвоқ бўлурми?!

Бу гап лойқа онгига етиб борди шекилли, Жангир
индаёлмай қолди. Шу индамаганича секин ўрнидан
туриб, дарё томонга бир-бир босиб кетди. Бу унинг
таслим бўлганидан дарак берарди...

Бу ерда икки кун дам олишди. Кечалари чивинлар
безорижон қилганини айтмаса, анча ҳордиқлари чиқди.
Жангир ҳам аввалги шахтидан тушди, истар-истамас
Болабойнинг талабига бўйсинди. Учинчи куни эрталабки
нонуштадан кейин яна йўлга тушишди.

¹ Ёрғи — жарима, чиқим.

² Нўхат — бу сўз ақл, фаросат маъносида қўлланмоқда.

Дарёдан ўтиш учун уларга кўприк ёки кечув излаб юришга ҳожат қолмади. “Омади чопган куёвнинг янгаси олдидан чиқибди” деганларидек, кўноқларидан унча узоқламаёқ қайсидир овулга тўйга кетаётган бир тўп отлиқларга рўпара келишди. Ўзини: “Қудойберген кўжа десенг журтнинг борлиғи танийди”, — деб таништирган ёшгина йигит салом-алиқдан кейин йўл сўради. Афтидан қозоқ бийларидан бирига ўхшарди: ёш бўлишига қарамай босиқ, салобатли, истараси иссиққина.

— Биз Самарқанддинмиз, — Болабой атайлаб манзилни нотўғри кўрсатди. — Тижорат юмуши била Оқмачитқа кетурмиз.

— Бул жигит ким? — у Жангирни кўрсатди.

— Бул йигит — иним, бирга келурмиз.

Худойберган хўжа унга бир зум синчковлик билан назар ташлаб, кўнглидагини шартга айтди:

— Сиёғи саған уқсамай тур, ури-пури эмеспе?

Болабой унинг ҳазиллашаётганини ҳам, омади гапни айтганини ҳам ажратолмай қолди. Лекин зийраклигига қойил бўлди. Ҳаялламай жўяли жавоб топиб айтмаса бўлмай қолди. Учи-кетини топиш қийинроқ бўлган бир жавобни топиб айтди:

— Уста худо уни турқини шундоқ яратқон бўлса на иложимиз бор, тақсир.

Кўнглига олди деб ўйлаб, Худойберган хўжа туяда кўнишибгина ўтирган Шунқорбекни суриштирди:

— Бу бола ким?

— Қулим.

— Ўсинша жўлга қулди олип жургенинг не?

— Гап шундаки, мен тижорат кишиси — баққол эдим. Яқинда синдим. Ўзумни қайта тикламоқ умидида Самарқандда камёб бўлгон фаранг моллари савдоси била машғул бўлмоқни ўйладим. Шул ниятда Оқмачит, Туркистон, Чимкент ва Тошкент бозорларин айланиб кўрмоқ бўлурмен. Қул узоқ йўлда хизматимга ярар деб хато ўйлабмен. Ул бизга зиёда даҳмаза бўлуб келур.

Бу ҳудудлардаги туяларнинг деярли ҳаммаси якка ўркач бўлганидан Худойберган хўжага Болабойнинг

икки ўрқачли ҳарвона туяси ёқиб қолган эди. Ўзида жуфт ўрқачли биттагина нортау бор. Ҳарвонани қўлга киритолса соз бўларди — икки ўрқачли туяларни кўпайтириш имкони туғиларди. Дафъатан “уни менга сот” деб айтолмай, яна гапни айлантриб турди.

— Қулингди оти не?

— Отақул.

— Журти қайдан, аке-шешеси борма?

— Қулни юрти бўлурми, тақсир, ота-энасинда билмас.

— Қўлинан не жумис келеди?

Болабой унинг ниятини фаҳмлади, лекин савол-лариға ҳеч нарсa сезмагандай жавоб бераверди.

— Уй ва дўкон юмушларин қилиб юрур. Бурунги хўжасида-да уй хизматида экан.

— Уни маған минип ўтирған туессимен сатпайсингба?

— Йўқ, тақсир, туяни сотсам-да қулни сотмасмен.

— “Ортиқша жук бўлди” деп ўзинг айттинғўй.

— Шундоқлиқи рост, бироқ Отақул уйимизни мучасидай¹ бўлуб қолғонлиқдин сотурға кўзим қиймас. Бир шарт била хизматинғизда қолдурмоқим мумкин.

— Айт сертингди.

— Йўлда кўп толиқди, шул ваҳхдин беш-ўн кун аёвлаб турурсиз. Уй ва дўкон юмушларидан ўзгасиға даникмағонлиқин² ҳисобға олурсиз. Насиб этса, келаси йили шу маҳалларда қайтариб олиб қетурмен. Шунға розилиқ берурмусиз?

— Ирзамин, бироқ, келолмай қолсанг не истаймин? Сени сурап Самарқандға боролмайминғўй. Омонатти биревге сенип, узоққа берип жиберудинг-де лажи жўқ. Келувинг аниқпа?

Болабой учрашганларидан буён унинг афт-ангорига синчиклаб разм соларди: бирор қувлик, шумлик аломатини изларди. Аммо бундай аломатни тополмади. У нима деса чин дилдан айтаётганди. Шундан пайқадики, Худойберган хўжа диёнатли одам. Шунқорбекни бемалол ишониб қолдирса бўлади. Шу сабабли кўнглидагини айтди:

¹ Муча — аъзо.

² Даникмоқ — ўрганмоқ, кўникмоқ.

— Келгуси қишгача келмасам — Отакул боши очик сизни мулкинғиз. Мен эгалик ҳаққимдин кечурмен. Манзилинғизни айтингки, келғонимда қийналмай топай.

— Бул сертинг ўте дурус бўлдиғуй, жакел! Ўйланба, омонотинг уй қизматинде журеди. Муна судан ўтиб озроқ журсенг, Жангақўрғонға жетесинг. Отимди айтиб кимнен сурасанг уйимди кўрсетеди. Оқмешит — Шимкент жўлинан ўншалиқ узоқ-та эмес. Эндеше, туенинг бағасин айт.

У туянинг нархини жуда кўтариб айтди. Бири олиб, бири қўйиб, харидорнинг шериклари пастга туширишди. Болабой озроқ ён берди-ю, савдо пишди. Туя олинган баҳосидан анча қимматга сотилди. Худойберган хўжа пулини шу ернинг ўзидаёқ узиб, шерикларидан бирига тайинлади:

— Бу кисилерди Жиенбайдинг ўтовина апар. Отакулмен туени биз қайтқанша бағиб турсин. Кўнақтар узоқтан келеди, бесбармақ жасап, дуристой кутисин...

Бошлаб келган йигит Жиянбой деб номланган гирдиғум, пучуқ бурунли, соқол-мўйлови сийрак, ўрта ёшлардаги кишига тайинланган гапларни айтди-да изига қайтди. Мезбон жуда ҳимматли ва қувноқ одам экан, уларни кутилганидан зиёдароқ меҳмон қилди. Қайтишларида йўлга одатдагидай бирга тушиш кўникмаси қолиб келиб, Шунқорбек ҳам ҳозирлигини кўра бошлади. Аммо шериклари унга парво қилмай отланишганини кўргач, нима қилишини билолмай довдираб қолди. Болабой унинг ҳолатини пайқаб, беихтиёр отининг бошини қайириб тўхтади.

— Сени худони паноҳиға топширдик, чироғим! — деди кўнгли эриб. — Эмди омон бўлғил!

Шу қисқа фурсатдаёқ Шунқорбек уларга ўрганиб қолган эди. Айниқса, Болабойнинг меҳрибонликлари ийдириб, отасидай бағир босиб қолганди. Эшитганларига деярли тушунмаган эса-да, гап нимадалигини ҳис қилди. Кўзларидан икки томчи қайноқ ёш ситилиб чиқиб, юзларидан юмалаб кетди. Болабой чидаб туролмади. Ўзининг ҳам кўзига қуйилиб ёш келди-ю, Жангирга кўрсатмаслик учун терс ўгирилиб отига қамчи урди ва бадар кетди. Унинг вужуди ўртанарди, ичи куярди. Ичи

¹ Жакел — ака (қозоқча сўз).

куйиб вужуди ўртанарди. Кўзига ёруғ олам қоронғилашгандай бўлиб қолди. Умрида биринчи марта бўлса керак, ўз қилмишидан қаттиқ алам тортмоқда эди: “Бировни якка-ёлғиз фарзандини не қилдинг, қайда қолдирдинг, номард!” — деган бир нидо кўксини тилкаламоқда эди. Кўнглига “уни ҳозироқ қайтариб олиб кетишим керак”, деган фикр келди. Аммо бунинг сира-сира иложи йўқлигини эслади. Ҳозир олиб борса, шунча ишни қилган Изиддин иноқ йўлини топиб, уларни ҳам даф қилиб юбориши мумкин. Ундан қутилган тақдирларида ҳам Абдуқаюм тўқсоба алам устидадир. Боласининг аҳволини кўргач, у ёқ-бу ёқни суриштирмай, жаллод қўлига топшириб юборса-чи? Қолаверса, Шунқорбекни сотмасликка Жангирни зўрға кўндирувди. Энди қайтариб олиб кетадиган бўлса, у ҳам билганини қилади — қаердадир пайтини топиб, йўлдаёқ ўлдириб қўяди. Унга бир ҳамён олтин одамнинг жонидан қиммат туюлади. Ҳозирча ўзлари учун Шунқорбекнинг шу юртларда қолиб тургани маъқул. Худойберган хўжанинг қулга эҳтиёжи йўққа ўхшайди. Шунқорбекни миниб ўтирган туяси ёқиб қолгани учунгина хизматига олди чоғи. Текин хизматкорга ортиқча зулм қилмас. Омонотга хиёнат қиладиганларга ўхшамайди у ...

Болабой бу масалани атрофлича ўйлаб кўришни ният қилиб, йўлида давом этаверди.

ЎН ЕТТИНЧИ БОБ

Амир Насрулло Музаффар ва Пирмуҳаммад кўкалдошдан рўй берган воқеалар тафсилоти ва яқин орада юз бериши эҳтимол тутилаётган жиноятлар ҳақидаги ахборотни тинглаб, ҳайратланди. Эшитганларининг мағзини англагач, чўчиб ҳам қолди. Албатта у кимлардир давлат хазинасини ўмариб кетишлари мумкинлигидан қўрққани йўқ. Хазинани қўриқлашга қанча куч керак бўлса шунчани қўяди. Тўрт-беш, борингки, йигирма-ўттиз талончининг қўлидан нима келарди. Фитначилар заҳарнинг қандайдир янги турини келтиришганидан чўчиди. Бу заҳарни кеча бош мушрифда синаб кўришди.

Эртага Насруллонинг ўзига қўллашлари мумкин. Улар кимни, қачон ва қасрда нишонга олишларини ким билади. Бинобарин, зудлик билан хавфнинг олди олиниши керак: суиқасдчилар тезда қўлга олиниб, йўқ қилиниши шарт. Шундагина хавфли заҳар оммага аявалгидек номаълумлигича қолади. Уни журъат қилиб яна Бухорога келтирувчилар бўлмайди.

— Кўкалдош! — деди у таҳдидли оҳангда. — Сен не қилсанг — қил, қандоқ тadbир қўлласанг — қўлла, бул фитнани очғайсен! Музаффар барчасини назорат қилсун ва ишни боришидин бизни бот-бот хабардор қилиб турсун. Суиқасдчи-фитначи ким бўлса-да аямангиз, дарҳол ҳибс қилиб, зиндонбанд этингиз! Жазони ўзумиз тайин этурмиз.

Амирдан ваколат олингач, Музаффар билан Пирмуҳаммад кўкалдош ҳаялламай Зиёдулла қушбегига учрашди. Гумон ўзига ҳам тушаётганини сезиб, қушбегининг жони товонига тушиб кетаёзди. Амир Насрулло билан ҳазиллашиб бўлмасди.

— Мен олинган хабарни онҳазратқа еткурмоқим шарт эди, — деди у довдираб. — Агар кимдур дарбор аҳлини чалғитурга ниятланган эса, ул касни Изиддин иноқ билур. Тўқсоба жанобларини ўғуллари вабодан ўлганлиқи хабарин менга ул еткурди.

Валиаҳд Пирмуҳаммад кўкалдошга ажабсиниб қаради. У ҳам сергак тортди-ю, аммо ички ҳиссиётларини ташқарига чиқармади. Гарчи айбламаган бўлса-да, Сирожиддин парвоначи Иноқ ва ўғли ҳақида ғалатиноқ гапларни айтганлигини эслади. Наҳотки бу чигал калава Изиддин иноқнинг қўлида бўлса? Бунга ишониш қийин, аммо калаванинг учи унга бориб тақалаяпти. Демак, шубҳа қилишга асос бордек. Иши тақозосига кўра, у биронтанинг изига тушса, кўпинча шубҳа ва гумонларга таянишга мажбур эди, аммо унга ёпишиб олишдан қочарди. Шу туфайли Зиёдулла қушбегини тинчлантиришни лозим топди:

— Сиздин шубҳа қилмоқга ўрун йўқ, аморатпаноҳ! — деди босиқ овозда. — Мақсад Шунқорбекни ўлими жўниндаги хабарни арки олийга ким кетурғонин аниқлаш. Иноқ жаноблари кетурғон бўлсалар мумкин,

улар-да бировдин эшитгандур. Аммо, аъло ҳазрат, мултамас шулки, гап орамизда қолсин. Айниқса, Иноқ жанобларига тиш ёрмағайсиз.

Мансабига кўра қушбеги кўкалдошдан юқори турса-да, Пирмуҳаммад кўкалдош — доруссалтана хавфсизлигининг мутасаддиси. Шу туфайли вақти келганида Зиёдулла қушбеги унга эгилишга мажбур бўлиб қолади. Айни пайтда ҳам илтимосига монелик билдирилмади. Бунга зарурат ҳам йўқ эди. Шу туфайли:

— Маъқул... — дея рози бўлди...

Кеч пешинларга бориб Қудратулла қоровулбеги жўнатган суворийлар Фиждувон, Шофиркон, Янгибозор, Жондор, Қоровулбозор ва бошқа томонларга элтадиган йўлларга тарқалишиб кетди. Айниқса, Қоровулбозор йўлига ташланган куч бошқа йўллардагига нисбатан икки-уч баравар кўпроқ эди. Бухорога ҳануз бўй бермай келаётган Шаҳрисабз ва Китоб бекликларига қочганлар асосан шу йўналишдан фойдаланишади. Бундан сал илгарироқ Асомиддин тўпчибошининг сарбозлари шаҳарнинг ички йўлларини қамаб, йўловчиларни бирма-бир кўздан кечириб бошлашди. Бу тадбирлардан кўзланган мақсадни сир тутишга келишилган бўлса-да, орадан кўп ўтмай кўпчилик хабар топди. Пухта ва тезкор ишлаган гуруҳ Пирмуҳаммад кўкалдошнинг хуфиялари бўлди. Улар туш бўлмаёқ бозорлар, мадраса ва масжидлар, ҳатто ҳаммомларгача — барча жамоат жойларига аниқ топшириқлар билан шов-шувсиз тарқалиб кетишди.

Пирмуҳаммад кўкалдош бир кишини — энг тажрибали ходими — Кабир шайтоннигина маҳкамада олиб қолди. Доруламорада рўй берган ва ўзи билган воқеаларни унга айтиб, фикрини билмоқчи бўлди. У кўп чигал ишларни тез ва осон очган, шу омилкорлиги билан Кўкалдошнинг ҳурматини қозонган. Шаҳардаги ёки вилоятлардаги бирон-бир муҳим ҳодиса назаридан четда қолмайди. Воқеаларнинг бошқалар пайқамаган қирраларини ҳам “кўради”. Яна бир сифати — ўта киришимли, ҳар қандай одам билан тил тополади. Шароит тақозо қилса кийимлари ва ташқи кўриниши, ҳатто овозигача ҳайрон қолар-

ли даражада ўзгартириб юборолади. Бундай пайтларда уни яқинлари ҳам таниб олиши осон бўлмайди. Ноаниқ тахминлардан кўра ишдаги аниқ унсурлар ва мантиққа таяниб хулоса чиқаради. Шунданми, айрим ҳодисаларни кимлар ва қаерда, қандай тайёрлаганини бошқалардан олдинроқ, аниқроқ айтиб беради.

Шунчалик зийрак ва зукколигига қарамай, Шунқорбек ҳодисасидан у ҳам деярли ғафлатда қолганди. Воқеа тафсилотларини Пирмуҳаммад кўкалдошдан эшитиб, хаёлга толди. Кўкалдош берган ашёлар — шишача билан чарм халтачани, улардаги бўртма ва ўйма ҳарфларни қайта-қайта кўздан кечирди, эшитгани билан ўзи билган айрим нарсаларни муқояса қилди ва ниҳоят бир фикрга келиб деди:

— Фикримча бул ҳодисотда Иноқ била ўғлуни алоқаси бор. Они қай даражадалиқин тунға бориб билурмиз.

— Нечун тунға бориб, — безовталаниб сўради Кўкалдош. — Нучук ортқа сурмоқдасиз.

— Ўтган жумада Бухороға Эрондин каттағина карвон келди. Ораларида Арабистон, Ҳабашистон ва Ҳиндустондин-да тожирлар бор эди. Бу юртларни барчасинда, билурсиз, овруполиқларни ҳукмлари собитдур. Хатиға қарағонда шиша билан қинин фаранглар¹ ясашғон. Бироқ, овруполиқлар бул турдағи заҳарни ясаб билмаслар. Они ё Ҳиндустон, ё бошқа бир заҳарли жондорлари бисёр иссиғ юртларда тайёрлагонлар...

— Сабаб?

— Сабабки, Оврупо ончалиқ иссиғ эмас, ҳавосин намхуш дерлар, ҳазрат. Иссиғ юртлардағи жондорларни заҳари чандон ўткур бўлур.

— Бул заҳри мажҳулни қайдин ва кимлар кетурғониға гумонинғиз-да йўқми?

— Гумон била иш битмас, далилларға таянурмиз.

— Сизда далил бўларлиқ нимарса борми?

— Бор, они пухталиқиға кафолат йўқ.

— Хомаки далилинғизни шарҳланғиз.

— Тўқсоба ҳазратлари била Иноқ ораларидағи зиддият қачон ва недин бошланғонлиқин билмасмен. Бироқ,

¹ Фаранглар — европаликлар назарда тутилмоқда.

қандоқдир зиддият бўлмоқи керак. Беш ой бурун кечлатиб, Изиддин иноқ бозордағи дўкониға ҳинду тужжор — Баҳайдод соҳибни сўроқлаб борди. Экиси обдан шароб-хўрлиқ қилғоч, Иноқ уйиға қайтди. Эртасиға азонлаб Баҳайдод соҳиб номаълум тарафқа ғойиб бўлди. Назаримда, Иноқдин қандоқдур буюртма олиб ўз юртиға — Ҳиндустонға йўл тортқон. Олдинғи жумадағи карвон била қайтди. Оралиқдин чизи ўтмасдин бул ҳодиса рўй берди. Тўқсоба била Иноқни ўғли бир ҳовузда чўмулушғон. Тўқсобани ўғли фалокатға йўлуқти, униси омон. Ҳовуз яқинидин топилғон ашёлар воқеотқа Иноқни ўғли алоқадорлиқин билдурса мумкинмур. Фикри ожизимча, бул идишқа солинғон заҳарни Баҳайдод соҳиб Ҳиндустондин кетурғон, суиқасдни Изиддин иноқ тайёрлағон, ўғли рўёбға чиғорғон, Шунқорбекни турбатин бузғон бошқалар. Бизға номаълум сабаб ё мақсад била ўлукни, балки тирикдур, шулар олиб кетғонлар.

— Шунча нимарсани билиб-да ун чиғормассиз?

— Деғонларимда айнийат била тахмин қоришиқлиқин англамадинғизми, ҳазрат. Худо ёри берса тунда тахминлардин қутилурумиз. Айбларин тобсақ, жиноятчиларни тонгдин олдинроқ хибсқа олмоқ имкони туғилур ва мақсадлари-да ойдинлашур.

Пирмуҳаммад кўкалдош Кабир шайтоннинг фикрларини ўринли деб топди ва зийраклигига яна бир бор тан берди. Кетишга ижозат сўраганида “қаёққа борасан ва нима қиласан?” демади. Бошқалардек йўл-йўриқ кўрсатиб ўтиришни лозим топмади. У нима қилишни ўзи билади...

У маҳкамадан чиқиб, тўғри уйига келди ва қиёфасини ўзгартиришга киришди. Кўринишда сариққа мойил, ярим кўса одам: мўйлови бору соқоли йўқ. Биринчи навбатда Пирмуҳаммад кўкалдош топтириб берган бўйи баробар фарангий кўзгу ёнида туриб, мўйловини ҳам қириб ташлади. Ўрниға ясама соқол-мўйлов ёпиштирди. Эғниға узоқ шаҳардан Бухороға чайқов мақсадида келган тужжор либосини кийди. Кечға яқин отланиб кўчаға чиқди. Унга кўзи тушган кўни-кўшнилар одатдагидек бепарво кузатиб қолишди: “Бул тожирни Кабир шайтонда не

юмуши бор эканки, оникига келибдур” — деб ўйлашди. Баъзи-баъзида уникидан кичикроқ бирор амалдорми, сарбозми, миршаб ё савдогарми, ҳатто ҳассасини дўқиллатиб чиқаётган кашкул осган қаландарними кўришади. Лекин булардан бирортасининг ҳовлига кирганини ҳеч ким кўрмаган. Кабир шайтоннинг ўзи ҳам, оиласидагилар ҳам қўшнилари билан деярли алоқа қилишмайди. Кирди-чикди-ку умуман бўлмайди. Шу сабаб қаерда ва нима билан шуғулланишини ҳеч ким билмайди. Ҳар икки-уч йилда тураржойини ўзгартиради.

Шаҳар кўчаларини айланиб, одамларнинг гап-сўзларига кулоқ тутди. Эшитганлари мавҳум ва умумий олди-қочди миш-мишлар эди. Таниш айғоқчиларни ҳам учратди-ю, уни танишмади. Улар билан гап сўқиб ўтиришни ортиқча билиб, йўлида давом этаверди. Куёш ботаётган пайтда бозорга келиб, отини уловлар турадиган жойда қолдирди.

Бозорда савдо-сотик тўхтаган, дўкандорлару ёймачилар молларини йиғиштириб, ким шом намозини жамоат билан ўқиш учун масжидга, ким уйига ё ўзи қўнган карвонсаройга шошилмоқда. У Баҳайдод соҳибнинг дўконига кирди. Қуюққина сўрашгач, Жиззах музофотидан келганлиги ва камёб моллардан улгуржи савдо қилмоқлигини айтди. Ҳар қандай савдогар бундай харидорни қўлдан чиқармасликка интилади. Баҳайдод соҳиб уни ўтқизиб, қўлига бир пиёла чой тутди ва гапга солди:

— Қанной моллардин харид қилмоқ бўлурсиз, соҳиб?

— Газмол била чой, бўлса озроқ Сарандиб¹ чойидин.

— Бизга бул молларни ҳаммасидин бор, соҳиб. Кўруб, ўзингиз танлангиз.

Кабир шайтон “кўриш”ни Кашмир ва Банорас мато-ларидан бошлади.

— Дуруст! — деди завқланган қиёфада. — Бироқ бул молларингиз туруб қолмағонму?

— Мани хапа қилопсиз, соҳиб, — эътироз билдирди у. — Молларни кетурилғонига ҳафта бўлмағон. Ҳаммаси тоза моллар.

¹ Сарандиб — Цейлон, ҳозирги Шри Ланка.

Кабир шайтон индамади. Навбат чойларга келганида оғзи очиқ қопдан бир чимдимини олиб, шошилмай ҳидлади. Бир чимдим оғзига солиб, майдалаб чайнади ва бир оздан сўнг четга туфлаб ташлади. Бу дўкондор наздида унинг ўта шинавандалигига далолат эди. Аксар харидорлар чойни ҳидлаб кўришади-ю, оғзига олишмайди, маза-таъми билан ишлари бўлмайди.

— Мижозларингиз авомунносму¹ ё дарбор аҳлидинда борму? — сўради Баҳайдод соҳибга тикилиб.

— Барчасидин бор, соҳиб.

— Аркони давлатдин, хусусан, кимлар?

Баҳайдод соҳиб “ялт” этиб унга қаради. На овозида ва на юз-кўзларида шубҳаланишга асос бўлгулик бирор аломат сезилмади. Савол илмоқлига ўхшаса-да, Баҳайдод соҳиб уни “юқори табақаларда обрўйим қандайлигини билмоқчи шекилли”, деган маънода тушунди. Яхши моли борларга асосан бой-баёнлар мижоз бўлишади. Узоқдан келган синчков тожирнинг бу билан қизиқишига ажабланмаса бўлади. Шунинг учун мақтанчоқлиги тутиб:

— Хусусан Изиддин иноқ жанобларини ўзлари ташриф буюриб, харидни фақат мендин қилурлар, — деди.

— Ҳа-а, ул ҳазратни билурмен, кўб шинаванда одам. Сара молни қадрига етурлар.

Кашмир ва Банорас матоларидан тўрт той, ҳинд чойидан икки қоп, Сарандиб чойидан бир қопини оладиган бўлиб, анча савдолашишди, талашиб-тортишишди. Нарҳини келишишгач, бир четга олдирди ва азонда пулини бериб, молини олиб кетадиган бўлди. Сўнгра Баҳайдод соҳибнинг кўзини шамғалат қилиб, Шукурбой қоровулнинг ҳужрасига йўл олди. Бу “Жиззахлик чайқовчи” беш ой бурун — Баҳайдод соҳиб жўнаб кетган куни ўзи билан бақамти суҳбат қурган “боғитурконлик деҳқон” эканлигини қоровул хаёлига ҳам келтирмади. Гап-сўзларидан уни ўта эҳтиёткор тужжорлардан бўлса керак, деб ўйлади. Олди-сотдида баъзан харидорга панд бериб қўядиганлар учрайди. Узоқдан келгани туфайли бу савдогар балки шунисидан

¹ Авомуннос — авомлар, оддий кишилар.

чўчиётгандир. Молни Баҳайдод соҳибдан олмоқчилигини билгач, у ҳақда сўраб-суриштираётганидан ажабланмади.

— Эшитқонларимга қарағонда бул ҳунди анча машҳур ва ҳалол тожир эмуш. Мижозлари-да эътиборли одамлар эмиш, — деди Кабир шайтон. — Хусусан, Изиддин иноқдай мартабали зот они мижози эмиш. Ростми шул?

— Рост... — Шукурбой қоровул бир зум ўйлангач, уни билмайсиз-да, дегандай жилмайиб қўйди.

Кабир шайтон бу жилмайишнинг маъносини англади: “билганларимни айтсамми-айтмасам” дея иккиланаётганини сезиб, темирни қизигида босди:

— Мен узоқни кишисимен, тонг-ла юртимга қайтур-мен. Эшутқонларим ўзум била кетур. Шундоқ бўлғоч, ростни яшурманғизким, мен ҳунди соҳибни қандоқ-лиқин билай.

— Моли тоза, бор-йўқи кечағи жума тонгида кетирулди. Иноқ ҳазратлари била яқиндурки, келиши била ул жанобқа киши йиборди. Бироқ Иноқ ҳазратлари кечлатиб келдилар.

Юмушлари кўп бўлғондур.

— Андоқ бўлмаса керак. Шаробхўрлиққа кечтин боштароқ фурсат бўлурми. Экиси андоқ ичтиларки, Баҳайдод соҳиб сарҳушланиб, қусиб-да олдилар. Иноқ жаноблари йўлга ярамағонлиқдин дўконда тунадилар, одамлар ўрмалашидин бурунроқ туруб кеттилар...

Заҳарни Баҳайдод соҳиб келтирганига энди Кабир шайтонда гумон қолмади. Иноқнинг бўкиб ичиб, ножоиз жойда тунаб қолгани ҳам шундан. Туллак тужжор Ҳиндистондек олис юртга бориб, заҳардан атиги бир шиша келтирмаган. Энди унинг харидори Бухорода ҳам топилишини билди. Хабар эрта текканига қарамай, Изиддин иноқнинг дўконга қоронғилатиб келишида ҳам сабаб бор — куппа-кундузи дўконга келишдан ҳайиққан. Яна заҳарни ишлатиш йўллари билиб олиши керак эди. Кундузи Баҳайдод соҳибда бемалолроқ вақт ҳам имконият ҳам бўлмайди.

Керакли маълумотларни аниқлагач, Кабир шайтоннинг бунда қиладиган иши қолмади. Олмаганига қўймай

“чойинғиз ва яхши маслаҳатларинғиз учун” дея Шукурбой қоровулнинг олдига битта кумуш танга ташлади ва хайрлашиб ҳужрадан чиқиб кетди.

ЎН САККИЗИНЧИ БОБ

Кабир шайтон берган маълумот бўйича Пирмуҳаммад кўкалдош шу кечанинг ўзидаёқ Ҳиндувон маҳалласидан Баҳайдод соҳибни, Деҳинавдан Изиддин иноқ билан Абдуборини ҳибсга олдирди. Ҳибсхонага келтирилгани заҳотиёқ мирғазаблар “иш”ни бошлаб юборишди. Ҳар қандай сўроқ ва қийноқларга қарамай Изиддин иноқ билан Баҳайдод соҳиб айбларига иқрор бўлишмади: “Бизга тўхмат қилмоқдалар” — дея туриб олишди. Абдубори ҳам аввалига ўзини у ёқ-бу ёққа ташлаб турди-ю, уч-тўрт аччиқ қамчи егач, эпақага келди. Кўкалдош мирғазабларни шартта тўхтатиб, хонадан чиқариб юборди. Воқеа тафсилотларини ҳатто мирғазаблар ҳам билмаслиги керак эди...

Кабир шайтон иккаласи рўй берган воқеаларни Абдуборидан деярли тўлиқ билиб олишди. Куёш чиқмасиданоқ Баҳайдод соҳибнинг уйи билан дўкони ва Изиддин иноқнинг уйида тинтув ўтказиб бўлишди. Барча олтин-кумуш пуллари, қимматбаҳо буюмлар ва жонли-жонсиз молларини байтулмолга¹ ўтказишди. Зўр бериб қидиришлар натижасида Баҳайдод соҳибнинг дўконидан яна битта оғзи очилмаган идиш — “упаи дўзахий” топилди. Шакли, тамғаси, халтаси ҳам аввалгининг айнан ўзи эди. Бу — Кабир шайтоннинг фикри тўғри бўлиб чиққанининг исботи эди.

Навбатдаги сўроқларни Кабир шайтоннинг маслаҳати билан сал бошқачароқ бошлашди. Айбдорларни чақиришдан олдин олдиларидаги хонтахта устига янги топилган “упаи дўзахий” шишаси билан чарм халтасини, ёнига Абдуқаям тўқсобанинг ҳовузи яқинидан топилганларини териб қўйишди. Кейин Баҳайдод соҳибни чақиртиришди. Эшикдан киргани заҳотиёқ хонтахтадаги ашёларга кўзи тушиб, у ҳаммасини тушунди. Энди тонишнинг иложи қолмаганлигини билиб, бошини чангаллаганича пойгакка мук тушди.

¹ Байтулмол — хазина ёки давлат фойдасига мусодара қилинган мол.

Бу гал ундан гап олиш қийин кечмади — бир бошидан ҳам-масини ўзи айтиб шафқат тилади. Далиллар олдида Изиддин иноқнинг ҳам таслим бўлишдан ўзга чораси қолмади.

— Шунқорбекни Болабой била Жангиртек қароқчиларга тобшуриб, қайға йитурдинғиз, Иноқ?! — сўради Пирмуҳаммад кўкалдош таҳдидли овозда.

— “Оқмачитқа обор” дефонмен.

— Мақсадинғиз недур?

— Ул тарафларга они сўроқлаб ким борур, бул дунё дўзахин кўрсун, қуллик азобинда ўлсун дедим!

— Бунчалиқ қаттолона ўч олмоқинғизга арзирлук сабаб борми? — сўради Кабир шайтон.

— Бор, аввалан ул ўғлумни синдурди — валиаҳдқа жек¹ кўрсатиб боргоҳидин қувдурди. Баъдаз отаси бизни ёмонотлиғ қилиб, ўз аймақимиздин аюрди, яккалади.

— Буни қайдин билдинғиз?

— Агёр қитмирилиқин билдириб ишларми?

— Сиз билдирдинғиз.

— Барчасига Абдуборининг гўрлиқи сабаб. Болалиқдин талтув² бўлуб ўсанлиқидин мирғазабнинг зуғумига чидамағон.

— Бекорларни айтурсиз, бундин беш ой бурун ҳунди тужжорни дўконидағи шаробхўрлиқинғиздин тортиб, яқинда шароб кайфи била они дўконида тунағонинғизнида билурмиз. Афсус, мақсудинғиз Шунқорбекни синдурмоқ бўлғонин вақтида пайқолмадук, магарам кўнглинғизда бир ғараз борлиқин англағон эдук.

Изиддин иноқнинг дами ичига тушиб, кўзини ерга олди ва бошини эгди. Сирнинг бунчалик тез очилишига Абдуборининг жони ширинлик қилгани ва аҳмоқлиги сабаб деб ўйлаганди. Уни бу ишга аралаштирганига пушаймон қилаётганди. Лекин бошқа биров у қилган ишни қилолмас эди: Абдуқаям тўқсобанинг уйига эмин-эркин кириб, Шунқорбекни ҳовузга етаклолмас эди. Афтидан, хато ўзларидан ўтган, бошидан оқ кузатувга олинишган шекилли. Лаънати Баҳайдод! У

¹ Жек кўрсатмоқ — ёмон кўрсатмоқ.

² Талтув — тегманозик.

буюрган ишни қилмай “упаи дўзахий”ни икки ҳисса келтиргани нимаси?! Оқибатда балойи нафси ўзининг оёқ-қўлига гул урдирди, камига уни ҳам хароб қилди!..

Чарсиллаб гап сўқаётган одамнинг бирданига бу тариқа ўзгариши — соб бўлганлиги аломати. Пирмуҳаммад кўкалдош билдики, Иноқни бойликка ружу, манманлик ва ҳасад шу кўйга солган. Сўроқни чўзиб ўтирмай, уни олиб кетишларини буюрди. Жиноятнинг барча икир-чикирлари аниқланиб бўлинган эди. Жиноятчилар қилмишларига иқдор, яна ковлаштираверишдан наф йўқ деган фикрга келишди. Хонтахтадаги шишаларни халтачаларига жойлаб чўнтагига солди. Тун бўйи уйқи бетини кўрмаган Кабир шайтонга дам олиши учун рухсат берди. Ўзи Музаффарнинг ҳузурига кириб, қилинган ишлар ва аниқланган далилларни баён қилгач, бошлашиб боргоҳи олийга йўл олишди.

— Бундоқ заҳар мавжудлиқидин доруламорада неча киши хабардор? — сўради амир тергов натижаларини диққат билан эшитгач. — Олар бисёрми?

— Муни ҳатто мирғазабларни билурига-да имкон бермадук, аъло ҳазрат, — жавоб берди Пирмуҳаммад кўкалдош. — Суиқасдчиларни ўзларидин бўлак Кабир шайтон била мен билурмиз. Кабир шайтон — оғзиға берк, ишончлик одам. Болабой била Жангир қароқчилар бундин қанчалиқ хабардорлиқин билмасмиз. Фикри ожизимча, бул сирни Иноқ оларга-да очмағондур.

— Бул эки қароқчи қайда бўлса топулиб, жойида ўлтурулсун. Ҳибсдағиларни уч қулоч ўра қазиб, кўмун-ғизким, иси чиқмасун.

— Сўзлашға ижозат беринг, қиблагоҳ! — Музаффар ўрнидан туриб таъзимга эгилди.

Очилмаган “упаи дўзахий” шишасини айлантириб кўриб ўтирган амир Насрулло унга ажабсиниб қаради, лекин гапиришига изн берди.

— Гуноҳкорларни тириклайин кўмдурсак, ўлмоқи осонлашур, қилмишларига муносиб азоб тортмаслар. Ижозати олий берилса, оларни бошқачароқ ўлтурсак қандоқ бўлур?

— Қандоқ?!

— Ҳиндуни сиз айтқондоқ кўмсунлар. Абдубори қилмишига мувофиқ жазоланса, яъниким, қўлунғиздаги оғуни ўзига ишлатулса. Бу била заҳар Шунқорбекни не ҳолга солғонин билиб олурмиз, ҳам ул малъун қилмишига ярашасун олур. Тирилғоч, Иноққа духоб қилинса, ул-да Тўқсоба ҳазратлари тортқон аламдин тотинур. Сўғун тайинланғон жазо берилса, қиблагоҳ!

— Хўб дедунг, фикринг бизга маъқул. Буни-да, Кўкалдош экинғиз итмомига еткурунг.

Амирнинг қароқчиларни йўқотиш ҳақидаги фармо-йишига биноан Пирмуҳаммад кўкалдош Кабир шайтонни чақиртириб, Изиддин иноқни яна бир бор сўроқ қилишди. Бу гал Болабой билан Жангирнинг манзиллари, сийратлари, хулқ-атвор ва кийинишлари, Бухорога қачон қайтишлари мумкинлигини сўрашди. Жавоблардан қароқчиларнинг қиёфаларини аниқлаб олишди. Манзилларини Иноқ ҳам билмади. Бухорога камида бир ярим ойдан сўнг Кармана йўлидан қайтишлари, Лабиҳовуз яқинидаги чойхоналардан бирига кўнишларини айтди. Буёғи маълум — кетишларида қанчалик оғир бўлишига қарамай қисқа ва кимсасиз жойлардан юришга — катта қумни кесиб ўтишга мажбур бўлишган. Қайтишларида ўлсалар ҳам дўзах олови — қум барханларига киришмас. Айланиш бўлса-да, чўл ва даштлардан Нуротага ва ундан Кармана орқали Бухорога қайтишади. Шаҳарга яқинлашавергач, қаердадир Иноқнинг қўлга олиниб жазога тортилганини эшитиб қолишлари мумкин. Унда йўлни чап олишиб Бухорога узоқ вақтларгача, балки бутунлай келмай қўйишади. Бу ҳолда уларни қўлга олиш қийин кечади, эҳтимол бутунлай иложи бўлмай қолар. Ер юзи кенг, туллак қашқирнинг қайси унғурда пусиб ётганини ким билади. Бунинг олдини ололса — Кабир шайтон олади. Шундаям Карманага борибгина. Иноқнинг овозаси ундан нариларга ўтавермаса керак. Пирмуҳаммад кўкалдош керагича одам ва маблағ билан таъминлаб, бу ишни Кабир шайтонга юклашни кўнглига тугди.

Шу куниёқ “упаи дўзахий”ни бир киши зўрға ўтириб туроладиган тор бир хонага сепиб, Абдуборини оёқяланг қамаб қўйишди. Истаса-истамаса тик туришга ёки букланиб заҳар устига ўтиришга мажбур. Ерга нима сепилганини билмасди. Оёқ остини умуман кўриб бўлмасди. Икки-уч дақиқалардаёқ оёғининг таги қичимсиб, томирларидан тепага қандайдир ҳовур кўтарила бошлаганини сизди. Назарида оёғи остидаги ер музлаётгандай. Томирларидан кўтарилаётган ҳовур — совуқ оқим кўксига етгач, аъзойи бадани қақшаб оғришга тушди. У ёқ-бу ёққа юришининг имкони йўқ. Эгилиб оёқлари тагига қаради. Қоронғида кўзлари бирор нарсани илғамади. Чидаб яна беш-олти дақиқа турди. Кейин аста-секин ингради. Оғриқ миясига чиқиб исканжага олавергач, бор овозида бўкира бошлади. Шундан кейин Пирмуҳаммад кўкалдош уни бошқа хонага олдиртирди. Икки соатлар тўлғаниб, инграб ётгач, ҳушини йўқотди. Эртасига хуфтондагина ўзига кела бошлади. Тонгга бориб тамом бошқа одамга, тўғрироғи, на одамга ва на маймунга ўхшамайдиган бир махлуққа айланиб “тирилди”: на саволга жавоб беролади ва на гапга тушунади. Ейиш-ичишни ҳам унутган, ўтмишини ва ўзлигини мутлақо билмайди. Аввал амаллаб сув ичиришди, овқатланишга ҳам шундай ўргатишди. Бир ҳафтадан кейингина “нон”, “сув” деб айтоладиган бўлди. Бироқ на ота-онаси ва на ўз исмини эслолди. Тўртинчи куни уни отасига кўрсатишди...

Изиддин иноқни қўли орқасига боғланган ҳолда ҳайдаб келишди. Нарироқданоқ ўғлига кўзи тушиб юраги шувиллади. Кийими Абдубориники, афт-ангори сира ўхшамасди: сариққа мойил юзлари қоровтган, кўзлари ўликниқидек совуқ ва лоқайд боқади, жуссаси кичрайиб қолгандай. Ўзи билан ўзи бўлиб, меровсиб қоқ ерда ёлғиз, афтодаҳол ўтирарди. У рўпарасига келиб тўхтаган отасини кўрса ҳам ўтиришини бузмади.

— Абдубори! — деди Иноқ гувраниб. — Нечун инда-массен, сас чиғормасеен, Абдубори?!

Абдубори умрида биринчи марта кўраётгандай бақрайиб қараб отасини танимади. Гапиришни эса билмасди. Кийимидан тусмоллагани бўлмаса, отаси ҳам уни ўғлига ўхшатолмади. Нима бўлганини дафъатан пайқаб қолди ва кўзлари косасидан чиққудай чақчайиб кетди:

— О-Оҳ!! — деди наъра тортиб. — Лаънат сенга, Баҳайдод!!!

У ўзини тутолмай ёнбошлаброқ қулаб тушди. Боши заранг ерга қаттиқ урилиб ҳушини йўқотди. Баҳайдод соҳибни нега лаънатлаганини биров билолмади. “Упаи дўзахий”ни топиб Бухорога келтиргани учунми? Уни бу ишга ёрғи тортиб ўзи ундаган эди. Буюртирилганини келтиравермай, ёнига яна бирини қўшиб келгани учунми? Шунча йўлга заҳмат тортиб боргач, балойи нафс қўйсинми уни? Нима бўлганида қасосли дунё бу! Қилмиши жуда тез ва ортиғи билан қайтди ўзига...

Эртасига соч-соқоллари қордай оқарган Изиддин иноқни тириклайин кўмишга ҳозирлик кўрилаётганида арк олдидаги майдонга ҳар тарафдан тўп-тўп бўлиб, хитой- қипчоқларнинг суворийлари кириб кела бошлашди. Арқдагилар бунини исёнмикан, дея хавотирланиб қолишди. Юзлари тунд кўринаётганига қарамай, суворийларда камчидан бошқа қурол йўқлигини кўриб тинчланишди. Исён кўтарганлар бундай юришмайди. Изиддин иноқнинг қилмиши хитой-қипчоқларнинг ҳам ғазабини қайнатиб юборганди. Уруғ бекларининг маслаҳатига кўра, Иноқни ўзлари жазолаш мақсадида тўпланиб келишганди.

Олтмиш-етмиш суворий йиғилгач, ораларидан уч киши отдан тушиб, амир Насруллонинг боргоҳига йўл олди. Амир уларни қабул қилиб, тўпланиб келишдан кўзланган мақсадларини сўради.

— Давланпаноҳ! — деди кексароқ бирови таъзимга эгилиб. — Боргоҳи олийга келмоқимиздин ғараз Иноқни жазолашни ўзимизга ҳавола қилмоқинғизни тиламоқдур. Ул малъун қиблагоҳимизни қутлуғ назарлариға илинғон ёш бир уруғдошимизни хароб этиб, бизни юзимизга туфлағонтек бўлди. Сояи давлатинғизда иззат топқан Абдуқаюм тўқсобани-да абгор қилди. Оларни биз

бошимизга кўтарур эдук. Шул важдин хитой-қипчоқ улусини ақобирлари бизни ҳузури ҳумоюнга вакил этиб жўнатди. Ҳукминғизга мунтазирмиз, аълоҳазрат!

— Иноқни не усул била жазоламоқ бўлурсиз? — қизиқиб сўради амир.

— Они улоқ ўрнида чопурмизки, бул аъмолимиз ушмундоқ залил кори бадларни хаёл қилғувчиларга минбаъд ибрат бўлсун.

Амир Насрулло одам ўлдиришнинг барча усуллари-дан — осиш, чопиш, бўғишлардан ташқари, баланд миноралардан иргитиш, асов отларга судратиш, қопга солиб чуқур сувларга чўктириш каби турларидан шафқатсизлик билан фойдаланган. Аммо айбдорни улоқ ўрнида кўпқарига ташлаттирмаганди. Бу усулдаги “жазо” уни қизиқтириб қўйди: монеликсиз рухсатдан ташқари “кўпқари”нинг вақти ва ўрнини ҳам белгилаб берди. “Тамошо”га пешиндан сўнг шаҳарнинг кунчиқар тарафидаги майдонга аркони давлат билан ўзи ҳам чиқиш истагини билдирди. Жарчилар кўчаларда, бозор ва маҳаллаларда одамларни кўпқарига чорлаб жар сола бошлашди:

— Ҳалойиқ! Эшутмадим деманглар! Амиралмўъминин хитой-қипчоқ ақобирларининг талабиға биноан кунчиқар майдонида кўбқари ўтказурға фармони олий бердилар. Улоқ ўрнида малъун Изиддин иноқнинг мурдор танасин чопурла-а-ар! Ҳо-о-о-ий, халойиқ! Пешин намозидин сўғун кўбқарига шошилу-у-унг!

Кўпқари, аслида, Туркистон халқларининг оммавий ва севимли ўйинларидан бири сифатида майдонга келган. Хитой-қипчоқ бийлари билиб-билмай ғазаб устида уни шафқатсиз жазо турига айлантириб қўйдилар. Тўғри, илгарилари ҳам қайси бир чавандоз қилган ғирромликлари учун ўртага олиниб, тақимга босилган пайтлар бўлган. Лекин асло ўлдириб юбориш, ғайри-инсоний жазолаш мақсадида қўл уришмаган бунга. Шунчаки, ўша ғирромнинг кўзини очиб қўйиш

учун шундай қилишган. Нима камёб бўлса, унинг ишқивози кўп бўлади. Шунданми, бу кўпқарига одам тумонат бўлиб кетди. Изиддин иноққа тайинланган жазо омонсиз эди, шафқатсиз ва қўрқинчли эди. Омонсиз, қўрқинчли ва қонли эди! Шунга қарамай “ўйин”да Абдуқаюм тўқсобанинг яқинлари катта куч ва ҳаракат сарфладилар. Улар ғазабда эдилар, аламда эдилар! Баъзиларгина тайсаллаб, ўзини олиб қочиброқ турди...

Кўпқари кўлга чўзилмади — ярим соатга етмаёқ Изиддин иноқнинг гавдаси отлар туёғи остида эзилиб-янчилиб, пўла бўлиб қолди. Кўзи, бурни, қулоқларининг қонга тўлган ўрни кўринарди, холос. Тишлари синиб, юзлари қонга бўялди. Энди у ер-бу ери пучайган боши, титилган-йиртилган кийимлар ичида айрон қуйилган мешдек бўлиб қолган ирkit танасини ушлаб тортишга энг ғазабнок суворийлар ҳам жирканиб қолишди. Буни амир ҳам сезгач, “ўйин”ни тўхтатишди. Тунда Пирмуҳаммад кўкалдош юборган кишилар очик майдонда эгасиз қолган жасадни судраб бориб, бир чуқурга итнинг ўлигидай кўмишди. Абдуборини Абдуқаюм тўқсобанинг илтимосига кўра тирик қолдиришди. Арк майдонидаги фаррошларнинг бири супуриш-сидириш, сув сепиш каби ишларни ўргатди. Кейин келган-кетганларга томоша бўлиб, шу майдонда қолди. Унинг ҳолига ачинганлар ўз пуштикамаридан бўлган фарзандини номаъқул йўлга бошлаган Изиддин иноқни лаънатлардилар. Баҳолиқудрат беш-тўрт чақа садақа бериб ҳам кетишарди...

Кўпқарининг эртасидан бошлаб махсус савдо карвони тузилиб, Оқмачит билан Туркистонга жўнатилади. Асосий вазифалари Шунқорбекни қидириш ва топиб Бухорога келтириш эди. Абдуқаюм тўқсоба ҳаммадан кўпроқ жон куйдиришини билганидан, улар сафига Шунқорбекнинг акасидай бўлиб қолган Бахшуллани қўшди. Карвон жўнаб кетгач, орадан бир ойга яқин фурсатни ўтказиб, уч кишилик хуфиялар гуруҳи билан Кабир шайтон Карманага йўл олди. Бу ерда бир ҳафтадан ортиқ карвонсарой, бозор, чойхона ва масжидларни

кузатиб юришди. Қидираётган одамларидан дарак бўлмади. Иккинчи ҳафтанинг ўрталарида, кечқурун карвонсаройга иккита қора отли йўловчи кириб келди. Кабир шайтон бир қарашдаёқ ўзлари кутаётган қароқчиларни таниди. Жойлашган ҳужраларини аниқлаб, шерикларини огоҳлантирди ва ухлашга ётишди. Уйқунинг энг ширин пайтида улардан бирини тинчитиб, иккинчисини тириклайин қўлга олмоқчи бўлишди. Ундан Шунқорбекни қаерда қолдирганликларини билиб олмоқчи эдилар.

Янги келганлар жуда ҳориган эдилар. Азонлаб яна йўлга тушишлари лозим. Тезгина овқатланиб, улар ҳам ўринларига чўзилишди ва уйқуга кетишди. Тонгга яқин Болабой безовталаниб уйғониб кетди. Қайта ухламоқчи бўлиб уринди-ю, сира ухлолмади. Ноилож ўрнидан туриб кийинди. Негадир кўрпаси қатига яширилган ҳамёнларни ҳам олди. Шарпасиз ташқарига чиқиб керишди ва шошилмай отлари томон борди. Уларни қашиб, сағрисига енгил-енгил шапатилади. Қоровулга учрашиб ем пули ва карвонсарой мутасаддисининг ҳақларини берган пайтда бўзариб тонг сиза бошлади. Қоровулга:

— Йўлга эртароқ тушурмиз, — деди ва ортига қайтиб отларини эгарлади.

Жангирни уйғотмоқчи бўлиб ҳужрага қайтаётганида эшик ёнида турган одам қорасига кўзи тушди. Жуссаси шеригиникига ўхшамаслигини дарҳол пайқади ва ўзини орқароққа — панага олди. Худди шу дамда ичкаридан биров эшикка яқин келиб:

— Бирисин тинчитдук, ҳамроҳи йўқ! — деди паст овозда.

— Сас чиғормай ичкарида кутунг, — деди униси. — Ёзилғони чиқғондур, дам ўтмай келур. Они тириклайин тутунғиз!

Ташқарида турган киши Кабир шайтон эди. У шошганича ўз ҳужралари томон кетди. Болабой Изиддин иноқнинг фош қилингани-ю, ўзларининг изларига тушилишганини пайқади. Шарпасиз ортига қайтиб, тезгина икки отни ҳам ечиб бир-бирига матади. Бирига чаққонлик билан миниб ҳовлидан чиққач, ҳар иккаласига устма-уст

қамчи чатди. Жангирга энди отнинг кераги йўқлиги унга маълум бўлган эди.

... Орадан уч ой ўтгач, Оқмачит билан Туркистонга юборилган карвон қайтди. Ораларида Шунқорбек йўқ эди. Уни излаб Бахшулла қилган барча ҳаракатлар самарасиз кетди. Буни эшитиб Абдуқаюм тўқсобанинг юраги қаттиқ ларзон еди-ю, лекин умидсизланмади. Қиш яқинлашиб қолган эди. Насиб қилса, кунлар юришиши билан уни қидиришни дилига туғиб қўйди. Ўлмаган қулнинг бир кун бўлмаса-бир кун дараги чиқур. Биров бўлмаса биров унинг борлигидан хабар берур. Иншоолло шундай бўлур!

2004 –2005 йиллар,

Учқун.

Адабий-бадиий нашр

СОЙИМ ИСҲОҚ

ҚАБРДАН ЧИҚҚАН ҚУЛ

Тарихий-саргузашт роман

Биринчи китоб

Муҳаррир Илҳом Зойир

Мусаввир Асимхон Васихонов

Бадий муҳаррир Рустам Зуфаров

Техник муҳаррир Татьяна Смирнова

Мусахҳиҳлар Фотима Ортиқова, Дано Тўйчиева

Компьютерда саҳифаловчи Зилола Маннопова

Босишга 23.01.07 й. да рухсат этилди. Бичими 84x108^{1/32}.
Таймс гарнитураси. Офсет босма. 9,66 шартли босма тобоқ.
11,0 нашр тобоғи. Жами 500 нусха. 36 рақамли буюртма.
Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
Фафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи.
100128. Тошкент, Усмон Юсупов кўчаси, 86.